

**T. C.
ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANA BİLİM DALI
TEFSİR BİLİM DALI**

**GAZZİZÂDE ABDÜLLATÎF EFENDİ'NİN
FÜTUHÂTU KENZİ'L-KUR'ÂN ADLI FÂTİHA
SÛRESİ TEFSİRİNİN TAHLİLİ VE
DEĞERLENDİRİLMESİ**

Yüksek Lisans Tezi

Ramazan ÖNAL

BURSA – 2013

**T. C.
ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANA BİLİM DALI
TEFSİR BİLİM DALI**

**GAZZİZÂDE ABDÜLLATÎF EFENDİ'NİN
FÜTUHÂTU KENZİ'L-KUR'ÂN ADLI FÂTİHA
SÛRESİ TEFSİRİNİN TAHLİLİ VE
DEĞERLENDİRİLMESİ**

Yüksek Lisans Tezi

Ramazan ÖNAL

**Danışman
Prof. Dr. Abdurrahman ÇETİN**

BURSA – 2013

T. C.
ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı, Tefsir Bilim Dalı'nda 701123006 numaralı Ramazan ÖNAL'ın hazırladığı "Gazzîzâde Abdüllatîf Efendi'nin Fütuhâtı Kenzi'l-Kur'ân Adlı Fâtiha Sûresi Tefsîrinin Tahlili ve Değerlendirilmesi" konulu (Yüksek Lisans Tezi) ile ilgili tez savunma sınavı, 15.07/2013 günü 16:00 - 16:00 saatleri arasında yapılmış, sorulan sorulara alınan cevaplar sonunda adayın tezininbaşarılı..... (başarılı/başarısız) olduğunaoy.birliği¹..... (oybirliği/oy çokluğu) ile karar verilmiştir.

Tez Danışmanı ve Sınav Komisyonu
Başkanı
Prof. Dr. Abdurrahman ÇETİN
Uludağ Üniversitesi

Üye
Doç. Dr. Celil KIRAZ
Uludağ Üniversitesi

Üye
Doç. Dr. Muhammet TARAKÇI
Uludağ Üniversitesi

Üye

Üye

15/07/2013

ÖZET

Yazar	: Ramazan ÖNAL
Üniversite	: Uludağ Üniversitesi
Anabilim Dalı	: Temel İslâm Bilimleri
Bilim Dalı	: Tefsîr
Tezin Niteliği	: Yüksek Lisans
Sayfa Sayısı	: xvi +177
Mezuniyet Tarihi	:
Tez Danışmanı	: Prof. Dr. Abdurrahman ÇETİN

GAZZÎZÂDE ABDÜLLATÎF EFENDİ’NİN FÜTUHÂTU KENZİ’L-KUR’ÂN ADLI FÂTIHA SÛRESİ TEFSİRİNİN TAHLİLİ VE DEĞERLENDİRİLMESİ

Gazzîzâde Abdülatîf Efendi’ye ait Fütuhatu Kenzi’l-Kur’ân Adlı Fâtiha Sûresi Tefsîri’nin tahlil edildiği tezin ilk bölümünde, Gazzîzâde Abdülatîf Efendi’nin hayatı, eserleri, ilmi şahsiyeti, tefsîr ilmine bakışı ve islam düşünce geleneğindeki yeri ele alınmıştır.

Tezin ikinci bölümünde, Fütuhatu Kenzi’l-Kur’ân adlı Fâtiha sûresi tefsiri ana hatları ile tanıtılmış, genel özellikleri ve muhtevası ile ilgili bilgi verilmiş, kaynakları tespit edilmiştir.

Üçüncü bölümde ise eser rivâyet, dirâyet ve Kur’ân ilimleri açısından değerlendirilmiştir.

Sonuç kısmında da eserle ilgili varılan kanaate, çeşitli tespitlere ve önerilere yer verilmiştir.

ABSTRACT

Author : Ramazan ÖNAL
University : Uludağ University
Main Discipline : Basic Islamic Sciences
Discipline : Commentary of the Qur'an
Attribute of Thesis : Master of Arts
Page : xvi+177
Graduation Date :
Thesis Supervisor : Prof. Dr. Abdurrahman ÇETİN

ANALYSIS AND EVALUATION OF GAZZÎZADAH ABDULLATEEF EFFENDY'S EXEGESIS OF THE FÂTIHA SURAH NAMED FUTUHATU KANZE'L-QUR'AN

The first part of the thesis, which analyses Gazzîzâdeh Abdullateef Effendy's exegesis of the Fâtiha Surah named Futuhatu Kanze'l-Qur'an, deals with Gazzîzâdeh Abdullateef's life, books, his scientific personality, his overview of the science of Qur'anic interpretation, and his location in Islamic thought.

In the second part of the thesis, information on the general features and content of Futuhatu Kanze'l-Qur'an (Surah Al-Fâtiha) has been provided.

In the third part of the thesis, more information about the resources has been given about Gazzîzadah Abdullateef Effendy's Qur'an commentary, from the point of revayah, derayah and the Qur'anic sciences.

The part of conclusion has given various findings, recommendations and ideas we have reached at this research.

ÖNSÖZ

İslami ilimler içerisinde tefsîr dalının önemli ve seçkin bir yeri olduğu öteden beri kabul edilen bir gerçektir. Bilindiği gibi tefsîr çalışmaları hicretin I. asrından itibaren başlamış ve hicri II. asırda tefsîrle ilgili müstakil eserler telif edilmiştir. Ayrıca asr-ı saadetten günümüze kadar ihtisas alanları farklı olsa da pek çok İslâm âlimi tefsîrle ilgilenmiştir. Bunların neticesinde tefsîr sahasında çok geniş ve zengin bir literatür vücuda gelmiştir.

Tefsîr alanında emeği geçenlerden biri de daha çok tasavvufî yönüyle bilinen, aslında birçok ilim dalında eseri bulunan ve kültür mirasımıza yetmiş küsur eser kazandıran, XVIII. Yüzyılın sonu ile XIX. Yüzyılın başında Bursa'da yaşamış olan Gazzîzâde Abdüllatîf Efendi'dir. (ö. 1247/1832)

Elimizdeki bu eser Fâtiha sûresi ile ilgili yazılmış en büyük hacimli ve içeriği itibarıyla da en kapsamlı çalışmalardan biridir. Gazzîzâde Abdüllatîf Efendi'nin yaşadığı dönemin izlerini de yansıtan bu tefsîr, müellifin yazmış olduğu beş ciltlik Arapça tefsîrinden farklı olarak sosyal ve ahlaki konular içerikli, sade bir Türkçe ile yazılmıştır.

İslami İlimler dünyasına ve kültür mirasımıza bir katkı olması amacıyla, kütüphane raflarında terk edilmeye bırakılmış bu esri günümüz insanıyla buluşturulmaya gayret gösterildi.

Çalışmamız bir giriş ve üç bölüm olarak hazırlandı. Giriş bölümünde araştırmada takip edilen metot, muhtelif sûre tefsîrleri ve Fâtiha sûresi ile ilgili yazılmış eserler ile Fâtiha tefsîrleri konusunda yapılan tez çalışmalarına yer verildi. Birinci bölümünde Gazzîzâde Abdüllatîf Efendi'nin biyografisi çağı, hayatı, ilmî ve ahlakî şahsiyeti, hocaları, eserleri ve öğrencileri ele alındı. İkinci bölümünde eserin ismi, yazılış amacı, yazılış yeri ve tarihi, Abdüllatîf Efendi'nin Fütuhatu Kenzi'l-Kur'ân adlı Fâtiha Sûresi Tefsîrinin kaynakları, muhtevası, genel özellikleri tetkik edildi. Üçüncü bölümde ise eser rivâyet,

dirâyet ve Kur'ân ilimleri açısından değerlendirerek müfessirin tefsîrdeki metodu ortaya koyuldu.

“Sonuç” başlığında, ulaşılan veriler temelinde araştırmanın genel bir özetine ve bazı önerilere yer verildi.

Bu çalışmam esnasında, her konuda bana destek olan eşime ve çocuklarıma, değerli fikirleri ile çalışmam konusunda bana yardımcı olan Doç. Dr. Celil KİRAZ Bey'e ve her aşamada kıymetli fikirlerine muracaat ettiğim, engin hoşgörüsü ve şefkatiyle bana yol gösteren tez danışmanım, değerli hocam Prof. Dr. Abdurrahman ÇETİN Bey'e şükranlarımı arz ederim.

Bursa 2013

Ramazan ÖNAL

İÇİNDEKİLER

TEZ ONAY SAYFASI	ii
ÖZET	iii
ABSTRACT	iv
ÖNSÖZ	v
İÇİNDEKİLER	vii
KISALTMALAR	xv

GİRİŞ

TEZİN KONUSU VE ARAŞTIRMADA KULLANILAN YÖNTEM

I. TEZİN KONUSU VE ARAŞTIRMADA UYGULANAN YÖNTEM	3
II. GAZZİZÂDE ABDÜLLATÎF EFENDİ HAKKINDA YAPILAN ÇALIŞMALAR	4
III. SÛRE TEFSİRLERİ	5
A. Fâtiha Sûresi Tefsîrleri	6
B. Muhtelif Sûre Tefsîrleri	7
C. Fâtiha Sûresi Tefsîrleri İle İlgili Yapılan Tez Çalışmaları	8

BİRİNCİ BÖLÜM

GAZZİZÂDE ABDÜLLATÎF EFENDİ'NİN YAŞADIĞI DÖNEM, HAYATI, İLMİ ŞAHSİYETİ VE ESERLERİ

I. GAZZİZÂDE ABDÜLLATÎF EFENDİ'NİN YAŞADIĞI DÖNEM	11
II. GAZZİZÂDE ABDÜLLATÎF EFENDİ'NİN HAYATI	12
A. İsmi, Nisbesi ve Mahlası	13
B. Doğum Tarihi, Doğum Yeri ve Nesebi	14
C. Evliliği ve Çocukları	14
D. Vefatı ve Kabri	15
III. GAZZİZÂDE ABDÜLLATÎF EFENDİ'NİN İLMİ HAYATI	15
A. Tahsili ve Hocaları	16

B. Mürşidleri	17
1. Ahmed Gazzî (ö. 1150/1738).....	18
2. Mustafa Nesib Efendi (ö.1202/1788).....	18
3. İbn Neccarzade Mehmed Sıddik (ö.1208/1794).....	19
4. Üftâdezâde Mustafa Efendi (ö. 1217/1802).....	20
5. Mehmed Bedreddin (ö. 1216/1801).....	20
6. Hoca Süleyman Neş'et (ö. 1222/1807).....	21
7. Mehmed Emin Kerkükî (ö. 1228/1813).....	22
C. Halifeleri ve Talebeleri.....	23
D. Gazzî Dergâhı'ndaki Faaliyetleri.....	24
E. İlmi Şahsiyeti	24
F. İlme ve Tefsîr İlmine Bakışı.....	27
IV. ESERLERİ.....	28
A. Telif Ettiği Eserler.....	30
B. Tercüme Ettiği Eserler	40
C. Şerh Ettiği Eserler	41
D. İhtisar Ettiği Eserler	41
E. İstinsah Ettiği Eserler.....	41
F. Nüshası Tespit Edilemeyen Eserleri	42
G. Gazzîzâde Abdüllatîf Efendi'ye Ait Olmadığı Halde O'na Atfedilen Eserler.....	43

İKİNCİ BÖLÜM

GAZZİZÂDE ABDÜLLATÎF EFENDİ'NİN FÜTUHATU KENZİ'L-KUR'ÂN ADLI FÂTİHA SÛRESİ TEFSİRİNİN GENEL OLARAK DEĞERLENDİRİLMESİ

I. FÜTUHATU KENZİ'L-KUR'ÂN ADLI ESERİ	46
A. Eserin Adı	46
B. Yazılış Sebebi	47
C. Yazılış Tarihi	47
D. Nüshaları	48
E. Eserin Muhtevası	49
F. Eserin Genel Özellikleri.....	65

1. Faydalandığı Eserleri Yazması	65
2. Müstakil Olarak Yazılan En Büyük Fâtiha Sûresi Tefsîri Olması	66
3. Dilinin Türkçe Olması	66
4. Eserdeki Üslubu	67
a. Nasihat ve dua tarzında açıklamalarda bulunması	68
b. Soru- cevap şeklinde açıklamalarda bulunması	69
c. Tanrı kelimesini kullanması	70
5. Şiirlere Yer Vermesi	71
6. Hikâyelere Yer Vermesi	72
7. İstiaze'yi Besmeleden Sonra Tefsîr Etmesi	72
8. Anasır-ı Erbaa Vurgusu	73
a. Anasır-ı erbaa ve istiazenin dört kelime olması	73
b. Fâtiha sûresindeki harflerin işaretleri ile anasır-ı erbaa arasında bağlantı kurması	73
9. Semâvi Kitaplardan Nakil Yapması	74
a. Tevrat'tan nakil	74
b. Zebur'dan nakil	74
10. Bazı Sûrelerin Faziletine Yer Vermesi	74
11. Peygamber İsimleri ve Ashab-ı Bedrin Faziletlerinden Bahsetmesi	75
12. Mîraç Konusu	75
13. Mitolojik Konulara Yer Vermesi	76
a. Kaf dağı	76
b. Nilin kaynağı	76
c. Dünyanın balığın sırtında olması	77
d. Ayın şeffaf olması	77
e. Arşın Horozu	78
f. Arşı Saran Yılan	78
g. Hz. İsa'nın diriltme mucizesi ve yarasanın icadı	78
h. Ruh ve şuur sahibi varlıkların sayısı	79
j. İnsan çeşitleri	79
14. Astrolojiye ve Burçlar Konusuna Yer Vermesi	80
a. Her insanın gökyüzünde bir yıldızının olması	81

b. Gökyüzü katmanları.....	81
15. Fâtiha Sûresinin Kelime ve Harflerinden İşaretler Çıkarması.....	81
a. Cifir ve Fâtiha harfleri	82
b. Gelecekle ilgili bilgi vermesi	82
16. Sosyal Konulara Girmesi	84
a. Bir devlet adamında bulunması gereken vasıflar	84
b. O günkü dini ve sosyal hayattan bahsetmesi	85
17. Eğitim Hakkında Bazı Tespitlerde Bulunması	85
18. Bazı İlginç Tespitlerde Bulunması.....	86
d. Henüz sakal ve bıyığı olmayanların daha sevimli olmasının sebebi	87
e. İnsan şeklinin heybetli olması.....	87
f. Yahudilerle ilgili yorumu	88
g. Kuşların tesbihleri.....	90
19. Olayları Şekille İfade Etmesi.....	90
a. Livâü'l-hamd'in şekli ve üzerindeki yazılar	90
b. Duyular (Havas).....	91
20. "Amin" 'in Faziletine Müstakil Bir Başlık Altında Yer Vermesi.....	92
21. Fâtiha'nın Manevi Yararlarına (Havas) Müstakil Bir Başlık Altında Yer Vermesi.....	93
II- TEFSİRİNİN KAYNAKLARI.....	93
A. Referans Gösterdiği Kaynaklar	93
1. Envaru't-Tenzil ve Esraru't-Te'vil.....	96
2. Meâlimu't-Tenzil.....	97
3. Tefsîru'l-Fâtiha (Kemalpaşazâde)	97
4. Ruhu'l-Beyân fi Tefsîri'l-Kur'ân	98
5. Enisu'l-Cenan fi Tefsîri'l-Kur'ân.....	99
6. Zübdetü'l-Beyân fi Tefsîri'l-Kur'ân	100
7. Cevahiru't-Tefsîr li Tuhfeti'l-Emir	100
8. Ahmed Gazzî'nin Tefsîri	101
9. Hakaiku't-Tevil ve Dekaiku't-Tenzil.....	102
10. Risâletü'l-Besmele, Şerh-i Besmele	102
11. İ'cazu'l-Beyân fi Keşfi Bazı Esrari Ümmi'l-Kur'ân.....	103

12. Te'vilat-ı Necmiyye ve Bahru'l-Hakaiki ve'l-Maani fi Tefsîri Seb'i'l-Mesani	104
13. Tefsîr-i Kevaşi	104
14. Mefatihü'l-Gayb (Tefsîr-i Kebir)	105
15. Tefsîr-i Uyun (Uyunu't-Tefasir).....	105
16. Nefehatu'l-Üns.....	106
17. el-Fütühâtü'l-Mekkiyye	107
18. Tefsîrü'l-Kur'ân	108
19. Keşfu'l-Esrar	109
B. Eser İsmi Belirtmeden Müellif İsmi İle Yaptığı Nakiller	109
C. Müellif ve Kaynak İsmi Vermeden Yaptığı Nakiller	110

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

GAZZİZÂDE ABDÜLLATİF EFENDİ'NİN FÜTUHATU KENZİ'L- KUR'ÂN ADLI FÂTİHA SÛRESİ TEFSİRİNİN RİVAYET, DİRÂYET VE KUR'AN İLİMLERİ AÇISINDAN TAHLİLİ VE DEĞERLENDİRİLMESİ

I. RİVÂYET AÇISINDAN TAHLİLİ.....	113
A. Âyeti Âyetle Tefsîr Etmesi	113
B. Âyeti Hadisle Tefsîr Etmesi.....	118
C. Âyeti Sahabe Sözü İle Tefsîr Etmesi	119
D. Âyeti Tabiin Sözü İle Tefsîr Etmesi	120
E. Âyeti Daha Sonraki Âlimlerin Sözü İle Tefsîr Etmesi	122
F. Âyeti Sahibi Belli Olmayan Rivâyetlerle Tefsîr Etmesi	125
G. Âyeti Kendi Görüşü İle Tefsîr Etmesi.....	126
H. İsrailiyâtla Tefsîr Etmesi.....	128
II. DİRÂYET AÇISINDAN TAHLİLİ.....	129
A. Kelâm.....	129
1. İman.....	129
a. İmanın tarifi	129
b. İmanın mertebeleri.....	129
c. İmanın şubeleri.....	130
d. Tevhid.....	131

e. Allah'ın sıfatları	131
2. Ahiret ve Gayb Âlemi	132
a. Kabir azabı	132
b. Şefaât	132
c. Rü'yetullah.....	133
d. Cennet ve Cehennem'in Ebediliği	133
3. Halku'l-Kur'ân.....	133
4. İrade ve Kader	133
a. Cüz'i irade.....	133
b. Doğru yolu bulmak için insana verilen imkânlar	134
c. Sûfilere göre irade.....	135
5. Yetmiş Üç Fırka.....	135
a. Bâtıl fırkalar	135
b. Yetmiş üçüncü fırka olan Ehl-i Sünnet.....	138
6. Cin, Şeytan, Melek	138
7. Gayb Bilgisi, Kerâmet.....	139
8. Kıyamet Alametleri	140
9. Sultana İtaat.....	144
B. Tasavvuf	145
1. Kalp ve zikir	145
2. Mürşid	146
3. Ahlak	150
4. Şükür	151
5. Yaradılışın Gayesi	153
6. Şeytan ve vesvese	153
7. Fâtiha Hatmi (Hatm-i Latîf).....	155
C. Fıkıh	155
1. Bismelenin Fâtihadan Olup Olmaması	156
2. Nafîle Namazların Cemaatle Kılınabilmesi	156
3. Zararın Tazmini	156
4. Hüsuf ve Kûsuf Namazları	156
5. Yatsı Namazı Vakti	157

6. Teşrik Tekbirleri	157
7. Kurban Kesmenin Hükümü	157
8. Özür Sahibinin Fâtiha'yı Okuyabilmesi	158
9. Yemin	159
10. Peygamber Efendimiz ile İlgili Olumsuz Yorum Yapanların Fıkhi Hükümü	159
11. Salavatın Fıkhi Hükümü	159
12. Gazzîzâde'nin Sünnete Bakışı ve Âlimlerin Sünneti	159
D. Sarf-Nahiv	160
1. "El-hamdu lillahi"nin İ'rabı	160
3. "Rabb" Kelimesinin i'rabı	161
4. "Rahmân ve Rahîm" in İ'rabı	162
5. "İyyake"nin İ'rabı	162
6. "Sırata'l-lezine en'amte allehim" İ'rabı	162
7. "Gayr" in İ'rabı	163
8. "Vele'd-dallin" in İ'rabı	163
III. KUR'ÂN İLİMLERİ AÇISINDAN DEĞERLENDİRİLMESİ	163
A. Nasih Mensuh	163
B. Sebeb-i Nüzul	164
1. Fâtiha'nın İlk İnen Sûre Olması	164
2. Fâtiha Sûresinin İki Defa Nazil Olması	164
C. Kıraat	165
1. Bismelenin Kıraati	165
2. Berae Sûresinin Evvelinde Bismelenin Olmayışı	165
3. "el-Hamdu lillahi" Kıraati	165
4. "Rabb" 'in Kıraati	165
5. "İyyake"nin Kıraati	166
6. "Gayri'l-magdubi aleyhim" in Kıraati	166
7. "Amin" Kıraati	166
D. Huruf-ı Mukattaa	166
1. Huruf-ı Mukataanın Kur'ân'da Bulunmasının Hikmeti	166
2. Huruf-ı Mukattaa Bir Sırdır	167
3. İlm-i Huruf Şerefli Bir İlimdir	167

4. Hurufilik Dalalettir.....	167
SONUÇ	169
BİBLİYOGRAFYA	172
ÖZGEÇMİŞ	177

KISALTMALAR

AÜSBE	: Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
a.e.	: Aynı eser
a.g.e.	: Adı geçen eser
a.g.md.	: Adı geçen madde
a.s.	: Aleyhi's-selâm
b.	: Bin, İbn
BEYBEK	: Bursa Yazma ve Eski Basma Eserler Kütüphanesi
bkz.	: Bakınız
c.	: Cilt
c.c.	: Celle celâlüh
çev.	: Çeviren
DİA.	: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi
h.	: Hicri
haz.	: Hazırlayan
H.z.	: Hazreti
İA.	: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları İslâm Ansiklopedisi
k.s.	: Kuddise sirruhu
ktp.	: Kütüphane
m.	: Miladi
md.	: Madde
MÜSBE	: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
nşr.	: Neşreden
nr.	: Numara
ö.	: Ölüm tarihi
r.a.	: Radiyellâhu anh
r. anha.	: Radiyellâhu anha
s.	: Sayfa
sy.	: Sayı
TDVY.	: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları

thk. : Tahkik
trc. : Tercüme
ts. : Tarihsiz
UÜSBE. : Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
vb. : Ve benzeri
vd. : Ve devamı
vr. : Varak
vs. : Vesaire

GİRİŞ

**TEZİN KONUSU VE ARAŞTIRMADA
KULLANILAN YÖNTEM**

GİRİŞ

TEZİN KONUSU VE ARAŞTIRMADA KULLANILAN YÖNTEM

Yüce yaratıcımız bizleri bütün varlığın ekmeli ve insan olarak ahsen-i takvim üzere yaratmış, bizlere sonsuz nimetlerini bahşetmiştir. O, biz insanoğluna bu âlemdeki görev ve sorumluluklarını bildirmek için mükemmel rehberler olan peygamberleri ve eşsiz bilgi kaynağı olan kutsal kitapları göndermiştir. Beşere gönderilen son ilahi kitap ve benzersiz hidâyet kaynağı olan ilahi hitap Kur'ân-ı Kerim, kişi ve toplumları hem dünya hem de âhiret mutluluğuna iletmeyi ve dosdoğru yola ulaştırmayı hedeflemiştir. İslâm âlimlerinin ve bilim adamlarının Kur'ân-ı Kerim'i anlayıp açıklamasıyla, onu ölçü alan kişi ve toplumlar günümüze değin olduğu gibi kıyamete kadar da onun yol göstericiliğinden faydalanma imkânı bulmuş ve bulacaktır. Çünkü Kur'ân, ilâhi bir mucize eseri olarak aslını korumuş, kıyamete kadar bütün çağları aydınlatacak biricik kutsal kitaptır.

Tezimizin konusu olarak eserini seçtiğimiz Gazzîzâde Abdüllatîf Efendi meşrebi itibarıyla tasavvufi bir kişiliği olsa da Kur'ân-ı Kerim'in anlaşılıp anlatılmasına ömrünü vakfeden ilim adamlarından biridir. Yazmış olduğu eserlere bakıldığında küçük hacimli tasavvufi risalelerin yanında beş ciltlik Kur'ân tefsîri ve üç yüz altmış altı varaklık Fâtiha sûresi tefsîri onun tefsîr alanında ne kadar derin olduğu ve Kur'ân'ın anlaşılmasına ne kadar önem verdiği anlaşılır. Gazzîzâde Abdüllatîf Efendi'nin küçük bir sûre tefsîrinden ziyade ansiklopedik bir eser özelliği taşıyan *Fütuhatu Kenzi'l-Kur'ân* adlı eseri sûre tefsîri ile ilgili müstakil olarak yazılmış en geniş hacimli Fâtiha tefsîri, içerik itibarıyla en kapsamlı bir sûre tefsîridir. Abdüllatîf Efendi, bu eserinde tasavvufi enginliği ve ilmi derinliği ile beraber herkesin anlayabileceği bir dil ve üslup kullanması, kendi ifadesi ile “avam ve havass hissedar olsunlar için Türkiyu'l-ibare tahririne mübaderet ve ismi şerifi *Fütuhatu Kenzi'l-Kur'ân* tesmiye olunup”¹ demesi Onun eserini ne amaçla yazdığı,

¹ Gazzîzâde, *Fütuhât*, I, 7b.

öğretme konusunda da ne kadar gayretli ve usta olduğu anlaşılır. Gazzîzâde, bu eserinde âyet tefsîrlerinin aralarına serpiştirdiği kelimeler, tasavvuf, ahlak, sosyal konular ve diğer ilmi meselelerle eserini zenginleştirmiş, her kesimden insanın faydalanabileceği bir kaynak özelliğini kazandırmıştır. Gazzîzâde, tefsîrinin kaynağı ile ilgili mukaddime kısmında geniş bilgi verdiği halde usul ile ilgili fazla bilgi vermemektedir.

Gazzîzâde Abdülatîf Efendi *Fütuhatu Kenzi'l-Kur'ân* adlı eserinin kendisine yönelik telif gâyesini, kıyamete kadar hayırla yâd edilmek, Müslümanlara faydalı olmak, özellikle Türkçe'den başka dil bilmeyen insanlara dua ve ibadet konusunda bir rehber ve feyiz kaynağı olması için yazdığını belirtmektedir. Abdülatîf Efendi'nin yaşadığı dönem olan on dokuzuncu asır, Osmanlı devletinin içte ve dışta otorite kaybına uğradığı, İslâmî ilimlerin durgunluk yaşadığı, Avrupa'daki değişimler nedeniyle de ahlaki ve sosyal çözümlerin yaşandığı bir zaman dilimi olarak bilinmektedir. Müellifin bu dönemde yazdığı *Fütuhatu Kenzi'l-Kur'ân* adlı sûre tefsîri, insanlara bir nasihat kitabı ve teselli kaynağı olmuştur. Müfessir, bir sûre tefsîri olan bu eserde ilmî konuların yanı sıra çağının ictimâî ve siyâsî hâdiselerini de yeri geldikçe değerlendirmiştir. Gün yüzüne çıkarılmadığı için günümüz insanları tarafından bilinmeyen bu eseri, ilim ve araştırma dünyasına faydalı olur gayesiyle tezimizi bu eserin tanıtımı ve değerlendirilmesi ile ilgili yaptık.

I. TEZİN KONUSU VE ARAŞTIRMADA UYGULANAN YÖNTEM

Araştırmamızın konusunu Gazzîzâde Abdülatîf Efendi ve tefsîri teşkil ettiğinden, tezde genel olarak anlatım uslûbu sergilenmiştir. Bununla birlikte lüzumlu olduğuna kanaat getirdiğimiz hususlarda tenkitçi bir yaklaşımın ilmî gerekliliğine inanarak müfessirimizi ve eserini olumlu ve olumsuz yönleriyle değerlendirdik. Yeri geldiğinde diğer tefsirlerle kıyaslayarak karşılaştırma metodunu da kullandık. Tezimizi üç bölüm halinde düzenledik. Çalışmanın konusu ve amacı kapsamında detaylardan kaçınarak gerekli konuları ele almaya çalıştık.

Çalışmamızın, “Gazzîzâde Abdülatîf Efendi'nin Yaşadığı Dönem, Hayatı ve İlmî Şahsiyeti” olarak isimlendirdiğimiz birinci bölümünde müfessirin biyografisini, çağını, hayatını, ilmî ve ahlakî şahsiyetini, hocalarını, müridlerini, talebelerini ve eserlerini ele aldık. Ulaştığımız verilere dayanarak müfessirin hayatı hakkında özellikle tarihi bilgilere

ilişkin olup kaynaklarda yer almayan hususlarda adı geçen tefsîrinden istifade ederek gerekli ilave ve yorumlara yer verdik.

Çalışmamızın, “Gazzîzâde Abdülatîf Efendi’nin *Fütuhatu Kenzi’l-Kur’ân* Adlı Tefsîri’nin Genel Olarak Tahlili ve Değerlendirilmesi” olarak adlandırdığımız ikinci bölümünde ise Abdülatîf Efendi’nin *Fütuhatu Kenzi’l-Kur’ân* adlı Fâtiha Sûresi Tefsîrinin ismini, yazılış amacını, yazılış yerini ve zamanını, kaynaklarını, muhtevasını ve genel özelliklerini ele aldık.

Çalışmamızın üçüncü bölümünde ise söz konusu tefsiri rivâyet, dirâyet ve Kur’ân ilimleri açısından değerlendirerek müfessirin tefsîrdeki metodunu ortaya koyduk.

Araştırmamızda, Abdülatîf Efendi’nin tasavvufî görüşü ve diğer eserleri ile ilgili yapılan çalışmalardan da faydalandık. Tasavvuf alanında “*Abdülatîf Efendi ve Vâkıât Adlı Eseri*” isimli tezi ile bu alanda öncülük yapan Hamdi Tekeli ve “*Baba Paşa Tarihi*” adlı tez çalışması ile Salih Erol’un çalışmalarından yararlandık. Abdülatîf Efendi’nin kaynaklarını eksiksiz tespit etmeye çalıştık ve bu kaynakların özelliklerini ve ilmî değerini belirtip Abdülatîf Efendi’nin bunlardan nasıl istifade ettiğini tafsilatlı olarak inceledik. Müfessirin tefsîrini ve tefsîrdeki metodunu ele alıp değerlendirdik. Ayrıca eser adı vermeksizin yararlandığı ilim adamlarını da belirtip konumuza dahil ettik.

Çalışmamızda esas aldığımız nüsha iki cilt olarak 1250 tarihinde Seyyid Muhammed Emin b. Şeyh Muhammed el-Hac Zeynüddin el-Müştehir bi Şeyhi’l-Mısri el-Burusi tarafından istinsah edilen Bursa Eski Eserler Kütüphanesi Orhan Bölümü 220 ve 221 numarada kayıtlı olan nüshadır. Çünkü bu nüsha tam ve diğerlerine göre yazısı daha okunaklıdır. Ayrıca diğer nüshalarla da karşılaştırdık.

II. GAZZÎZÂDE ABDÜLLATÎF EFENDİ HAKKINDA YAPILAN ÇALIŞMALAR

Eserini tahlil etmeye çalıştığımız müellif ile ilgili hiç kuşkusuz daha önce de çalışmalar yapılmıştır. O çalışmalardan tespit edebildiğimiz birkaçı şunlardır:

Mustafa Kara, *Bursa’da Tarikatlar ve Tekkeler* adlı eserinde mellifimizin hayatı, meşrebi ve eserleri ile ilgili bir başlık altında bilgi vermiştir.

Hamdi Tekeli, *Gazzîzâde Abdülatîf'in Hayatı, Eserleri ve Vâkiâtı*, isimli doktora tezi çalışmasında Gazzîzâde Abdülatîf'in hayatı, eserleri ve tasavvufî yönünü ele alarak incelemiş, tasavvufla ilgili *Vâkiât fi't-Tasavvuf* isimli eserini tetkik etmiştir.

Şaban Karaköse, *Gazzîzâde Abdülatîf'in Gazzîzâde Abdülatîf ve Mergûbü's-Salikin Adlı eseri* isimli Yüksek Lisans tezi çalışması ile Gazzîzâde Abdülatîf'in tasavvufla ilgili bir eserini inceleme konusu yaparak daha çok o konuya dikkatleri çekmiştir.

Salih Erol, *Pehlivan İbrahim Paşa Vakayinamesi (Baba Paşa Tarihi)* isimli Yüksek Lisans tez çalışması ile Gazzîzâde Abdülatîf'in tarihçi ve araştırmacı yönünü incelemiş ve tarihle ilgili bu eserini tetkik etmiştir.

Biz bu çalışmamızda Gazzîzâde Abdülatîf'in daha çok tefsir alanındaki çalışmalarına, onun bu alandaki yöntem ve üslubuna dikkatleri çevirmek istedik. Bu amaçla da onun tefsirle ilgili en önemli eserlerinden biri olan *Fütuhatu Kenzi'l-Kur'ân* isimli Fâtiha sûresi tefsirini inceleyip değerlendirdik.

III. SÛRE TEFSİRLERİ

Tefsîr tarihinde Fâtiha, Yasin, Mülk, Nebe, İhlâs ve diğer sûrelerle ilgili yapılan pek çok tefsîr çalışmaları vardır. Selef âlimlerimiz, üzerinde çalışmak istedikleri herhangi bir sûreyi bütün konuları itibariyle ele alıp, sûrenin ana hedefini tespit ettikten sonra, konular arasındaki ilişkileri de ihmal etmeden tefsîr etmişlerdir.²

Çalışmamızda tahlil ve değerlendirmesini yapmaya çalıştığımız Abdülatîf Efendi'nin *Fütuhatu Kenzi'l-Kur'ân* adlı Fâtiha Sûresi tefsîri de bu tefsîrlere bir örnektir.

Tezimizin konusu olan bu eser Abdülatîf Efendi'nin Fâtiha Sûresi ile ilgili hacimli ve bağımsız bir eserdir. Aslında bizi bu çalışmaya sevkeden en büyük nedenlerden biri de bu eserin müstakil olarak yazılmış 366 varaklık büyük hacimli olması ve dilinin Türkçe olmasıdır. Abdülatîf Efendi'nin hayatını anlatmaya başlamadan önce geçmişte yapılan bazı Fâtiha ve muhtelif sûre tefsîrlerinin yanı sıra Fâtiha sûresi ile ilgili yapılan tez çalışmalarına, bu bölümde yer vemedi fayda görüyoruz.

² Demirci, Muhsin, *Konulu Tefsire Giriş*, İstanbul, 2006, s. 105.

A. Fâtiha Sûresi Tefsîrleri

Bu sûre ile ilgili olarak çok sayıda çalışma vardır. Bunlardan başlıcalarını şöylece sıralayabiliriz: (Yazma nüshaların yerleri “yazmalar. org.tr.”den alınmıştır)

1. Râğıb el-İsfehânî (v.425/1033): *Tefsîru Sûreti 'l-Fâtihati 'l-Kitab*³
2. Şeyh Abdulkadir el-Geylânî (v.561/1166): *Fethu 'l-Besâir*⁴
3. Sadreddîn el-Konevî, Muhammed b. İshak b Muhammed (v.672/1274): *İ'câzü 'l-Beyân fî Tefsîri Ümmi 'l-Kur'ân*⁵
4. el-İsferânî, Tâcüddîn Muhammed b. Muhammed b. Ahmed (v.684/1285) :
*Fâtihatü 'l-İ'râb bi-İ'râbi 'l-Fâtiha*⁶
5. Abdullah b. Esad b. Süleyman (v.768/1366): *Envâru 'l-Lâyiha fî Esrâri 'l-Fâtiha*⁷
6. et-Teftâzânî, Sadüddin Mesud b. Ömer b. Abdillâh (v.793/1390): *İ'râbu 'l-Fâtiha*⁸
7. el-Fenârî, Molla Şemsüddîn b. Hamza er-Rûmî (v.834/1431): *Aynü 'l-A'yan fî Tefsîri 'l-Fâtiha*⁹
8. ez-Zebîdî, Şihâbüddin Ahmed b. Abdillatif (v.893/1487): *et-Tarîkatü 'l-Vâdiha ilâ Esrâri 'l-Fâtiha*¹⁰
9. ed-Devvânî, Celâlüddin Muhammed b. Esad es-Siddîkî (v.907/1501): *Tefsîru 'l-Fâtiha*¹¹
10. et-Trablûsî, Muhammed b. Şaban b. Abdirrahman (v.1020/1611): *Ma'denü 'l-Esrâr*¹²
11. Müstakîmzâde, Süleyman Sadedin Efendi (v.1202/1788): *Tefsîru Fâtihati 'ş-Şerife*¹³

³ Millet Kütüphanesi, nr. 2141/1.

⁴ Süleymaniye Kütüphanesi, Düğümlü Baba, nr. 519/1.

⁵ Süleymaniye Kütüphanesi, Yeni Camii, nr. 62.

⁶ Süleymaniye Kütüphanesi, Şehid Ali Paşa, nr. 2507.

⁷ Süleymaniye Kütüphanesi, Ayasofya, nr. 79/1.

⁸ Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi, nr. 1915.

⁹ Süleymaniye Kütüphanesi, Fatih, nr. 296.

¹⁰ Süleymaniye Kütüphanesi, Şazeli, nr. 103/2.

¹¹ Süleymaniye Kütüphanesi, Esad Efendi, nr. 3733/1.

¹² Bayezid Devlet Ktp., Umûmî, nr. 627/1.

¹³ Topkapı Sarayı Müzesi Ktp., nr. 347/1.

12. es-Sivasi, Ebu'l-Hayr Abdülmecid b. Muharrem (971/1563): *Fâtiha Tefsîri*¹⁴
13. Gazzîzâde Abdüllaîf Efendi 1190(1776): *Esrar-ı Fâtihatı'l-Kitab*¹⁵
14. Şeyhulislâm İbn Kemâl Paşa, (873/1468-69): *Tefsîru'l-Fâtiha*¹⁶

B. Muhtelif Sûre Tefsîrleri

Fâtiha sûresinde olduğu gibi Kur'ân'ın diğer bazı sûreleri üzerinde de müstakil eserler yazılmıştır. Bunlardan bazıları:

1. İbn Sina, Hüseyin b. Abdullah el-Buhârî (ö.428/1037): *Tefsîru Sûreti'l-İhlâs*¹⁷
2. Fahreddin er-Râzi, Muhammed b. Ömer el-Hatib et-Teymî (v.606/1209): *Tefsîru Sûreti'l-A'la, ve't-Tin ve'l-Asr*¹⁸
3. ibnü'd-Dehhân Saîd b. Mübârek en-Nahvî(ö.569/1173): *Tefsîru Sûreti'l-İhlâs*¹⁹
4. el-Beyzâvî, Kâdı Nasiruddin Abdullah b. Ömer eş-Şâfîi (ö.685/1286): *Tefsîru Sûreti'n-Nebe*²⁰
5. İbn Teymiyye, Takiyyüddin Ahmed b. Abdülhâlim el-Harrânî (ö.728/1328): *Tefsîru Sûreti'l-İhlâs*²¹
6. el-Babertî, Ekmelüddin Muhammed b. Mahmud b. Ahmed el-Hanefî (v.786/1384): *Risâle fî Ba'zi Letâifi Sûreti'l-İhlâs*²²
7. ed-Devvânî, Celâlüddin Muhammed b. Es'ad es-Siddikî (ö.908/1502): *Risâle fî Tefsîri Sûreti'l-İhlâs*²³
8. eş-Şîrvânî, Muhammed Emin b. Sadruddin el-Hüseyni Mollazâde (v.1036/1628): *Tefsîru Sûreti'l-Fetih*²⁴

¹⁴ Süleymaniye Kütüphanesi, Mihrişah Sultan, nr. 300/2.
¹⁵ Bursa Eski Eserler Kütüphanesi, Orhan Kitaplığı, nr. 217/1.
¹⁶ Beyazıd Devlet Kütüphanesi, nr. 2816.
¹⁷ Süleymaniye Kütüphanesi, H. Hüsnü Paşa, nr. 70.
¹⁸ Süleymaniye Kütüphanesi, Carullah nr. 2061.
¹⁹ Katip Çelebi, *Keşfü'z-Zünûn*, I, 449.
²⁰ Süleymaniye Kütüphanesi, İbrahim Efendi, nr. 145.
²¹ Süleymaniye Kütüphanesi, Celal Ökten, nr. 29.
²² Süleymaniye Kütüphanesi, Ayasofya nr. 1384.
²³ Süleymaniye Kütüphanesi, Hacı Mahmud Efendi, nr. 385.

9. Niyazi Mısrî, Muhammed b. Ali el-Malâtî (v./1105/1693): *Tefsîru Sûreti'l-Beyyine*²⁵

C. Fâtiha Sûresi Tefsîrleri İle İlgili Yapılan Tez Çalışmaları

1. Ziya DEMİR, *İstanbul Kütüphanelerinde Mevcut Matbu ve Yazma Fâtiha Tefsîrleri*, (Yüksek Lisans Tezi) Marmara Ün. 1987

2. Süleyman DERİN, *Abdurrahman Sami'nin Hayatı, Eserleri ve Tefsîr-i Fâtiha-i Şerife Risalesi*, (Yüksek Lisans Tezi) Marmara Ün. 1993

3. K. Ziyaeddin COŞAN, *İsmail Hakkı Bursevi ve Fâtiha Sûresi Tefsîri*, (Yüksek Lisans Tezi) Hz. Marmara Ün. 2001

4. Necmettin ERGÜL, *Kâşânî ve Hakaik't-Te'vil fi Dekaike't-Tenzil Adlı Eserinin I. Cildinin (Fâtiha-En'am) Tahkik ve Tahrici*, (Doktora Tezi) Harran Ün. 2002

5. Abdulmuttalip ARPA, *İbn Berecan ve el-İrşad İsimli Tefsîrindeki Fâtiha, Kehf ve Hucurât Sûrelerinin Tefsîrinin Tahkiki*, (Yüksek Lisans Tezi) İstanbul Ün. 2003

6. Kerim ÖZMEN, “*Beyazid Halife (er-Rumi) ve Fâtiha Tefsîri (Edisyon Kritiği) Secenceletü'l-Ervah ve Nukûşu'l-Elvâh*”, (Yüksek Lisans Tezi) Marmara Ün. 2003

7. Mahmut AY, *Molla Gürani'nin “Gâyetü'l-Emani” İsimli Tefsîri ve Tefsîrinin Fâtiha ve Bakara Sûrelerinin 1-103 Âyetlerinin Edisyon Kritiği*, (Yüksek Lisans Tezi) Marmara Ün. 2003

8. İsam İSLAMOĞLU, *Molla Cami ve Tefsîrinden Fâtiha Sûresi* (Edisyon Kritik), (Yüksek Lisans Tezi) Marmara Ün. 2005

9. Mustafa KILIÇ, *Ebu'l-Hayr Abdülmecid b. Muharrem es-Sivasi'nin “Fâtiha Tefsîri”nin Tahkiki*, (Yüksek Lisans Tezi) Marmara Ün. 2005

10. Mohammad İBRAHİM, *Aynu'l-Hayat Adlı Tefsîr'den Fâtiha Sûresinin Tahkiki ve Necmeddin Kübra'nın Tefsîr'deki Metodu*, (Yüksek Lisans Tezi) Marmara Ün. 2007

²⁴ Süleymaniye Kütüphanesi, Şehid Ali Paşa nr. 213.

²⁵ Süleymaniye Kütüphanesi, Pertev Paşa nr. 261.

11. İbrahim SAĞLAM, *Ruhu'l-Beyân Tefsîrindeki Namaz Sûrelerinde Geçen Hadisler (Fâtîha ve Fil-Nas Sûreleri)*, (Yüksek Lisans Tezi) Gazi Ün. 2008

12. Murat USTAKURT, *İbn Kemal Paşa'nın "Tefsîru'l-Fâtîha" Adlı Eseri*, (Yüksek Lisans Tezi), Hz. Marmara Ün. 2009

BİRİNCİ BÖLÜM

**GAZZÎZÂDE ABDÜLLATÎF EFENDİ'NİN YAŞADIĞI DÖNEM,
HAYATI, İLMİ ŞAHSİYETİ VE ESERLERİ**

BİRİNCİ BÖLÜM

GAZZİZÂDE ABDÜLLATİF EFENDİ'NİN YAŞADIĞI DÖNEM, HAYATI, İLMİ ŞAHSİYETİ VE ESERLERİ

I. GAZZİZÂDE ABDÜLLATİF EFENDİ'NİN YAŞADIĞI DÖNEM

İnsanın yaşadığı çevre, siyasi, sosyal ve ekonomik ortam ve ilmî durum gibi hususların, kişiyi etkilediği bilinen bir gerçektir. Bundan dolayı biz, Gazzîzâde ve tefsîrinin daha doğru tanınabilmesini, müfessirin bu yönlerinin ortaya koyulmasıyla doğrudan ilgili olduğunu düşünmekteyiz.

Gazzîzâde Abdülatîf'in çocukluk ve gençlik dönemi III. Selim dönemi olan 1789-1807 tarihleri arasına denk gelmektedir. III. Selim, Osmanlı düzeninin başta askeri olmak üzere diğer birçok alanda önemli sorunları olduğunu farkındaydı. Ancak tek başına sorunların üstesinden gelmesi de mümkün değildi. Giderek güçlenen bürokrasiye ve üst düzey yöneticilerine dayanmak ve birlikte sorunları çözmek zorundaydı. Bu nedenle daha saltanatının ilk yıllarında toplumdaki ve yönetim sistemindeki aksaklıkların nedenlerini ve çözüm yollarını araştırmak için devlet adamlarını düşünmeye ve öneri getirmeye teşvik etmiştir. Bu cümleden olarak yönetimdeki zulmün önlenmesi ve beldelerin daha çok harap olmaktan kurtarılması amacıyla Bab-ı Âli'ye geniş kapsamlı bir ferman göndermiştir.¹

III. Selim, ıslahat düşüncesini kişisellikten kurtarıp, onu toplumun her kesimine yaymak istemiş; ulema ve ümeradan, ülke sorunları üzerinde çalışarak belirli çözümler üretmesini talep etmiştir. Bu amaçla ulema ve ümeraya devlet düzeninin iyileştirilmesine dair birer rapor yazmalarını emretmiştir.²

¹ Karaköse, Şaban, *Gazzîzâde Abdülatîf Nakşbendi Yolunun Esasları Mergübü's-Salikin*, İnsan Yayınları, İstanbul, 2004 s., 21.

² Eryılmaz, Bilal, *Tanzimat ve Yönetimde Modernleşme*, İşaret Yayınları, İstanbul, 1992, s., 40,43.

Gazzîzâde Abdülatîf'in olgunluk dönemi ise II. Mahmud dönemi olan 1808-1839 tarihleri arasına denk gelmektedir. III. Selim'in miras ve akıbeti kendisinde önemli izler bırakan II. Mahmud, otuz yıl süren saltanatı döneminde devletin askeri ve mülki yapısında önemli bazı reformlar gerçekleştirmiştir. Başlangıçta ordunun modernizasyonuna “evet” diyen ulema grubu, sonraki basamaklarda gittikçe artan dozda “hayır” demeye başlamıştır. Ancak aynı oranda da idareden uzaklaşan bu kesimin etkisi oldukça azalmıştır.³

Gazzîzâde'nin yaşadığı devir genelde bütün dünyada, özelde de Osmanlı'da en dikkate değer olayların sergilendiği bir devirdir. 1190/1776-1247/1831 yılları arası, dünyada hem coğrafi, hem de teknik ve tefekkür bakımlarından hızlı ve dikkat çekici değişimlerin birbirini izlediği bir dönemdir. Avrupa ülkeleri ve milletleri için yükselme ve ilerlemenin doğum sancıları olan bu değişme ve gelişmeler, Osmanlı devleti için ölüm-kalım mücadelesi mahiyetinde tecelli ediyordu.⁴ Padişahlara, devlet adamları ve idarecilere çalışma aşkı veren ulema ve meşayihin yerini ehliyetsiz kişiler almıştı. Sultanlara şuur veren âlimler gitmiş, yerine gaflet içinde ömür tüketen mukallidler zümresi gelmişti.⁵ Türlü medeniyetlerin konup göçtüğü Anadolu'nun samimi insanları için su, hava, ekmek gibi tabii gıdalar kadar maddi hayatına da girmiş bulunan târikatlar, mazideki şöhret, meziyet ve niteliklerine rağmen artık tarihi gelişim içindeki fonksiyonlarını yitirmeye başlamışlardı.⁶

II. GAZZÎZÂDE ABDÜLLATÎF EFENDİ'NİN HAYATI

Gazzîzâde Abdülatîf Efendi, yazmış olduğu eserlerde kendi hayatı ile ilgili bilgi vermiştir. Önemli bir eseri ve aynı zamanda Bursa vefeyatnamelerinin en önemlilerinden biri olan *Ravzâtü'l-Müflihîn*⁷ adlı eserinin başlarında;⁸ *Vâkıât fi't-Tasavvuf* adlı eserinin ilk

³ Yücer, Hür Mahmut, *XIX Asırda Anadolu'da Tasavvuf*, MÜSBE (Yayınlanmamış Doktora tezi), İstanbul, 2001, s. 31.

⁴ Öztürk, Yaşar Nuri, *Kutsal Gönüllü Veli Kuşadalı İbrahim Halveti Hayatı, Düşünceleri, Mektupları*, İstanbul 1982, s. 1.

⁵ Gündüz, İrfan, *Osmanlılarda Devlet Tekke Münasebetleri*, Seha Neş., İstanbul, 1989, s. 180.

⁶ Küçük, Hasan, *Osmanlı Devletini Tarih Sahnesine Çıkaran Kuvvetlerden Biri Tarikatlar*, İstanbul 1976, s. 255.

⁷ Not: Gazzîzâde'nin bu eserinin isminde Arapça kurallarına aykırı bir durum söz konusudur. Eserin isminin *Ravzâtü'l-Müflihin* olması gerekirken bütün kaynaklarda *Ravzâtü'l-Müflihun* şeklinde yazıldığı için biz de aynı şekilde yazmayı uygun gördük.

⁸ Gazzîzâde, *Ravzâtü'l-Müflihîn*, 1b.

on sayfasında kendi hayat hikâyesini bizzat kendisi ifade etmektedir.⁹ Gazzîzâde Abdülatîf Efendi'nin damadı Mehmed Fahreddin (ö.1272/1855) kayınpederinin *Ravzatü'l-Müflihun* adlı eserin sonuna sonradan eklediği bir biyografisi de mevcuttur.¹⁰ Mehmed Fahreddin, kendi eseri olan *Gülzâr-ı İrfân*'da Gazzîzâde Abdülatîf Efendi'nin hayatı ile ilgili geniş bilgilere yer vermektedir.¹¹

Mehmed Şemseddin Efendi (ö1936) *Yâdigâr-ı Şemsî* adlı eserinde Gazzîzâde Abdülatîf Efendi'den bahsetmektedir.¹² Bursalı Mehmed Tahir, *Meşayih-i Osmaniye'den Sekiz Zâtın Teracim-i Ahvali ve Osmanlı Müellifleri* eserlerinde, Osanzade, Hüseyin Vassaf, *Sefîne-i Evliya* adlı eserinde de Gazzîzâde Abdülatîf Efendi'den bahsetmektedirler.

A. İsmi, Nisbesi ve Mahlası

Müellifimizin ismi “Abdülatîf”tir. *Ravzatü'l-Müflihun* adlı eserinde kendisini “Şeyh Abdülatîf b. Mehmed Es'ad, hafidu¹³ Gazzîzâde şeyh el-Hac Mustafa Nesib” ve Futuhatu Kenzi'l-Kur'ân adlı eserinde Gazzîzâde Abdülatîf¹⁴ yine aynı eserde İbnu'l-Gazzî Hafid¹⁵, eserin hatime bölümünde de Gazzîzâde Seyyid Abdülatîf b. Mehmed Es'ad el-Hafid¹⁶ şeklinde tanıtmaktadır.

Abdülatîf Efendi'ye “Gazzîzâde” nisbesi, küçük yaşta terbiyesi ile ilgilenen dedesi Gazzîzâde Mustafa Nesib'e (ö.1202/1787) nispetle verilmiştir.¹⁷ Bir başka görüşe göre ise büyük dedesi Ahmed Gazzî'ye nispetle “Gazzîzâde” diye tanındı, denilmektedir.¹⁸ İkinci görüşün daha kuvvetli olduğu Abdülatîf Efendi'nin *Menâkıb-ı Ahmed Gazzî* adlı eserinde

⁹ Gazzîzâde, *Vakiat fi't-Tasavvuf*, BEYBEK Orhan Bölümü No:705 Eserin baştan ilk yaprağı eksiktir.

¹⁰ Gazzîzâde, *Ravzatü'l-Müflihun*, 38b-39a.

¹¹ Fahreddin, Mehmed, *Gülzâr-ı İrfân*, 167b.

¹² Şemseddin, Mehmed, *Yâdigâr-ı Şemsî*, Uludağ Yayınları, Bursa, 1997, I, 214-216.

¹³ Torunu, Mustafa Nesib anne tarafından onun dedesi.

¹⁴ Gazzîzâde, *Fütuhât*, I, 6b.

¹⁵ Gazzîzâde, *Fütuhât*, II, 171a.

¹⁶ Gazzîzâde, *Fütuhât*, II, 174a.

¹⁷ Atlansoy, Kadir, *Bursa Şairleri, (Bursa Vefeyâtnamelerinde Adı Geçen Şairlerin Biyografyası)*, Asa Kitabevi, Bursa 1998, s., 104; Kara, Mustafa, *Bursa'da Tarikatlar ve Tekkeler*, Sır Yayıncılık, İstanbul, 2001, s.422.

¹⁸ Türer, Osman, “Gazzîzâde Abdullatif Efendi”, DİA, XIII, 540, İstanbul 1996.

“İbnü’l-Gazzî Abdüllatîf”¹⁹ ve *Vâkıât fi’t-Tasavvuf* adlı eserinde “Şeyh Ahmedzade”²⁰ şeklinde kendisini tanıttığından anlaşılmaktadır.

Gazzîzâde Abdüllatîf Efendi bazı eserlerinde “hafid” mahlasını da kullanmıştır. Nitekim *Ravzatü’l-Müflihun* ve *Vâkıât fi’t-Tasavvuf* adlı eserlerinde kendisinden “hafidu Gazzîzâde şeyh el-Hac Mustafa Nesib”²¹ olarak bahsetmektedir. Sadece “hafid” mahlasını ise daha çok şiirlerinde rastlanmaktadır.²²

B. Doğum Tarihi, Doğum Yeri ve Nesebi

Gazzîzâde Abdüllatîf Efendi (1190/1776) tarihinde Bursa’da dünyaya gelmiştir. Bursa merkez Ulu Cami imamlarından Mehmed Es’ad Efendi’nin (öl.1192/1778) oğludur.²³ Mehmed Es’ad Efendi ise Şeyh Mustafa Nesib’in damadıdır. Kaynaklarda Mehmed Es’ad Efendi ile ilgili Bursa Ulu Cami imamlığı dışında başka bir bilgiye rastlanılmamaktadır. Hem anne hem de baba tarafından ulema sınıfına mensup olan Abdüllatîf Efendi anne tarafından dedesi olan Ahmed Gazzî’nin torunu Mustafa Nesib’e veya büyük dedesi Ahmed Gazzî’ye nispetle “Gazzîzâde” lakabıyla tanınmıştır. Henüz iki yaşında iken pederi Mehmed Es’ad Efendi’nin vefatı üzerine dedesi Mustafa Nesib Efendi (ö.1202/1788)’nin himayesine girmiştir. Mustafa Nesib, Anadolu’daki en yaygın tarikatlardan olan Halvetiyye’nin Mısriyye koluna bağlı dergâhın kurucu şeyhi Gazzî dergâhının kurucusu Ahmed Gazzî (öl.1150/1737)’nin torunu ve dergâhın ikinci şeyhidir.²⁴

C. Evliliği ve Çocukları

Gazzîzâde’nin ne zaman kiminle evlendiği ile ilgili bilgiye rastlanılmamaktadır. Ancak çocukları ile ilgili *Sefîne-i Evliya* müellifi Osman Vassaf Efendi’nin verdiği bilgiye göre Gazzîzâde Abdüllatîf Efendi’nin Muhammed Said, Ataullah ve Ahmed Hasib adlarında üç oğlu ile Zeynep, Zehra ve Hüsnîye adlarında üç kızı olmuş, Zehra Hanım’dan soyu devam etmiştir. İncirli Dergâhı şeyhliği yapan Ziyaeddin ve Galip Efendi Zehra

¹⁹ Gazzîzâde, *Menâkıb-ı Ahmed Gazzî*, 91a.

²⁰ Gazzîzâde, *Vâkıâ fi’t-Tasavvuf*, 5-7.

²¹ Gazzîzâde, *Ravzatü’l-Müflihun*, 1b.

²² Atlansoy, *a.g.e.*, s. 107; söz konusu şiirler için bkz: Gazzîzâde Abdullatif, *Mecmua*, 2b.

²³ Şemseddin, Mehmed, *a.g.e.*, I, 214.

²⁴ Tekeli, Hamdi, *Gazzîzâde Abdullatif’in Hayatı, Eserleri ve Vâkıâtı*, Bursa, 2000, s. 25.

Hanım'ın çocuklarıdır. Şeyh Ali Sırrı Efendi, Galip Efendi'nin oğludur.²⁵ Ali Sırrı Efendi (ö.1322/1904) de Ahmed Gazzî Dergâhında şeyhlik yapmıştır. Onun oğlu olan Bedreddin Efendi ise babasından sonra aynı dergâhta şeyhlik yapmıştır.²⁶

D. Vefatı ve Kabri

Gazzîzâde Abdülatîf Efendi 14 Şaban 1247/19 Ocak 1832 Salı gecesi eskiden beri rahatsızlığını çektiği göğüs darlığı hastalığından kurtulamayarak 57 yaşında vefat etmiştir.²⁷ Cenazesi kırk beş yıl şeyhliğinde bulunduğu Gazzî Dergâhı'nda, büyük dedesi Ahmed Gazzî'nin mezarının sağ tarafına defnedilmiştir.

“Kabrinin bu günkü durumuna gelince; 1925 yılına kadar faaliyette olan tekke binası 1929 yılına kadar kapalı kalmış; 1929-1930 ders yılından itibaren de İvaz Paşa ilkokulu olmuştur. Gazzîzâde'nin ve dergâhta şeyhlik yapan beş kişinin kabirlerinin olduğu bina ilkokul, diğer bina ise lise olarak kullanılmakta iken daha önce dergâh iken ikametgâh olan bina yıkılarak günümüzdeki haliyle Süleyman Çelebi Lisesi, dergâh binası ise ilköğretim olarak faaliyetini sürdürmektedir.

1979 yılına kadar ahşap olan okul binası yıkılıp yerine bugünkü bina yapılırken, kabir Pınarbaşı Mezarlığının giriş kapısından takriben 50 metre sol tarafa doğru bir yere nakledilmiştir. Kabir nakledildiğinde mezar taşı konulmadığı için Gazzîzâde'nin kabri bugün tam olarak bilinmemektedir.”²⁸

III. GAZZÎZÂDE ABDÜLLATÎF EFENDİ'NİN İLMÎ HAYATI

Gazzîzâde Abdülatîf Efendi'nin, yaşadığı on sekizinci yüzyılın sonu ve on dokuzuncu yüzyılın başı Osmanlı imparatorluğunun her bakımdan gerilemeye başladığı bir döneme rastlamaktadır. Bu bakımdan Gazzîzâde Abdülatîf Efendi de, o dönemde yaşamış diğer aydın, ulema gibi devletin ve toplumun toparlanmasına yardımcı olacak birtakım

²⁵ Osmanzâde, Hüseyin Vassaf, *Sefîne-i Evliya*, Kitabevi, İstanbul, 2006, V, 139.

²⁶ Şemseddin, Mehmed, a.g.e., I, 220.

²⁷ Fahreddin, Mehmed, *Gülzâr-ı İrfân* vr.167b; Bursalı Mehmed Tahir, *Meşayih-i Osmaniye'den Sekiz Zatın Teracim-i Ahvali*, İst.1318 s., 46; Osmanzâde, Hüseyin Vassaf, *Sefîne-i Evliya*, V, 127.

²⁸ Tekeli, a.g.e., s., 27.

düşünce ve formüller üretmeye çalışmıştır. Eserlerindeki ana temalara bakılırsa siyasi ve toplumsal aksaklıkları düzeltme çabasından başka bir şey değildir.

A. Tahsili ve Hocaları

İlk tahsiline henüz beş yaşında iken dedesi olan Mustafa Nesib Efendi'nin (ö.1202/1788) yanında başlamış ve dokuz yaşına kadar gerekli bütün temel dini ilimleri ondan öğrenmiştir. Mustafa Nesib de dedesi Ahmed Gazzî tarafından yetiştirilmiştir. Dedesinin ölümünden sonra onun vasiyeti üzerine, 1150'de dergâha şeyh olmuştur. Elli iki yıla yakın dergâhta şeyhlik yaparak en uzun süre hizmet etmiştir.²⁹ Osmanzade Hüseyin Vassaf, Gazzîzâde Abdüllatîf Efendi'nin ilk tahsili ile ilgili Sefîne-i Evliya isimli eserinde "sinn-i âlileri beşe reside oldukta taallüme bed' edip, dokuz yaşına balığ olasıya kadar mebadi-i ulumu iyiden iyiye tahsil eylemiştir." Şeklinde ifade etmektedir.³⁰ Henüz dokuz yaşında iken kendisine zikir telkin edilen ve on iki yaşında iken 1788 tarihinde dedesi vefat eden Abdüllatîf Efendi dergâhın evlada meşrut olması sebebiyle, Gazzî dergâhı şeyhliğine getirilmiştir.³¹ Abdüllatîf Efendi *Vâkıât* adlı eserinin başında bu konu ile ilgili şöyle bir açıklama yapmaktadır: "*Ve ba'du sebab u tasdir-i kalam ve teybin-i meram oldur ki bu abd-i fakir-i pür taksir Gazzîzâde Abdüllatîf bin Muhammed Es'ad sahife-i cihan kadem - zen-i şühud ve sinni yeksalde mevcud iken valid-i macidim âlem-i milk-i bekaya hiram eyledikde miras-ı yetimiyyete sırr-ı Ahmediye varis ve ceddim Gazzî-zade arif, basır mürşid-i agah Şeyh Mustafa en-Nesib Hazretleri'nin zahiren ve bâtinen taht-ı terbiyelerinde eyyam-güzar ve taallüm-ı ulum-ı aliye-i tekrarda iken sinn-i acizanem tokuza reside oldukda ceddim Nesib Hazretleri bir Cum'a günü ba'de edai's-salati'l-cum'a ayin-i Kadimleri üzre asitane-i Hazret-i Gazzî'de va'z-u tezkir ve zikr-i şerifden sonra bu fakiri kutb-ı daire-i velâyet-i merkez-i devvare kerame-i Şeyh Ahmed el-Gazzî Kuddisi Sırruh huzur-ı da'velerine ceddim Nesib Hazretleriyle zanu-be-zanu iclas idup cem'iyet-i kübra-yı uşşak olan meclis-i alide (Lekad radiyellahu ani'l-mü'minine iz yubayiuneke tahte'ş-şecereti) el-aye hükmünce sünnet-i seniyye ve adab-ı hasene-i piran üzre mübayaa-*

²⁹ Osmanzâde, Hüseyin Vassaf, *a.g.e.*, V, 125; Gazzîzâde, *Hulasatü'l Vefeyât*, vr. 30a; *Ravzâtü'l-Müflihün*, 6a-b; *Menâkıb-ı Gazzî*, 44a.

³⁰ Osmanzâde, Hüseyin Vassaf, *a.g.e.*, V, 134

³¹ Tekeli, *a.g.e.*, s.26

*i telkin-i zikir maye-i şafiye-i halisa-i fitrat-ı garibaneme ibtida buyurdular.*³² Mustafa Nesib Efendi 1202/1788 tarihinde vefat ettiği sırada Abdülatîf Efendi henüz on iki yaşındaydı. Geri kalan tahsilini, zamanın itibarda olan ilimlerini, dönemin tanınmış büyük ilim adamlarından tahsil etmiştir. “Hoca Hüseyin Efendi'den fıkıh, Hoca Seyyid Ahmed Efendi'den kıraat, Bekir Efendi'den tefsîr ve hadis usulü dersleri aldı. Ulum-ı âliye-vü ‘aliyyeyi meşahir-i ulemeden olup dokuz Şevval 1217 tarihinde vefat eden Ebu Bekir Efendi'den ve ilm-i hadisi Abdullah el-Mısri'den (ö. 1222/813) tahsil ettiği gibi lisan-ı Farisi'yi de Dersa'adet'de Selimiyye Dergâhı şeyhi Fuzala-ı Nakşbenîyye'den bin iki yüz otuz sekiz senesi vefat eden Ali Behçet ve rical-i Nakşbenîyye'den ve muhibban-ı Mevleviyye'den olup bin iki yüz kırk dört tarihinde irtihal ile Bursa Mevlevihanesi'nde medfun bulunan Ali Sıdık Baba Efendilerden telemmüz eylemiştir.”³³ Abdülatîf Efendi dedesinin duasına mazhar olmuş ve daha on sekiz yaşında iken Ulu Camide tefsîr derslerini okutmaya başlamıştır.³⁴

B. Mürşidleri

Gazzîzâde Abdülatîf Efendi, *Vâkıât* adlı eserinin baş kısmında hangi mürşitten ders aldığına dair bilgi vermektedir: “*Bu abd-i fakir-u pür taksir, sekiz sene Üftâdezâde sultânu'l-âşıkîn Mustafa Efendimizin meclislerine, üç sene ziyâdece mürşidü'l-vâsılın Enarlı Şeyhi Bedreddin Efendimizin huzûr-û pür nurlarına, on iki sene ziyâdece ârifbillah Şeyh Mehmed Emin Efendimizin meclis-i şeriflerine mülâzemet eyledim. Gusûl mümkün olursa eyledim, olmaz ise abdest ile ve kemâl-i hudû' ve huşû'la vardım. Bir kere abdestsiz meclislerine değil, dergâhlarının bab-ı haricinden dahil olmadım. Ve her birinin huzuruna vardıkta mübarek pâyi devletlerine takbil eyledim. Meclislerinden rücûumda arkamı çevirip çıkmadım. Belki kahkari ric'at eyledim.*”³⁵ Abdülatîf Efendi Halvetiyye-Mısriyye tarikatının şeyhi olmasının yanı sıra, önce üç seneden fazla Üftâdezâde Şeyh Mustafa (ö.1217/1802) ile on iki seneden ziyade Enarlı şeyhi Mehmed Bedreddin (ö. 1224/1809)'den ders okuyarak Celvetiyye ve Seyyid Şeyh Mehmed Emin Kerküki (ö.1228/1813)'den Nakşbendîye icazetnamelerini almak sûretiyle değişik tarikatların

³² Gazzîzâde, *Vâkıât*, 1a.

³³ Şemseddin, Mehmed, a.g.e., I, 214; Ayrıca bkz: Osmanzâde, Hüseyin Vassaf, a.g.e., V, 134.

³⁴ Şemseddin, Mehmed, a.g.e., I, 214.

³⁵ Gazzîzâde, *Vâkıât*, s. 240.

hilafetine nail olmuştur. Kendi dergâhında Halveti-Mısri usulünün yanı sıra Hatm-i Hâcegan da icra ettirdiği bilinmektedir.³⁶ Tek bir tarikatın dar kalıpları içerisinde kalmak yerine; birçok dini, tasavvufi düşünceye kapılarını açık tutarak zamanının “*Reisü'l-meşâyih*”i, yani ileri gelen din büyüklerinin reisi anlamında onların arasında yer aldı. Meşâyih-i Osmanîyeden önde gelen zâtların hayat hikayelerini yazan Bursalı Mehmed Tahir Efendi'nin eserinde yer verdiği sekiz kişiden biri de şeyh Abdüllatîf Efendidir.³⁷

Gazzîzâde'nin bizzat verdiği bilgilere dayanarak müşitlerini şu şekilde sıralayabiliriz:

1. Ahmed Gazzî (ö. 1150/1738)

Aslında Gazzîzâde Abdüllatîf, Ahmed Gazzî ile aynı dönemde yaşamamıştır. Bu nedenle daha çok manevi müşitlik diyebileceğimiz bir durum söz konusudur. Nitekim müridi olmak istediği Üftâdezâde Şeyh Mustafa Efendi cedit ve piri Ahmed Gazzî'den manen izin aldıktan sonra onun talebini kabul edebilmiştir.³⁸ Benzer bir izin, Şeyh Mehmed Emin Kerküki'ye intisab ederken de alınmıştır.³⁹ Müşidlerinden Enarlı şeyhi Bedreddin Efendi vefat etmeden önce: “*Oğlum bundan sonra sizin müşidiniz ceddinizdir. Onlar sizi terbiye eder.*” der.⁴⁰ ve kısa bir süre sonra vefat eder. Gazzîzâde “*vakia öyle oldu. Her ne zaman hilaf-ı tarikat bir hareketim olsa, manada zuhur edip tenbih ve terbiye buyururlar.*”⁴¹ demektedir.

2. Mustafa Nesib Efendi (ö.1202/1788)

Bursa Gazzî Dergâhının kurucusu olan Ahmed Gazzî'nin torunu ve ilk halifesidir. Abdüllatîf Efendi *Vâkıât fi't-Tasavvuf* adlı eserinde babası Mehmed Esad'ın vefatı üzerine iki yaşında iken yetim kaldığını, dedesi Mustafa Nesib'in zahiri ve bâtını terbiyesi altına girdiğini, ondan dini ilimleri öğrenirken, dokuz yaşına geldiği sıralarda, bir Cuma namazı sonrasında, dergâhtaki Ahmed Gazzî'nin kabrinin yakınında, diz dize oturur bir halde

³⁶ Şemseddin, Mehmed, *a.g.e.*, I, 214.

³⁷ EroL, Salih, *Pehlivan İbrahim Paşa Vakayinamesi (Baba Paşa Tarihi)*, Eskişehir 2007. s. 46-48.

³⁸ Gazzîzâde, *Vâkıât*, s. 1-2.

³⁹ Gazzîzâde, *Vâkıât*, s. 6-8.

⁴⁰ Gazzîzâde, *Vâkıât*, s. 4.

⁴¹ Gazzîzâde, *Vâkıât*, s. 4-5.

dedesi Mustafa Nesib'in kendisinden bey'at-ı zikir telkin ettiğini, iki sene sonra Muharrem 1202'de Mustafa Nesib'in vefat ettiğini, dergâhın evlada meşrut olması sebebiyle, hiç beklemediği bir anda meşihat makamına geldiğini kaydetmektedir.⁴² Gazzîzâde Abdülatîf'in ilmi ve tasavvufî kişiliğinin oluşmasında en çok emeği geçen ve kendisine hem babalık hem de mürşidlik yapan Mustafa Nesib, Ahmed Gazzî'nin vefat eden oğlu Abdülatîf'ten (ö.1143/1730) olma torunudur. 1135/1723 tarihinde doğmuştur. Babasını küçük yaşta kaybettiği için dedesi Ahmed Gazzî tarafından yetiştirilmiştir. Hastazade Abdullah Efendi'den Kur'ân-ı Kerim ve tecvid okumuş, dedesinden alet ilimlerini ve dini ilimleri tahsil etmiştir. On dört yaşına geldiğinde medresede takip edilmesi şart olan bütün dersleri okuyup bitirmiştir.

Mustafa Nesib, 1150/1738 tarihinde önce âlem-i manada Niyazi-i Mısri, akabinde dedesi Ahmed Gazzî tarafından halife tayin edilmiştir. Dedesinin birkaç ay sonra vuku bulan ölümü üzerine, Şevval 1150/1738⁴³ de, 16 yaşında iken dergâha şeyh olmuştur. Mustafa Nesib 51 sene meşihat makamında bulunmuştur. 18 Muharrem 1202 tarihinde vefat edince, dergâhtaki tevhidhanenin batı tarafında, babası Abdülatîf'in yakınına defnedilmiştir.

3. İbn Neccarzade Mehmed Sıddik (ö.1208/1794)

Gazzîzâde Abdülatîf, *Vâkıât* adlı eserinde kaydettiğine göre, evlada meşrut olan Gazzî Dergâhına şeyh olabilmek için gerekli resmi işlemleri yürütmek maksadıyla İstanbul'a gitmiştir. Bu hususta himmet ve yardımını almak için İbn en-Neccarzade Beşiktaş Şeyhi Mehmed Sıddik Efendi'nin (ö. 1208/1794) yanında kalmış; işlemlerin bitmesinden sonra, şer'i ilimlerdeki tahsilini ikmal ve evladiyelik olan tekke meşihatına geçmek üzere Bursa'ya dönmüş ve "şeriat bir ağaç, tarikat onun dalları, hakikat ise meyveleridir." mantukınca öncelikle zahiri ilimlere yönelmiştir.⁴⁴

⁴² Gazzîzâde, *Vâkıât*, 1b; Ayrıca bkz: Karaköse, a.g.e., s. 60.

⁴³ Tekeli, a.g.e., s. 29.

⁴⁴ Gazzîzâde, *Vâkıât*, s. 1b; Osmanzâde, Hüseyin Vassaf, a.g.e., V, 128.

4. Üftâdezâde Mustafa Efendi (ö. 1217/1802)

Üftâde Efendi'nin (Mehmed Muyiddin, ö.988/1580) altıncı nesilden torunudur. Üftâde Dergâhı Şeyhi Hayreddin Çelebi'nin (1172/1726) oğludur. 1138/1726 senesinde doğmuştur. Gazzîzâde Abdüllatîf 12 yaşında İstanbul'dan Bursa'ya dönmüş ve “eş-şeriatü şeceretün ve't-tarikatü agsânuhâ ve'l-hakikatü esmaruha” mantıkınca zahiri ilimleri tahsile başlamıştır. 15 yaşına kadar ulum-ı âliye ve fıkihtan Kuduri'yi, Hoca Seyyid Ahmed'den ilm-i Kıraat ve Halebi'yi, Seyyid Nuh'tan Farsça ve alet ilimlerini okumuştur.⁴⁵

15 yaşına geldiğinde, ruhundan gelen bir yöneliş ve Gazzî Dergâh'ına bağlı büyüklerin yönlendirmesi ile bir mürşid-i kâmil edinmek için yaptığı istiharede, âlem-i manada Üftâdezâde Seyyid Şeyh Mustafa Efendi'yi görmüştür. Bilahere onunla görüşmüş, konumunu, istiharesini, beyat etmek seyr-u sülûke girmek istediğini bildirmiştir. Üftâdezâde Seyyid Şeyh Mustafa Efendi ona “ne güzel, lakin Hazreti Mısri bir seyf, Hazreti Gazzî dahi bir zülfükar. Kınından sıyrılmış bu iki kılıç arasına girmeye kim cesaret eder?” demiştir. Gazzîzâde Abdüllatîf yedi sene boyunca haftada üç beş defa Kızılcabayır'daki Üftâde Dergâhına gitmiş, Üftâdezâde Şeyh Mustafa Efendi'nin makam-ı cem'e ulaşip bütünüyle dünyayı unutması ve üç beş ay sonra bir gün kendisine “tahte'l-lafzı't-tarikati'l-Kadiriyye ve ayın-ı Celvetiyye'ye izin” verip, var oğul bunun tafsilini başka yerden talep eyle, demesi üzerine bir başka mürşid aramak durumunda kalmıştır.⁴⁶

5. Mehmed Bedreddin (ö. 1216/1801)

Mehmed Bedreddin Efendi, Enarlı Dergâhı şeyhidir. Bu dergâh 1087/1676 tarihinde, Ramazaniyye şeyhi Lofçalı Ali Rumi'nin (ö. 1095/1684) halifesi Seyyid Şeyh Mehmed Emiru'l-Enari (ö. 1118/1706) tarafından Bursa Enarlı Mahallesi'nde kurulan bir Halvetiyye-Ramazaniyye dergâhıdır. Mehmed Bedreddin Efendi, Halveti usulü üzere tasavvufi eğitimini babasından ve Gazzîzâde Şeyh Mustafa Nesib Efendi'den almıştır.⁴⁷

Mehmed Bedreddin Efendi, icazetname verdikten sonra, ondan zahiri ilimlerdeki bilgisini olgunlaştırması ve her gün Enarlı Dergâhı'na gelmesini istemiştir. Gazzîzâde

⁴⁵ Gazzîzâde, *Vâkıât*, s., 1; Osmanzâde, Hüseyin Vassaf, *a.g.e.*, V, 129.

⁴⁶ Gazzîzâde, *Vâkıât*, s., 1-2 Ayrıca bkz: Karaköse, *a.g.e.*, s. 64-67.

⁴⁷ Şemseddin, Mehmed, *a.g.e.*, I, 168.

Abdüllatîf Efendi, bir süre Kütahyevi Şeyh Mehmed Sücudi'ye öğrenci olmuş; bilahere, devrin meşhur âlimi Hacı Bekir Efendi'ye (ö. 1217/1803) devam etmiş; ondan sabahları alet ilimleri ve usul, öğleden sonraları tefsîr, ikindiden sonraları ise hadis ilmini okumuştur. Sabahki derleri bitince Enarlı Dergâh'ına gidip tarikat adabı, erkanı ve seyr-u sülûke dair risale yazmakla meşgul olmuş; bir taraftan da şeyh Mehmed Bedreddin Efendi 'den "furuat-ı hamse"yi görmüş, böylece esma-i isna aşere üzere "orta kol" tabir edilen Mısıryye'den icazetname almıştır.⁴⁸ Gazzîzâde Abdüllatîf, bu dönem hakkında: "azizimin huzuruna gider, sohbetleriyle müşerref olurum. Emirleri üzere, Hazreti Mısri Efendimizin, ceddin Ahmed Gazzî Hazretlerinin *Tarikatname*'lerini okur, bazılarını istinsah ederdim,"⁴⁹ demektedir. Mehmed Bedreddin Efendi, Abdüllatîf Efendi'ye ve oğlu Şerafeddin Efendi'ye hitaben: "Oğullar! Biriniz zahir, diğeriniz bâtın evladımsınız. Göreyim sizi birbirinizden ayrı olmayıp ittifak üzere olun" ve üç defa tekrarlayarak: "Şeyh Ahmedzade oğlum, seni Allah Tealâ'ya emanet eyledim." demiş, iki saat sonra da vefat etmiştir.⁵⁰

6. Hoca Süleyman Neş'et (ö. 1222/1807)

Mutasavvıf ve şair olan Hoca Süleyman Neş'et Efendi, 1148/1735 senesinde Edirne'de doğmuştur. Önceleri Nakşbendiyye'den Mehmed Âgah Efendi'ye (ö. 1184/1770) hizmet etmiş, sonra Sadrazam Koca Ragıp Mehmed Paşa (ö. 1176/1763) vesilesiyle İstanbul'a gelen Mehmed Emin Kerkükî'ye (ö. 1228/1813) mürid olmuş ve ondan hilafet almıştır.

Gazzîzâde Abdüllatîf, şeyhi Mehmed Bedreddin Efendi'nin vefatı sonrasında, 25 yaşlarında olduğu dönemdeki (1216/1801) gelişmeleri *Vâkıât*'ta şöyle nakletmektedir: "Tarikat ilminde daha önce zikrettiğim azizlerden nasiplendik. Fakat gençlik çağında olmaktan kaynaklanacak bir aldanişla nefis ve hevaya tabi olup, şimdiye kadar ulaştığım ve kıymatli mücevherler kadar değerli olan tarikat sırlarını telef edip, böylece büyük bir ziyana uğrayanlardan olmamak için, yaşım da kemale erince, bir mürşidin terbiyesi altına girme sevdasıyla İstanbul'a gittim. Şeyh Süleyman Neş'et Efendi'nin meclisine gidip

⁴⁸ Karaköse, *a.g.e.*, s. 70.

⁴⁹ Şemseddin, Mehmed, *a.g.e.* 171.

⁵⁰ Gazzîzâde, *Vâkıât*, s. 4-5.

geldim. Bir gün nasihat sadedinde bana söylediği: “oğlum bir kimse ne kadar kâmil de olsa beşer olması sebebiyle, nisyandan hali değildir. Dünya hayatı son bulana dek herkese bir mürebbi bir nazır gerekir. Ehlullah, ehlullah yolunun evladına salık olduğunda, onların seyr-u sülûklerini şeker gibi tatlı bir şekilde gerçekleştirirler.” Sözüünün tesiriyle Bursa’ya dönüp, Nakşbendi’ye şeyhi Seyyid Mehmed Emin Efendi’yi buldum ve onun derslerine katılmaya başladım.”⁵¹

7. Mehmed Emin Kerkükî (ö. 1228/1813)

Mehmed Emin Efendi, 1140/1727 (veya 1131/1719) yılında Kerkük’te doğmuştur. Kerkük eşrafından Seyyid İsmail Efendi’nin nesebi babası cihetinden Hz. Hüseyin’e annesi cihetinden ve AbdulKadir Geylani üzerinden Hz. Hasan’a dayanır. Medrese ilimlerini tahsil etmiş, babasının vefatı üzerine Urfâ’ya divan kâtipliğine tayin olunmuş, aynı zamanda Hamavizade şeyh Abdünnebi en-Nakşi Efendi’ye intisap etmiş ve icazet almıştır. Şeyh Efendi kendisine İstanbul’a gitmesini tavsiye etmiş, Mehmed Emin Efendi de bir yıl Halep’te kaldıktan sonra, önce Diyarbakır’a ardından İstanbul’a gelmiştir. İstanbul’da Ragıp Efendi’nin yanında kâtiplik yaparken, herhangi bir tekke de meşihatı olmayan Mevlevî ve Nakşi şeyhi Mehmed Âgâh Efendi’ye (ö. 1184/1770) intisap etmiş, hilafet aldıktan sonra şeyhin torunuyla evlenmiş ve Kâlekapısı civarında bir evde müridleriyle ilgilenmiştir.

Mürşidinin vefatından sonra 1193/1779 senesinde Bursa’ya gitmiş, Hisar’da Şahadet Camii yakınındaki Sarızade konağını satın almış ve bir müddet müritlerine burada sohbetinde bulunmuştur. Bazen İstanbul bazen de Bursa’da ikamet etmiştir. 1216/1801 yılında dördüncü defa Bursa’ya geldiğinde de Veled-i Habib mescidine minber yaptırarak Hacı Abdullah Ağa konağını satın almış, bazı ilaveler yaparak Nakşbendî Dergâhı (Eminiyye Dergâhı) haline getirmiştir. Tekkesinde vefat ettiği 1228/1813 tarihine kadar tefsîr, hadis, mesnevi eğitimi ve ibadetle meşgul olmuştur. Ulu Cami’de kılınan cenaze namazından sonra Eminiyye Dergâhı’na defnedilmiştir.⁵²

⁵¹ Gazzîzâde, *Vâkıât*, s. 5-6.

⁵² Karaköse, *a.g.e.*, s. 76.

Gazzîzâde Abdülatîf, Mehmed Emin Efendi'nin derslerine katıldığını, iki sene boyunca ondan İmam Şa'rani'nin *Uhud-ı Muhammediyye*'sini, Necmeddin-i Kübra'nın *Usûl-i Aşere*'sini, Mevlana'nın *Mesnevi*'sini, Ataullah el-İskenderi'nin *Hikmet-i Ataiyye*'sini ve diğer bazı zahiri ve tasavvufî kitaplar okuduğunu nakletmektedir.⁵³ Gazzîzâde Abdülatîf, 29 yaşında iken, rüyasında gördüğü Ahmed Gazzî'nin izni ile hocasına intisap etmiş, beraber Gazzî Dergâh'ına gidilmiş ve orada Halveti-Mısri ve Nakşbendi usulünce zikr-i şerif ve ism-i celal telkin edilmiştir.⁵⁴

Mehmed Emin Efendi, vefatından üç ay öncesinde, 37 yaşındaki Gazzîzâde'ye Nakşbendiyye-i Müceddidiyye tarikatından hilafet vermiştir.⁵⁵

C. Halifeleri ve Talebeleri

Gazzîzâde Abdülatîf'in kimlere hilafet verdiği dair bir kayda rastlanmamıştır. Sadece Enarlı Şeyhi Mehmed Fahreddin'nin (ö. 1272/1866)⁵⁶ ve Ahmed Ragıp Efendi'nin⁵⁷ ona müntesip olduğu; vefatından sonra Gazzî Dergâhı şeyhliğine, oğlu Ahmed Hasib'in (ö. 1283/1866) geçtiği bilinmektedir.⁵⁸

Gazzîzâde Abdülatîf'in, böylesi bir durumun ortaya çıkmasına sebep olan tutumu, şeyhi Mehmed Emin Kerkükî'nin ona yönelik hitabı dikkate alınarak anlaşılabilir: “*Oğlum, belki gahi kelam-ı Hak'la irşad-ı tarik-ı feyz-i âgahiye muvaffak olunursa yine faideden hali olmaz; ama Hakk'ı unutma, kimseye gönül verme ve birinin yükünü yüklenme iltizam eyleme; ancak niyet-i halisa ile Allah için merhamet edip ülfet ve üslûb-i hakimane ile tarik-ı Hakk'a da 'vet eyle, sana da faidesi olur.*”⁵⁹ Belki de bu nasihat sebebiyle Gazzîzâde terbiye/taslik şeyhi olmaktan kaçınmış, ilim tahsili ve eser telifine ağırlık vermiştir.⁶⁰

⁵³ Gazzîzâde, *Vâkıât*, s. 6.

⁵⁴ Gazzîzâde, *Vâkıât*, s. 6-8.

⁵⁵ Gazzîzâde, *Vâkıât*, s. 8-10.

⁵⁶ Şemseddin, Mehmed, *a.g.e.*, 172.

⁵⁷ Şemseddin, Mehmed, *a.g.e.*, 314.

⁵⁸ Şemseddin, Mehmed, *a.g.e.*, 216.

⁵⁹ Gazzîzâde, *Vâkıât*, s. 133.

⁶⁰ Karaköse, *a.g.e.*, s. 82.

D. Gazzî Dergâhı'ndaki Faaliyetleri

Gazzîzâde Abdülatîf, 1202/1787 yılında Gazzî Dergâhı postnişini olduğu halde, şeyhi Mehmed Emin Kerkükî'nin vefat ettiği 1228/1813 yılına (38 yaşına) kadar, yirmi altı yıl boyunca talebe ve mürit olmaya devam etmiştir.⁶¹

18 yaşında iken (1208/1794) Ulu Cami'de tefsîr okutmaya başlayan⁶² Gazzîzâde Abdülatîf, takriben 1216/1801 senesinde, hocası Hacı Bekir Efendi'nin emri ve kendisinden icazet almaya hak kazandığı şeyhi Bedreddin Efendi'nin himmeti ile Gazzî Dergâhı'nda hatm-i Kur'ân ile vaaz ve tezkire ve mufassal bir tefsîr yazmaya başlamıştır.⁶³

Ömrünün büyük bir bölümünü dergâhında inziva halinde ilim tahsili ve eser kaleme almakla geçiren⁶⁴ Gazzîzâde, Cuma günleri kürsüde halka vaaz edip ahkam-ı şer'iyeyi ve adab-ı tarikatı anlatmış; dergâhta Halveti-Mısri usulünün yanı sıra hatm-i Hâcegan icra etmiştir. Zamanında reisü'l-meşayih olan Gazzîzâde Abdülatîf, yüksek ilmi meclisinden istifade edilen, kemalât sahibi bir zattı.⁶⁵

Gazzîzâde Abdülatîf ayrıca, Osmanlı döneminde kitaplarla ilgisi olan insanlara yazılı kültürü ulaştırmak konusunda önemli bir görev ifa eden dergâh kütüphanelerinden birisi olan Gazzî Dergâhı kütüphanesini büyük ölçüde zenginleştirmiştir. Niyazi-i Mısri'nin vakfettiği yetmiş kadar eser, Ahmed Gazzî'nin, Mustafa Nesib'in kendi kitapları ve bilhassa Gazzîzâde Abdülatîf'in şeyhlik yaptığı yıllarda gerek satın alma veya hediye yoluyla, gerekse kendi tahrir etmesiyle kütüphanedeki kitap miktarı 700 cilde kadar ulaşmıştır.⁶⁶

E. İlimi Şahsiyeti

Gazzîzâde Abdülatîf, Bursa'da yetişen mutasavvıf, âlim, şair ve yazarların en velud olanlarından⁶⁷ Medrese kültürüyle tekke kültürünü, zâhîrî ilimlerle bâtînî olanları birleştirmiş, iki kanatlı bir sûfidir. Nitekim O, "*ilimsiz irfan, irfansız ilim, bunlardan lezzet*

⁶¹ Karaköse, *a.g.e.*, s. 79.

⁶² Şemseddin, Mehmed, *a.g.e.*, I, 211,214.

⁶³ Gazzîzâde, *Vâkıât*, s. 4.

⁶⁴ Şemseddin, Mehmed, *a.g.e.*, I, 214.

⁶⁵ Şemseddin, Mehmed, *a.g.e.*, I, 214, 215.

⁶⁶ Karaköse, *a.g.e.*, s. 81.

⁶⁷ Atlansoy, *a.g.e.*, s. 103.

olmaz. Eğer ilimle irfan bir yere cem olursa yareyn olur.”⁶⁸ demektedir. Eserlerine göz atıldığında, kapsamlı bir ilmî birikime ve işlek bir zihne sahip olduğu görülmektedir.⁶⁹

Tasavvufî tavır olarak (ceddi Ahmed Gazzî gibi) vakar, sekine ve sahvı tercih etmiş; kendisinden şataha dair söz zuhur etmemiştir.⁷⁰

Sefine-i Evliya adlı eserin müellifi onun kişiliğini şu şekilde ifade ediyor: “Daima tahsil, daima tedris-u irşad yegâne mesleği idi. Dergâh-ı şerif merci-i has-u amm olmuş idi. Her gelen talibin gönlünü tatyibe çalışır, kimseyi mahzun bırakmak istemezdi. Ale’l-ekser dergâhtan çıkmaz, inziva ederdi. Alilu’l-vücut ve nazik mizaç idi. Gâyet halîm, selim, mütevazı’, mahviyet-perver olup varidat-ı ilahiyeye malik idi. Asarında zahir-u bâtin ilimleri tecelli ederdi. Mücahede ve riyazeti pek sever, ale’l-ekser gündüzleri saim, geceleri kaim idi. Mesnevî-i şeriften ba’z-ı ebyat-ı latife irad buyurur, gâyet arifane bir sûrette şerh eylemişlerdir. Türkçede iktidarı, bala-ter idi. Gâyet açık yazar, kesik ibare ile tebyin-i hakikate meyl ederdi. Herkesin muhabbet-i kâbilesini kazanmış bir insan-ı kâmil idi.”⁷¹ “insanlarla akılları erdiği kadar konuşunuz,⁷² hadisinin gereğince yazmayı ve konuşmayı prensip edinmiş; halka, ahkâm-ı şeriyye ve adab-ı tarikatı bu ölçüde tebliğ etmiştir.

Celveti, Halveti ve Nakşbendî mürşidleri olmuş ve bu tarikatlardan icazetnameler almış bir sufi ve resiü’l-meşâyih olarak, “Allah’a giden yollar, mahlûkatın nefesleri sayısındadır.”⁷³ anlayışıyla tarikat taassubundan uzak yaşamış ve bu ahlakı yaygınlaştırmaya çalışmıştır. Nitekim şöyle demektedir:⁷⁴

“Maksud olan vuslat-ı Hak’dır; ve bu dahi herkese tarikdan ihsan olmuştur, eğer nasibi var ise. Yosa tarik-ı Celveti ve Halveti intisabında ne faide hasıl olur? Ve

⁶⁸ Gazzîzâde, *Vâkıât*, s. 331-332.

⁶⁹ Karaköse, *a.g.e.*, s. 372.

⁷⁰ Karaköse, *a.g.e.*, s., 92.

⁷¹ Osmanzâde, Hüseyin Vassaf, V, s. 136.

⁷² Deylemi, *el-Firdevs bi Me’suri’l-Hitâb*, I, 398 (1611); Münavi, *Feyzü’l-Kadir*, III, 378; Acluni, *Keşfü’l-Hafa*, I, 225-226 (592).

⁷³ Necmüddin-i Kübra (ö. 618/1121)’ya ait *Usul-i Aşere* adlı eserde yer alan bu söz ve onun şerhi için bkz İsmail Hakkı Bursevî, *Şerh-i Usul- Aşere (Tasavvufî Hayat)*, haz. Mustafa Kara, Dergâh Yayınları, İstanbul, 1996, s. 33.

⁷⁴ Karaköse, *a.g.e.* s. 94.

*cümlesinin başı, ser-defter-i enbiya'ya müntehidir. Herhangi yoldan olursa olsun mürid, ozata vasil ve onun şefâatiyle Hakk'ı bulmalıdır.*⁷⁵

Ravzâtü'l-Müflihûn ve *Hulâsatü'l-Vefeyât* adlı eserlerinden de anlaşılacağı üzere, yaşadığı Bursa şehrinin tarihini ve kültürel dokusunu bilen bir münevver olarak, yaşadığı dönemdeki toplumsal hayatın problemlerini çözücü; farklı sosyal tabakaların bir biriyle olan ilişkilerini onarıcı bir misyon üstlenmiştir. Nitekim *Risale* adlı eserinde, toplum içerisinde bulunan ulemâ, umerâ, ziraatla uğraşan çiftçiler, esnaf ve tüccar vb. meslek gruplarının birbirleriyle olan münasebetlerinden ve bunun topluma katkılarından bahsetmiştir.

Abdüllatîf Efendi kendisine dedesinden miras kalan şeyhlik vazifesini 1832 senesi başlarında vefat edene dek sürdürmüştür. O şeyhlik vazifesinin yaparken ilim tedrisatını hiç aksatmamış ve 45 yıllık dergâh şeyhliğinin yanında birçok ilim talebesi okutmuş ve küçük-büyük birçok eser yazmıştır.

Abdüllatîf Efendi, birçok dergâh şeyhinden farklı olarak okumaya ve özellikle de yazmaya tutkun bir kişi olarak dikkat çekmektedir. Onu diğerlerinden ayıran en büyük özellik de budur. Osmanlıda en çok yazılı eser bırakan ilim adamlarının arasında yer almaktadır. Kesin olarak ona ait olduğu bilinen yetmiş bir adet irili ufaklı kitap, risale türünden eserleri vardır.

Abdüllatîf Efendi kendi yazdığı kitaplarının yanı sıra, hayatı boyunca önemle topladığı, satın aldığı kitaplarla, kendi dergâhında büyük bir kütüphane kurmuştur. Yedi yüz civarında eserden oluşan bu özel kitaplık, Ahmet Vefik Paşa'nın Bursa valiliği döneminde (1879-1882) Gazzî Dergâhından alınarak, Orhan Camiine nakledilmiş ve daha sonraları da Bursa Eski Eserler Kütüphanesine getirilmiştir.⁷⁶

Velhasıl Gazzîzâde Abdüllatîf, âlim, arif, zahid, muallim, münevver, mürebbi, velûd, edip bir sûfî olarak Bursa'daki dini- tasavvufî hayatı güçlendirmiştir.⁷⁷

⁷⁵ Gazzîzâde, *Mergûbü's-Salikin*, vr. 85b.

⁷⁶ Erol, *a.g.e.*, s. 2.

⁷⁷ Karaköse, *a.g.e.* s. 94-95.

Bursa'nın İsmail Hakkı Dergâhı şeyhi Himmetzade Mehmed Emin Efendi'den (ö. 1232/1816) sonra ikinci "*reisü'l-meşayih*"ıdır.⁷⁸ Buna rağmen o ilim tahsilini ömrü boyunca devam ettirmiştir. Kendisi dinî, zahirî ilimlere yöneldiği gibi müritlerini de yönlendirmiştir. İlmî her şeyden üstün tutmuş ve hayatı boyunca ilim tahsil etmiştir. Hatta bir yandan hocalık ve şeyhlik yaparken diğer yandan öğrenciliğe devam etmiştir.

F. İlme ve Tefsîr İlimine Bakışı

Gazzîzâde'ye göre öğrenilmesi gereken üç ilim vardır. Bunlar tefsîr, hadis ve fıkıhtır. Bunların dışında birçok ilim denilen bilgiler var ki laklaka, vesvese ve felsefeden ibarettir. Hele bu bilgiler insanı marifetullah'a götürmüyorsa katmerli bir cehalettir. Nitekim Mevlana, "din ilimleri fıkıh, tefsîr ve hadistir. Dinî ilimler diye bunların dışında başka bir bilgi öğrenen habistir" buyurmuşlardır. Gazzîzâde, bu şiirin açıklamasında, işe yarayan fıkıh, tefsîr ve hadistir. Gayrisiyle meşgul olmak kendi başına bir faydası yoktur. Diğer alet ilimleri on iki fen ise bunları anlamaya yardımcı oldukları için bunlarla da meşgul olmak caizdir. Yoksa diğer bilgilerle meşgul olmak ömrü zayı' etmekten ibarettir,⁷⁹ yorumunu yapar.

Gazzîzâde'ye göre, Kur'ân ve hadisin lafız, harf ve sûretiyle meşgul olmak, bunları tartışma konusu yapmak hakikatin sırrından ve manasından geri kalmaktır. Sarf, Nahiv, Mantık, Maani, Hikmet, Hey'et bunların tamamı ulum-u lazime-i selase olan Tefsîr ve Hadis ve Fıkıh-ı şerife intisabe bir alettir." "Kezalik ulum-u selaseye intisap edip onlarında postu ve sûreti ve kıl ve kâl ile kalırsa hüsranda kalmış olur. Hakaik-i şeriat ve sünnete vukufu lazımlı olan ameldir."⁸⁰ Bu nedenle Medrese uleması ilimle uğraşp amel kısmını ihmal ettikleri için "ey medresedeki topluluk (amelsiz) elde ettiğiniz bilgiler bir yığın vesveseden ibarettir"⁸¹ tenkidini hak etmişlerdir.

Gazzîzâde, en önemli hakkın mürşidin hakkı olduğunu daha sonra ilm-i zahir üstadının hakkı olduğunu söyler. Gazzîzâde'ye göre, anne-baba hakkı üçüncü sıradadır. Çünkü mürşid müridin ruhunu ala-yı illiyine çıkarmaya vesile olur. Anne-baba ise âlem-i

⁷⁸ Şemseddin, Mehmed, *a.g.e.*, I, 191-192 .

⁷⁹ Gazzîzâde, *Fütuhât*, I, 120b.

⁸⁰ Gazzîzâde, *Fütuhât*, II, 26b.

⁸¹ Gazzîzâde, *Fütuhât*, II, 157a.

ervahtan süfli âleme gelmesine vesiledir. İlm-i zahir üstadı ise ikinci sırada çünkü dünyanın fenasını ve ahiretin bekasını insana ilim vesilesiyle öğretir.⁸² Şu da bir gerçek ki her ilmin üstadı tazime layık değildir. Asıl ilim o ilimdir ki senin dinine diyanetine ve Hakk'ı bilmeye vesile olsun. Yoksa tefsîr, fıkıh ve hadis ilimleri de marifetullah'a bir vesiledir. Kendi başlarına bir kıymet-i harbiyeleri yoktur.⁸³

Gazzîzâde, her fırsatta dinin naklî olduğunu sadece aklî ilimlerle uğraşmanın kalbe kasvet verdiğini hatırlatır ve bu konudaki düşüncesini şu sözleriyle ifade eder: “Zira din naklîdir aklî değildir. İnsanın tarik-i müstakimi tafsili üzere bilmesi muhaldir.”⁸⁴ “Genellikle mantık, felsefiye, kıl ve kâl ile meşgul olup aklî ilimlere zihni fazla yoranlar, ilahi hikmetlere karşı kalplerinde bir kasvet arız olur. Kalpteki bu katılık gittikçe artar ve taşlaşır. Hak yolunu bulmaya vesile olan naklî ilimler yoluna gitmeye üşenirler.”⁸⁵

IV. ESERLERİ

Çocukluğundan itibaren zahiri ve bätini ilimleri tahsile son derece önem veren, ömrünün büyük bir kısmını dergâhta inziva halinde yine ilim tahsili ve eser kaleme almakla geçiren Gazzîzâde Abdüllatîf'ten günümüze telif, tercüme ve şerh mahiyetinde çok sayıda eser intikal etmiş bulunmaktadır.⁸⁶

Eserleri tetkik edildiğinde, ihatalı bir ilmi şahsiyete sahip olduğu görülmektedir. Kitaplarının isimlerinden de hemen anlaşılacağı üzere, tasavvufî muhtevanın büyük bir ağırlık teşkil ettiği bu eserlerin bir kısmı da tefsîr, mev'ize, menâkıb, tarih gibi değişik konularda kaleme almışlardır.⁸⁷ *Yâdigâr-ı Şemsî* müellifi, onun hakkında “*Kendilerinin bir hayli te'lifatı vardır*”, “*Fazl-u kemâli, vücuda getirdiği eserlerden anlaşılır.*” demektedir.⁸⁸

Gazzîzâde Abdüllatîf'in eserlerini telif etme sebeplerini şöylece sıralayabiliriz:

1-Vaaz, hutbe, ders gibi vazifelerini başarıyla gerçekleştirmek için istifade edebileceği kitaplar edinmek.

⁸² Gazzîzâde, *Fütuhât*, I, 120b.

⁸³ Gazzîzâde, *Fütuhât*, I, 121a.

⁸⁴ Gazzîzâde, *Fütuhât*, I, 166a.

⁸⁵ Gazzîzâde, *Fütuhât*, II, 26b.

⁸⁶ Atlansoy, *a.g.e.*, s. 105.

⁸⁷ Atlansoy, *a.g.e.*, s. 107.

⁸⁸ Şemseddin, Mehmed, *a.g.e.*, I, 204, 205.

2-Arapçanın doğru ve güzel bir şekilde öğrenilmesine yardımcı olmak.

3-Toplumsal sorumlulukları hatırlatmak. Gazâ gibi, halkın iştirakını gereken devlet politikalarına halkı teşvik etmek.

4-Yaşadığı XIX. asrın başlarında artık aleni bir Osmanlı devlet politikası halini alan (Avrupa referanslı) sosyo-kültürel değişiklikler neticesinde toplumsal hayatta vuku bulan veya muhtemel problemleri tahlil etmek.

5-Tasavvufî ve kültürel mirası tespit edip, kayıt altına alıp gelecek nesillere intikalini sağlamak.

6-Tarik-ı Halvetiyye ve Mısriyye'yi tanıtmak.

7-Tekkeler arası tartışmalara fırsat vermemek; vuku bulanları ise çözmek.

8-Şeriat-tarikat irtibâtını göstermek, medrese-tekke yakınlaşmasını ve uyumunu tesis etmek.⁸⁹

Şaban Karaköse, Nakşbendi Yolunun Esasları Mergûbü's-Salikin adlı tahkik çalışmasında Gazzîzâde Abdülatîf'in 40 telif, 1 tercüme-şerh, 2 ihtisar, 4 istinsah, 25 nüshası olmayan eseri; toplamda 71 adet yazılı çalışmasının olduğunu ifade etmektedir.⁹⁰

Nüshası bulunan telifler arasında 1-10 varak arası (14) adet, 10-20 varak arası (6) adet, 20-50 varak arası (6) adet, 50-100 varak arası (4) adet, 100-200 varak arası (6) adet, 200-300 varak arası (2) adet, +300 varaklık (2) adet eseri bulunmaktadır.⁹¹

Gazzîzâde, eserlerinde değişik ilmi mevzuları iç içe işlemektedir. Bu yüzden araştırmacılar eserlerini konusuna göre tasnif etmede zorlanmışlardır. Bununla birlikte genel bir değerlendirmeye tabi tutulursa konularına göre şöyle bir sıralama yapılabilir.

1-Tasavvuf

2-Fıkıh

3-Vaaz-Hutbe

⁸⁹ Karaköse, *a.g.e.*, s. 102.

⁹⁰ Karaköse, *a.g.e.*, s. 108.

⁹¹ Karaköse, *a.g.e.*, s. 108.

4-Tefsîr

5-Tarih- Biyografi

6-Arapça-Gramer

A. Telif Ettiği Eserler

1. Adab-ı Biat-i Nisvan: Kadınlara yönelik biat verme (el verme)den bahseder. Dili Türkçedir. Besmeleden sonra “*havatina bey’at vermenin ahvalini beyân edelim,*”⁹² şeklinde başlar. Mecmua içinde 26a’dan 26b’ye 1 (bir) varaklık bir not şeklindedir. Kadınların biatı şeyhin hanımının vasıtasıyla olması gerektiğini kadınla erkeğin bir arada bulunmalarının uygun olmayacağını vurgular. Eşinin izninin şart olduğunu ayrıca tembihler.⁹³ Bu mecmuadaki eserler Hicri 1215 tarihinde yazıldığı diğer risalelerin sonundaki açıklamalardan anlaşılıyor. BEYBEK Orhan Kitaplığı 622/5’te kayıtlıdır.

2. Adab-ı Esmâ-i İsnâ Aşere: Tarikat adabı ile ilgili olan bu eser bir mecmua içinde 17-18 arası iki varaklık bir risaledir. Dili Türkçe, yazı şekli talik ve orijinal müellf hattıdır. Konusu, Halveti tarikatının esasları olan on iki isim ve bu isimlerin ameli tatbikatından bahseder. Niyazi-i Mısri’nin benzer isimli 9 varaklık eserinin bir özeti veya oradan faydalanılarak hazırlanmış gibi görünüyor. Risalenin sonunda “*Hazreti Şeyh Muhammed el-Mısri kuddise sırruhu’l-aziz Ümmü Sinan Hazretlerinden gördüğü erkan böyledir, malum ola.*”⁹⁴ İfadesi yer almaktadır. Bu mecmuadaki eserler Hicri 1214 tarihinde yazıldığı diğer risalelerin sonlarındaki açıklamalardan anlaşılıyor. BEYBEK Orhan Kitaplığı Numara 622/3’de kayıtlıdır.

3. Ahval-i Esmâ-i Seba maa Devairihim: Tarikat adabı ile ilgili Türkçe bir eserdir. Esmâ-i seb’a’dan bahsetmektedir. Mürşit, müridin durumunu bilerek hangi dairede ise ve hangi daireye gidecekse yedi adet daire çizerek esmâ-i sab’a’nın hallerini anlatır. Müridin rüyasına göre nefsleri yedi grupta tasnif eder.⁹⁵ Mecmua içinde varak 31a-33a arasındadır. İnebey K.Orhan bölümü 622/7 numarada kayıtlıdır. Bu mecmuadaki eserler Hicri

⁹² Gazzîzâde, *Adab-ı Biat-i Nisvan*, 1a.

⁹³ Gazzîzâde, *Adab-ı Biat-i Nisvan*, 1a.

⁹⁴ Gazzîzâde, *Adab-ı Esmâ-i İsnâ Aşere*, 18a.

⁹⁵ Tekeli, a.g.e., s. 46.

1214-1215 tarihler arasında yazıldığı diğer risalelerin sonundaki açıklamalardan anlaşılıyor.

4. Der Ziyaret-i Kubûr: Kabir ziyaretinin sevabı ve adabı hakkında bilgi verilmektedir. Eserin dili Türkçe, telif tarihi belli değildir. *Menâkıb-ı Ahmed-i Gazzî*'de *Risale fi Beyâni Ziyareti'l-Kubûr* adıyla kaydettiği eserin de bu eser olması muhtemeldir. Mecmua içinde varak 173b-180a- arasındadır. BEYBEK Orhan Kitaplığı Numara 689/1'de kayıtlıdır.

5. Dürretü'l-Beyza fi Şerefi Mevlidi'l-Mustafa: Mevlidin faziletlerini anlatan ve karşı çıkanlara karşı bir savunma tezi niteliğindedir. Giriş kısmında belirtildiği gibi Mevlitle ilgili yazılmış Arapça eserlerden faydalanılarak kaleme alınmış bir eserdir. "*İşbu fezail-i Mevlid-i Şerifi ulemai mütekaddiminin telif ve cem buyurdıkları Arabi Mevlid-i Şeriflerde bulup faidesi cümleye raci olsun deyu Türki ibare ile tahrir eyledim ve nefi am olup herkes anlasun deyu ibaratta istilahat ve garip lügat ve fesahatı terk edip orta yoldan Beyân eyledim ve her fezaili edile-i katiye ile Beyân olunmuştur.*"⁹⁶ BEYBEK Genel Kitaplığı Numara 1216 ve 384'de kayıtlıdır. 384 nr. olan orijinal nüsha olduğu anlaşılıyor. Bitiş tarihi belli değil. 16 varaklık sade bir Türkçe ile yazılmış bir eserdir. Ayrıca üçüncü bir nüshası daha BEYBEK Orhan Kitaplığı Numara 1240'ta kayıtlı 19 varaklıktır. Bu nüsha müellifin oğlu Abdüllatîf Hasib tarafından 1243 yılı 29 Recep Perşembe günü istinsah edilmiştir.⁹⁷

6. ed-Daavatü ve Âdâbuhu ve Fedailü'l-Ezkar: Dua ve zikirle ilgili 191b-196a arası 6 (altı) varaklık Arapça bir eserdir. Yazılış tarihi 1221 BEYBEK Orhan Bölümü 689/2 numarada kayıtlıdır. Duanın icabet vakitleri dua adapları ve zikirle ilgili bilgiler yer almaktadır.

7. el-Mecalis fi Fezaili's-Sıyami'l-Eyyam: Nafile oruç tutulan aylar, ve günlerden, Kurban bayramı görevlerinden vs. bahseden 30 varaklık Arapça bir eserdir. Telif tarihi belli değil. BEYBEK Orhan Bölümü 714 numarada kayıtlıdır

⁹⁶ Gazzîzâde, *Dürretü'l-Beyza fi Şerefi Mevlidi'l-Mustafa*, 1b, 2a.

⁹⁷ Gazzîzâde, *Dürretü'l-Beyza fi Şerefi Mevlidi'l-Mustafa*, 19.

8. el-Müntehab Meşheri'l-Lügati'l-Arabi: Arapça-Türkçe lügattir. 209 varaklık hacimli bir kitaptır. Kelimelerin ilk harfine göre alfabetik bir sıralama ile Arapça kelimeler yazılmış altına veya üstüne Türkçe karşılığı yazılmıştır. İki nüshası bulunmaktadır. Birinci nüsha BEYBEK Orhan Bölümü 1629 ikinci nüsha aynı bölüm 1630 numaralarda kayıtlıdır.

9. Esrar-ı Fâtihatu'l-Kitab: Fâtiha sûresinin küçük çaplı Farsça tefsîridir. Bu eser esasında Gazzîzâde Abdüllatîf Efendi'nin daha sonra yazacağı Futuhatu Kenzi'l-Kur'ân adlı geniş çaplı Fâtiha sûresi tefsîrinin özü ve çekirdeği mahiyetindedir. Yazılış tarihi 1222/1807 müellif hattı ta'lik hattı ile yazılmış olup 3 varaktır. BEYBEK Orhan Kitaplığı Numara 217/1'de kayıtlıdır.

10. Fütuhatu Kenzi'l-Kur'ân: Fâtiha sûresinin geniş bir tefsîridir. 366 varak olması nedeniyle en geniş Fâtiha tefsîrlerinden birisi olma özelliğini taşımaktadır.⁹⁸ Eser, müellif hattı taliktir. Dili bazı kaynaklarda yanlış aktarıldığı gibi Arapça⁹⁹ değil yazıldığı döneme göre anlaşılır sade bir Türkçedir. Telif tarihi 3 Receb 1245/1829'dür. Bu eserin telif tarihi ile ilgili bazı araştırmacıların yaptığı hataları¹⁰⁰ hatırlatmadan geçemeyeceğiz. Zira müellif varak 2a da sene 1236 hac dönüşü böyle bir eseri yazma niyetine girdiğini belirtmektedir. 1235 tarihinde yazılmış olma ihtimali yoktur.¹⁰¹ Ayrıca eserin hatimesinde eserini şu ifadelerle tamamlıyor: "*Hamden lillahi Tealâ vakaa' tercümetü tefsîri Fâtihati'l-kitabi bi yedi ehkari'l-ibâd Gazzîzâde Seyyid Abdüllatîf bin Muhammed Es'ad el-Hafîd fi yevmi's-salis min recebi'l-ferd fi seneti hamsin ve erbain ve mieteyn ve elfin min hicreti men lehu'l-izzu ve's-şeref 1245 3 Receb yevmi'l-isneyn.*"¹⁰² Görüldüğü gibi müellif eserin telif tarihini açık bir şekilde kitabın hitamında yazmıştır. Buna rağmen birçok kaynakta 1235 olarak sehven yanlış yazıldığının kanaatindeyiz. Zira müellif kitabın giriş kısmında varak 2a 'da 1236 senesi Hac dönüşü böyle bir eseri yazma niyetine girdiğini ifade etmektedir.

Gazzîzâde, bu eserin telif gayesini şöyle belirtmiştir "*Zira Fâtihatü'l-kitabın kıraatine cümle ehl-i iman her zaman muhtaç olup salat ve daavatlarında Fâtihayı tilavet*

⁹⁸ Tekeli, *a.g.e.*, s. 41.

⁹⁹ Türer, "a.g.m.", 540

¹⁰⁰ Bkz: Tekeli, *a.g.e.*, s. 41; Karaköse, *a.g.e.*, s., 115; Erol, *a.g.e.*, s., 22.

¹⁰¹ Gazzîzâde, *Fütuhât*, I, 7a.

¹⁰² Gazzîzâde, *Fütuhât*, II, 174a.

eyledikte ma'nay-i şerifini ve esrar-ı latifini bilerek kıraat eylediği zaman feyz-u berekâtı derkar ve hususan Fâtiha-i şerife dua makamında okundukda cümle duaya bedel olur. Fâtiha-i şerife cümle dünyevi uhrevi olan duaları camidir. Fâtihadan hariç dua yoktur. Bir mü'min her bir dua yerine Fâtiha tilâvet eylese kifâyet eder. Amma dua da okuduğu duanın manasını bilmek lazımdır. Manasını bilerek okunan duanın indellah ziyade makbuldur. Binaen aleyh avam ve havass hissedar olsunlar için Türkiyu'l-ibare tahrir mübaderet ve ismi şerifi Fütuhatu Kenzi'l-Kur'ân tesmiye olunup"¹⁰³

Eserin üç nüshası mevcuttur. Bir nüshası müellif hattı 1245 tarihli tek cilt 366 varak BEYBEK Orhan Kitaplığı Numara. 219'da kayıtlıdır. Ayrıca iki ciltlik birinci cildi 176 varak ikinci cildi 174 varak olan müstensih tarafından yazılan ikinci bir nüshası vardır. İki cilt olarak 1250 tarihinde Seyyid Muhammed Emin b. Şeyh Muhammed el-Hac Zeynüddin el-Müştehir bi Şeyhi'l-Mısri el-Burusi tarafından istinsah edilmiştir. Eserin hatimesinde müstensish notu şu şekildedir: *Sümme übyazzat hazihi'nüşatu'n-nefisetü bi kalemi'l-abdi'l-müsteham es-Seyyid Muhammed Emin b. Şeyh Muhammed el-Hac Zeynüddin el-Müştehir bi Şeyhi'l-Mısri el-Burusi gufire lehuma amin. Li seneti hamsine ba'de'l-mieteyn ve'l-elf sene 1250 fi evasiti Saferi'l-hayr.* Bu nüsha Orhan Kitaplığı Numara. 220 ve 221'de kayıtlıdır.¹⁰⁴ Üçüncü nüshası: İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi numara 3226'da kayıtlı ve 420 varaktır.

11. Hülâsatü'l-Vefeyat: Müellifin en çok bilinen ve en yaygın olan eseridir. H.1244/1828-1829 yılına kadar Bursa'da vefat eden bazı kişileri kısa, özet biçiminde tanıtmaktadır. 51 varaktan oluşan bu eserin son 15 varakı Bursa'nın tanıtımı ile ilgilidir. B.E.E.K. Genel Kitaplığı 2162'de kayıtlıdır. Ayrıca İstanbul'daki birçok yazma eser kütüphanesinde nüshaları mevcuttur.

12. Makalât-ı Aliye fi İrşâd-ı Ehli's-Sülûk: Tarikata girenlerin karşılaşılabilecekleri sorunları ve çözüm yollarını, ayrıca kendi tarikatının özelliklerini anlatmaktadır. Müellif, bu eserini Türkçe ve nesih hattıyla kaleme almıştır. Varak adedi 30'dur. Eser, BEYBEK. Orhan Kitaplığı numara 710'da kayıtlı tek nüshadır. Sonunda ketebe kaydı bulunmamaktadır

¹⁰³ Gazzîzâde, *Fütuhât*, I, 7b.

¹⁰⁴ Gazzîzâde, *Fütuhât*, II, 174a.

13. Mecalisu'l-Va'z li Tergibi'l-Guzzati'l-İslamiyye ala Harbi'l-Küffar: Müslümanları savaşmaya karşı cesaretlendirmek ve teşvik etmek amacıyla Kur'ân-ı Kerim ve Hadislerden alıntılar yapılarak yorumlar yapılmıştır. Osmanlı İmparatorluğunun gerileme döneminde olması dolayısıyla dikkat çekicidir. Hicri 1222 tarihinde yazılmıştır. Orijinal müellif nüshasıdır. Dokuz varaklık Arapça bir eserdir. Varak 1b'de haşiye şeklinde bir duanın Türkçe olarak yazılmış olması dikkat çekmektedir. BEYBEK Orhan bölümü 689/3

14. Mecmua: İçerisinde hutbe, dua metinleri, Niyaz-i Mısri ve Yunus Emre'nin çeşitli şiirleri, tasavvufî konular, tarik-ı Halvetiyye'nin adab ve erkanı, zikrin şartları, Lokman (as)'ın hikmeli sözleri yer almaktadır. Eserin dili Arapça-Türkçe, telif tarihi belli değil. Varak adedi 52 sadece 15 varak yazılıdır. BEYBEK Orhan Bölümü 5997 numarada kayıtlıdır.

15. Mecmuatü'l-Fevaid: Tıptan Astronomiye değişik meselelerin kısa kısa anlatıldığı 1223'den 1234'e kadar değişik tarihlerde yazılmış bir not defteri şeklindedir. Türkçe 44 varaklık bir eserdir. Leyla ile Mecnun hikâyesinden tutun Hz. Âdem (a.s.)'in cennetteki halleri, Mesnevi'den hikâyeler, Timur'un âlimlere sorduğu sorulara kadar ilginç konulara yer verilmiştir. BEYBEK Orhan Kitaplığı 712 numarada kayıtlı orijinal nüsha olduğu anlaşılıyor.

16. Mecmuati'l- Hutab (Mecmuat-ı Mütenevvia): Arapça yazılan bu eserde hutbeler bulunmaktadır. Bursa'da Cuma günleri hutbeler veren müellif; bu hutbelerden bazılarını 118 varaktan oluşan bu eserinde nesih kırması hattı ile kaleme almıştır. Telif tarihi belli değil. B.E.E.K. Orhan Kitaplığı numara 713'te kayıtlıdır.

17. Mecmuati'l- Hutbe: Arapça yazılan bu eserde hutbe duaları ve hutbe metinleri bulunmaktadır. 69 varaktan oluşan bu eserini de nesih kırması hattı ile kaleme almıştır. B.E.E.K. Orhan Kitaplığı 740 numarada kayıtlıdır.

18. Mecmuatü'l-Mevaizi'l-Müteferrika: Arapça mev'izeler içeren bir eserdir. Varak sayısı 51'dir. Telif tarihi belli değil. Müellif nüshası BEYBEK Orhan Bölümü 742 numarada kayıtlıdır.

19. Menâkıb-ı Ahmed el-Gazzî: Yazarın anne tarafından dedesi olan Ahmed el-Gazzî ile ilgili bir biyografi ve menkıbe çalışmasıdır. Ahmed Gazzî'nin doğduğu yer olan Gazze'den başlayıp Bursa'daki faaliyetlerine kadar hatta vefatına kadar bütün ömrünü

inceleyen bir menkıbenamedir. Varak adedi 98'dir. BEYBEK Orhan Bölümü 1042 numarada kayıtlıdır.

20. Mergubu's-Salikin: Süleymaniye Kütüphanesi Hacı Mahmud Bölümü 2518 numarada kayıtlıdır. Varak sayısı 110 telif tarihi 1224, dili ise Türkçedir. Konusu özelde Nakşbendi tarikatının genelde ise diğer tüm tarikatların adap ve erkanından bahsedilmektedir.¹⁰⁵

21. Ravzatü'l-Muflihûn: H.1230/1814-1815 yılında müellif tarafından talik hattıyla Türkçe olarak kaleme alınan bu eser biyografik bir çalışmadır. Şeyh, vaiz, müderris, vezir gibi değişik statülerden yaklaşık 150 kişi tanıtılmaktadır. BEYBEK Orhan Kitaplığı nr. 1041'de kayıtlıdır.

22. Risale: Toplum içerisinde bulunan ulemâ, umerâ, ziraatla uğraşan çiftçiler, esnaf ve tüccar vb. meslek gruplarının birbirleriyle olan münasebetlerinden ve bunun topluma katkılarından bahsetmektedir. Türkçe bir eserdir. Varak sayısı 38-55 arası 17'dir. Telif tarihi belli değil. BEYBEK Orhan Bölümü 361/3 numarada kayıtlıdır

23. Risale-i-Aktab: Gazzîzâde Abdüllatîf Efendi'nin Tasavvufla ilgili Türkçe bir eserdir. Şehitlik, aşk-ı ilahi, mürşid, peygamberlerin kutub olduklarına dair ve hac, zekat ibadetlerinin ehemmiyeti ile ilgili konuları ele almıştır. Eserin başında kutub mertebesinde olan zatların hayatlarının sonunda şehit olarak öleceklerini ve şehadet mertebesini kazanarak ahirete irtihal edeceklerini ifade etmektedir: “Ve ba'du bazı erbab-ı irfan buyurmuşlardır ki ekseriya kutb-ı âlem olan zat-ı ali kadr kaddase'l-İlahu ervahahüm ve nefeanâ'l-İlahu bi berekatihim hazeratı ahir vakitlerinde Hakka vasıl oldukta şehid olup rütbe-i şehadet ile bekaya sefer buyururlar.”¹⁰⁶ Şehitliğin çeşitlerini anlattıktan sonra aşk-ı ilahi ile ölen kişinin şehit olduğunu savunur ve aşkı, aşk-ı hayvani, aşk-ı mecazi ve aşk-ı hakiki diye üç kısma ayırır.¹⁰⁷ Telif tarihi 1239/1823'tür. Müellifin talik yazısı ile orijinal nüshasıdır. Risale şu ifadelerle bitmektedir: “Cümle ihvan-ı mü'mininden niyazım odur ki bu Gazzîzâde Abdüllatîf'in makâle-yi perişanında olan hata-yı kalem himmetleriyle ıslah buyurup hayır duadan feramüş buyurmayalar. Azizim ta'yib eyleme, herkes cihanda bir

¹⁰⁵ Tekeli, *a.g.e.*, s. 64-65.

¹⁰⁶ Gazzîzâde, *Risale-i-Aktab*, 17a.

¹⁰⁷ Gazzîzâde, *a.g.e.*, 22b.

nam-ı hayr ile yâd olmaya sa'y eder. Allah mü'min karındaşlarımızı hayr ile yad olacak asara muvaffak eyleye. Vallahu yekülü'l-hakka ve hüve yehdi's-sebil. Temmet er-Risaletü'l-Aktab bi inâyeti meliki'l-Vehhab, fi yevmi's-Salisi ve'l-Işrine min şehri Rabii'l-evvel senete tisatün ve selasine ve mieteyni ve elfin min hicreti men lehu'l-izzu ve's-şeref."¹⁰⁸ Bu eser de BEYBEK Orhan Kitaplığı Numara 361/2'de kayıtlıdır.

24. Risale-i Andelib-i Uşşak: Musiki ve güzel ses (sanat) la ilgili 8 varaklık bir eserdir. Musiki ile ilgili çok önemli bilgiler ihtiva eder. Dili Türkçedir. Tasavvufi konulardan besmele, hamdele ve salveleden sonra 1231/1816 yılının 25 muharrem Salı gecesı seher vaktinden uyanıp semâ bahsini düşünerek kendisine gelen feyiz ve ilham ile güzel ses ile okunan kelam-ı mevzun dört maddeden ibarettir diye başlar, "*madde-i evvel kelimat, madde-i sani vezn, madde-i salis makam, madde-i rabi'savt-ı hüsn*"¹⁰⁹ olarak sıralar. Risalenin sonunda dua ederek kendinden bahsederken Halveti, Kadiri, Nakşbendî, ve Celveti olduğunu beyan etmektedir. BEYBEK Orhan Kitaplığı 706/1 numarada kayıtlı orijinal nüshadır

25. Risaletü'l-Ehadis ve'l-Ahbar fi Hakki'l- Gaza: Gaza ile ilgili Camiu's-Sağır'deki hadislerden derlenmiş meydana getirilmiş bir eserdir. 205b-209b arası 6 varaktır. Dili Arapçadır. Eserin girişinde çağın gerektirdiği bir sebepten dolayı bu eseri kaleme aldığını ifade etmektedir.¹¹⁰ Hicri 1222 tarihinde yazıldığı kitabını sonundaki açıklamada belirtilmektedir. Eser Müellif hattı orijinal nüsha BEYBEK Orhan bölümü 689/4 numarada kayıtlıdır.

26. Risale fi'l-Fıkh ve't-Tabir: Fıkıh meselelerini klasik fıkıh eserlerinden farklı bir tarz ve sıralama ile ele almıştır. Eserde sufilerin fıkıh konularını bilmelerinin önemini vurgulamaktadır.¹¹¹ Bir bölümü ki, bu bölüm kitabın yarısını oluşturuyor rüya tabiri ile ilgilidir.172 varak ekleriyle birlikte 209 varaktır. Müellif hattı taliktir dili Türkçe bir eserdir. Telif tarihi ile ilgili herhangi bir bilgi notu bulunmamaktadır. BEYBEK Orhan Kitaplığı Numara 706/2'de kayıtlıdır.

¹⁰⁸ Gazzîzâde, *a.g.e.*, 37b.

¹⁰⁹ Gazzîzâde, *Risale-i Andelib-i Uşşak*, 2a.

¹¹⁰ Gazzîzâde, *Risaletü'l-Ehadis ve'l-Ahbar fi Hakki'l- Gaza*, 1b.

¹¹¹ Tekeli, *a.g.e.*, s., 50.

27. Risale fi Keramati'l-Evliya: Velilere ait keramet çeşitlerinden bahsetmektedir. Eserin son bölümünde ilimleri ve uygulama alanlarını dörtlü tasnife tabi tutmaktadır. Telif tarihi 1242 varak sayısı 21'dir. Eserin dili Türkçe'dir. BEYBEK Orhan Bölümü 709 numarada kayıtlı tek nüshadır

28. Risale-i Ma'nâhu'l-Gaza: Âyet ve hadislerle gazanın manasını anlatmaktadır. Dili Arapça varak sayısı 7'dir. Mecmua içinde 210a-217b arası telif tarihi 1125. Müellif nüshası BEYBEK Orhan Bölümü 689/5 numarada kayıtlıdır.

29. Risale-i Ruhü'l-Kuds: Tasavvuf ve evliyanın kerameti ile ilgili Türkçe yazılmış 16 varaklık bir eserdir. Eserin girişinde 1243 tarihinde telif edildiğini yazmaktadır. Velilerin himmeti vefatından sonra da devam edeceğini dolayısıyla büyük zatların türbelerini ziyaret etmek aynı zamanda onlarla irtibata geçmeye de vesile olabileceğini ve insanların dünyada hangi işle meşgul ise vefatından sonra da aynı işle meşgul olacağını ifade eder. Bu iddialarına delil olarak da Şeyh Ahmed Gazzî'nin vefatından sonra bir keramet eseri olarak defalarca tekkede zikir icra ederken yüzlerce müridi tarafından görüldüğünü ifade etmektedir. Eserde velilerin ölümden sonra da tasarruf sahibi olduklarını, faziletin ve kerametın ruha ait olduğunu, ruhun da süreklilik arz ettiğini belirtilmektedir. Risalenin sonunda *"bu risale-i şerifeyi mütalaa ve evliyaullah esrarına muhabbet üzere olan zevata dünyevi, uhrevi himem-i ruhaniyelerini ihsan eyleye âmin bi hurmeti seyyidi'l-murseldin ve selamün ale'l-murselin ve'l-hamdu li'l-llahi rabbi'l-âlemin"*¹¹² ifadesi yer almaktadır. Nesih yazısı ile yazılan eser müellif hattına benzemektedir. BEYBEK Orhan Kitaplığı 703 numarada kayıtlı orijinal nüsha olduğu anlaşılıyor.

30. Risaletü'l-Vâkıât: Tasavvufla ilgili farklı notlardan meydana gelmiş Arapça bir eserdir. Başka risalelerinde içinde bulunduğu bir mecmuanın 100b ile 112a arasındır. Risale Necmüddin Kübra'nın "et-Turuku ila'l-llahi bi adedi enfüsi'l-halâik." sözü ile başlar.¹¹³ Eserin sonunda "bu risalede geçen faydalı konuları herkesin anlaması için Türkçe olarak yeniden yazacağını beyan etmektedir."¹¹⁴ Telif tarihi Hicri 29 Cemaziyelevvel Salı

¹¹² Gazzîzâde, *Risale-i Ruhü'l-Kuds*, 16a.

¹¹³ Geniş bilgi için bkz: BEYBEK Orhan Kitaplığı Numara 354/4.

¹¹⁴ Gazzîzâde, *Risaletü'l-Vâkıât*, 112a; Tekeli, *a.g.e.*, s. 48.

günü sene 1232'dir. Müellifin orijinal nüshası kendi el yazısı nesih hattıdır. BEYBEK Orhan Kitaplığı Numara 354/4'de kayıtlıdır.

31. Risaletü'z-Zeyniye fi Mesleki'l-Aliye: Tasavvufla ilgili 8 varaklık Türkçe bir eserdir. "Haza tesvidü Risaleti'z-Zeyniye fi Mesleki Aliye" şeklinde başlığı olan eser besmele, hamdele ve salvele ile giriş yapılır. Seyr-u Sülûku dört kısımda ele alır. Kalıp, kalp, ruh ve sırla yapılır. Mürit için evvela şeriata riâyet eden bir mürşid-i kâmile tabi olma gereği vurgulanmaktadır.¹¹⁵ Telif başlama tarihi 1230 tarihi olduğu girişteki açıklamadan anlaşılmaktadır. Fakata sonunda hatime bulunmadığı için eser eksik görünümündedir. BEYBEK Orhan Kitaplığı 704/1 numarada kayıtlı orijinal nüsha olduğu anlaşılıyor.

32. Şerefü'l-Afak veya Risale-i Şemsü'l-Âfak: 101 varaklık Türkçe bir eserdir. Dua duanın vakti ibadet zikir ve benzer konuları ele almaktadır.¹¹⁶ Tarikat adabları ve kabir ziyareti konularına da değinmektedir. Süleymaniye Kütüphanesi Uşşaki Tekkesi 50/1 numarada kayıtlıdır.¹¹⁷

33. Tafsil-i Ahval-i Atvar-i Esmâ-i İsmâ Aşer: Eser mecmua içinde olup varak 18a ile 25b arasındadır. Dili Türkçedir. Hamd ve salavattan sonra "*malum olsun ki ceddım, pirim Muhammed Emir Efendi Hazretlerinin meslek-i Aliyeleri tarikat-ı Halvetiyye'de usul-i esma yededir.*" şeklinde başlar Eserin sonunda "Hazreti Şeyh Muhammedü'l-Mısri K.S.nin Ümmü Sinan Hazretlerinden gördüğü erkân böyledir."¹¹⁸ yazmaktadır. Gazzîzâde Abdüllatîf Efendi'nin dedesi Gazzî Ahmed Efendinin rivâyetlerini aktarmaktadır. K.Orhan bölümü 622/4 Bu mecmuadaki eserler Hicri 1214 tarihinde yazıldığı diğer risalelerin sonundaki açıklamalardan anlaşılıyor.

34. Temhidü'l-Mukaddimat: Türkçe bir eserdir. Telif tarihi bulunmamaktadır. Eserin giriş kısmı uzun bir dua ile başlar. Duayı peygamber efendimizden başlayarak dört halife ve bütün devlet erkânına yapmaktadır.¹¹⁹ Eserin kurgusu dört unsur üzerine kurulmuştur. Anasır-ı Erbaa (toprak, hava, su ve ateş) diye bilinen klasik felsefenin arkesini adeta sağlam bir delil ve gerçek bir inançmış gibi irdelemesi dikkat çekicidir.

¹¹⁵ Tekeli, *a.g.e.*, s. 48.

¹¹⁶ Gazzîzâde, *Menâkıb-ı Ahmrd Gazzî*, 91a.

¹¹⁷ Tekeli, *a.g.e.*, s. 63.

¹¹⁸ Gazzîzâde, *Tafsil-i Ahval-i Atvar-i Esmâ-i İsmâ Aşer*, 25b.

¹¹⁹ Gazzîzâde, *Temhidü'l-Mukaddimat*, vr.1b.

Eserde dörtlü tasnif bütün alanlara temil edilmektedir. İnanç, ilim ve tasavvufu da Anasır-ı erbaa'dan etkilenerak dörtlü tasnife tabi tutar. BEYBEK. Orhan Kitaplığı 702,707 ve 708 numarada kayıtlı  nüshası vardır.

35. Vâkiât fi't-Tasavvuf: Bursa Orhan Kitaplığındaki nüshası *Vâkiât fi't-Tasavvuf* adıyla 705 demirba numarasıyla kayıtlıdır. Gazzîzâde Abdüllatîf Efendi Şeyhi Mehmed Emin Efendi'nin sohbetinde on üç yıllık srede geçen konuları tarih belirterek kısa kısa özetlemiŐtir. Dili Türkçedir telife balama tarihi 1231 bitiş 1234'tür. Bu kayıttaki nüsha 1278 tarihinde Şeyh Ahmedzade Seyyid el-Hac Abdüllatîf Hasip tarafından istinsah edilmiştir. 187 varaktır. Tasavvuf konularını ele almaktadır. Toplam üç nüshası bulunmaktadır. BEYBEK Orhan Bölümü No:705, Süleymaniye Kütüphanesi Pertev Paşa Bölümü No.341ve Atif Efendi Bölümü 4185'te bulunur.

36. Vakayi-i Baba Paşa: Eserin son sayfasında te'lif tarihi belirtilmiŐtir. Buna göre müellif, eseri 23 Cemaziye'l-evvel 1235 tarihinde, Bursa'da tamamlamıŐtır¹²⁰ Söz konusu tarihte, eserin bakahramanı olan Pehlivan İbrahim Paşa (Baba Paşa) henüz hayattadır. PadiŐahın teveccühünü yeniden kazanarak, İnebahtı ve Karlıeli sancakları mutasarrıflığına getirilmiş; Tepedelenli Ali Paşa isyanını bastırmakla görevlendirilen orduya katılması emredilmiŐtir. Baba Paşa'nın Bursa'da sürgünde bulunduğu dönem içinde yazılmaya balandığı anlaşılan eserin, bizzat onun telkinleri ve yer yer doğrudan anlatımı ile kaleme alındığını varak 4a'daki Şu satırlardan anlamak mümkündür: “cnib-i asfnelerinden sudr iden emr-i desturnelerine imtisalen, kendi lisn-ı vezirnelerinden yazıp, silk-i tahrir keŐide kılıp” yazmaya baladığını açıklamaktadır. Müellifin söz konusu bu eserini tam olarak ne zaman yazmaya baladığını ve yazma iŐinin ne kadar sürdüğünü belirten herhangi bir kesin kayıt bulunmamaktadır. Baba Paşa'nın Bursa'ya gelmesiyle (1817) eserin tamamlanması (1820) arasında tam olarak üç yıllık bir süre vardır. Yapılan arŐiv çalışmalarından ortaya çıkan sonuca göre, eserin tamamlandığı tarih itibariyle Baba Paşa, Bursa'daki son günlerini yaŐamakta; vezretine tekrar kavuŐmanın heyecanıyla yeni görev yerine doğru yapacağı yolculuk için son hazırlıklarını yapmaktadır¹²¹

¹²⁰ Varak 227-b'de verilen bu tarihin miladi karşılığı 8 Mart 1820 arsamba günüdür.

¹²¹ Erol, a.g.e., s. 6.

37. Tefsîrü'l-Kur'ân: Tefsîr alanında yazılmış hacimli bir eserdir. Kütüphanede var olan ciltlerin başında ve sonunda herhangi bir açıklamaya rastlanmıyor. BEYBEK 218 ve 2110 numarada iki cildi görünüyor. 218 numaradaki 421 varak ve Nisa Sûresinden Nahl Sûresi 16. âyete kadardır. Sefine-i Evliya adlı eserde “Sûre-i Nisadan Sûre-i Nahle kadar tefsîrdir.” Şeklinde bilgi verilmiştir.¹²² 2110'daki cilt ise 305 varaktır. Bir kaç ciltlik bir eser olduğu anlaşılıyor. Dili Arapçadır. Bu cilt orijinal müellif hattı ve 1 Muharrem 1247 tarihlidir. Bu eser muhtemelen Gazzîzâde Abdülatîf Efendi'nin *Menâkıb-ı Gazzî* adlı eserinde *Tenkıhu Zübdeti'l-Beyân fi Tefsîri'l-Kur'ân* Hamsetü Mücelledat¹²³ dediği beş ciltlik tefsîrinin ciltleridir. Diğer ciltlerle ilgili herhangi bir bilgi bulunmamaktadır.

38. Tenkıhu Zübdeti'l-Beyân fi Tefsîri'l-Kur'ân: Bu isimle kayıtlı olan eser Fütuhatu Kenzi'l-Kur'ân adlı eserdir. BEYBEK Orhan bölümünde 220 ve 221 numarada kayıtlı olan bu eser tez çalışmamızda da kullandığımız Fütuhatu Kenzi'l-Kur'ân adlı eserin farklı bir nüshasıdır. *Tenkıhu Zübdeti'l-Beyân* adıyla kayda geçtiği için araştırmacıları da yanıltmaktadır. İki cilt olarak 1250 tarihinde Seyyid Muhammed Emin b. Şeyh Muhammed el-Hac Zeynüddin el-Müştehir bi Şeyhi'l-Mısri el-Burusi tarafından istinsah edilmiştir.¹²⁴

B. Tercüme Ettiği Eserler

1. Tercüme-i Zahire: Hadi Muhammed b. Ali el-Yamani (932/1526)'ye ait Kitabu'z-Zahire adlı rüya tabileri ile ilgili kitabın tercümesidir. Giriş kısmında umuma faydalı olsun diye bu çeviriyi yaptığımı yazıyor.¹²⁵ 112 varaklık bir eserdir. BEYBEK Orhan bölümü 827 numarada kayıtlı orijinal tercüme nüshası olduğu anlaşılıyor.1244 bitiş tarihi. Aynı isimle iki eser daha aynı bölümde yer almaktadır. Numara 828 varak sayısı 35 ve numara 829 varak sayısı 11'dir.

¹²² Osmanzâde, Hüseyin Vassaf, *a.g.e.*, V, 137.

¹²³ Gazzîzâde, *Menâkıb-ı Ahmed Gazzî*, 91a.

¹²⁴ Bkz: BEYBEK. Orhan Bölümü nr., 220-221.

¹²⁵ Yamani, *Kitabu'z-Zahire*, (Trc. Gazzîzâde Abdülatîf Efendi), vr., 3a.

C. Şerh Ettiği Eserler

1. **Kitabu'z-Zahire:** Gazzîzâde, Hadi Muhammed b. Ali el-Yamani (932/1526)'nin Kitabu'z-Zahire adlı eserini şerh ederek Türkçeye çevirmiştir.

D. İhtisar Ettiği Eserler

1. **Mecmau'l-Furuk (Muhtasar fi'l-Furuk):** İsmail Hakkı Bursevi'nin (ö.1137/1725) *Furuk-ı Hakki* adlı Arap dili ve gramerine dair Arapça eserin ihtisarıdır. Varak sayısı 26'dır. Telif tarihi 1226. Müellif nüshası BEYBEK Orhan Bölümü 1626, 1627/2, 1628 numaralarda kayıtlıdır.

2. **Risale fi Beyâni's-Semâi':** İhyau Ulumu'd-Din adlı Gazzali'ye ait eserden yararlanarak hazırlanmış müzik dinleme ve çalgı aletleri ile ilgili 8 varaklık Arapça bir eserdir. BEYBEK Orhan Kitaplığı 711 numarada kayıtlı orijinal nüsha olduğu anlaşılıyor. Eserin sonunda bittiğine dair bir işaret bulunmamaktadır. Giriş kısmında 1231 senesinde sofiler arasında semâ konusunda büyük bir tartışma çıktığını belirttikten sonra bu risaleyi kaleme aldığını yazıyor.¹²⁶

E. İstinsah Ettiği Eserler

1. **Adab-ı Mülûk ve Vüzera:** Niyaz-i Misri'ye ait 3 varaklık bu eseri Gazzîzâde istinsah etmiştir. Millet Kütüphanesi, Ali Emiri Bölümü numara 701'de kayıtlıdır.¹²⁷

2. **Mecamiu'l-Cevahir ve'l-Eltaf:** Ali Kütahyavi'ye (1158/1745) ait bu eseri 1214/1799 senesinde istinsah etmiştir. Nüshası: BEYBEK Orhan Bölümü 689/1 numarada kayıtlıdır.

3. **Muhtasaru Zübdetü'l-Beyân:** Abdulkadir Necib (ö. 1202/1788) üç ciltlik ihtisar olan bu eseri Gazzîzâde Abdülatîf istinsah etmiştir. BEYBEK Orhan Bölümü 994-996 numaralarda kayıtlıdır.

4. **Saadetname:** Nasır-ı Hüsrev el-İsfahani'ye (469/1077) ait ahlakla ilgili 300 beyitlik bir eserdir. Gazzîzâde 1220/1805 senesinde istinsah etmiştir. 9 varaklık Farsça bir

¹²⁶ Gazzîzâde, *Risale fi Beyani's-Semai*, vr., 1b.

¹²⁷ Karaköse, *a.g.e.*, s. 119.

eserdir. BEYBEK Orhan Bölümü 1627/1 numarada; Süleymaniye Ktb., Tahir Ağa Tekkesi, 275 numarada kayıtlıdır.

F. Nüshası Tespit Edilemeyen Eserleri

1. *Haşiyetü ale'd-Dürer ve'l-Gurer*¹²⁸
2. *Kitabu Erkani'l-İslam*¹²⁹
3. *Manzume-i İlm-i Nahv*¹³⁰
4. *Mecmua-i İlahiyat*¹³¹
5. *Meşriku'l-Guzat*¹³²
6. *el-Mevaizu'l-Mübareke*¹³³
7. *en-Nasih ve'l-Mensuh fi'l-Kur'ân*¹³⁴
8. *Pertev-i Envar*¹³⁵
9. *Reddü'z-Zenadika*¹³⁶
10. *Risale fi Adabi'l-Mürid ve'l-Mürşid*¹³⁷
11. *Risale-i Hubb li-Dürriade*¹³⁸
12. *Risale-i Levha-i Hümayûn*¹³⁹
13. *Risale-i Nidâiyye der- Tasavvuf*¹⁴⁰
14. *Risale-i Şerefü'ş-Şam*¹⁴¹
15. *Risale-i Tarikat*¹⁴²

¹²⁸ Gazzîzâde, *Fütuhât*, I, 22b; Bursalı, *a.g.e.*, I, 138.

¹²⁹ Gazzîzâde, *Menâkıb-ı Ahmed-ı Gazzî*, vr. 91a.

¹³⁰ Gazzîzâde, *a.g.e.*, vr. 91a.

¹³¹ Gazzîzâde, *a.g.e.*, vr. 91a.

¹³² Gazzîzâde, vr. 37b.

¹³³ Bağdatlı, İsmail Paşa, *Hediyetü'l-Arifin*, I, 618.

¹³⁴ Bağdatlı, *a.g.e.*, I, 618; Bursalı, *a.g.e.*, I, 138.

¹³⁵ Gazzîzâde, *Fütuhât*, 34b; Bağdatlı, *a.g.e.*, I, 618; Bursalı, *a.g.e.*, I, 138.

¹³⁶ Bağdatlı, *a.g.e.*, I, 618; Bursalı, *a.g.e.*, I, 138.

¹³⁷ Gazzîzâde, *Menâkıb-ı Ahmed-ı Gazzî*, vr. 91a

¹³⁸ Gazzîzâde, *a.g.e.*, vr. 91a.

¹³⁹ Gazzîzâde, *a.g.e.*, vr. 91a.

¹⁴⁰ Gazzîzâde, *a.g.e.*, vr. 91a.

¹⁴¹ Gazzîzâde, *a.g.e.*, vr. 91a.

¹⁴² Gazzîzâde, *a.g.e.*, vr. 91a.

16. *Risale-i Tıb fi Havassi'l-Eşya*¹⁴³
17. *Risaletü'l-Cihad*¹⁴⁴
18. *Risaletü'n-Nasiriyye*¹⁴⁵
19. *Risaletü'n-Nuriyye fi Beyâni Mesnedi'l-Ülfed*¹⁴⁶
20. *Şerhu Miftahi'l-Gayb li-Sadreddin el-Konevi*¹⁴⁷
21. *Müftekirru'l-Hac*¹⁴⁸
22. *Tefsîru Fâtiha ve İhlas ve Muavezeteyn ve's-Selamu ala Nuhin, selamun ala İbrahim, selamun ala Musa, selamun ala İlyasin fi risaletin vahidetin*¹⁴⁹
23. *Tercümetü'l-Canibi'l-Garbi fi Halli Müşkilati İbn Arabi*¹⁵⁰
24. *Zairü'l-Kuds*¹⁵¹
25. *Teessürü'l-Kudst*¹⁵²

G. Gazzîzâde Abdüllatîf Efendi'ye Ait Olmadığı Halde O'na Atfedilen Eserler.

1. Menasikü'l-Hacc: Bu eser Gazzîzâde Abdüllatîf Efendiye nispet edilse de ona ait olmayıp dedesi Mustafa Nesip Gazzîzâde Hazretlerine ait olduğu varak 1a'da yazılı olan şu nottan anlaşılıyor. “*İşbu Menasik-i Şerif ceddim Gazzîzâde Mustafa Efendi'nin vefatından otuz dört sene sonra sahafda furuht olunup bir dost bize aldırup getirdi.....*”¹⁵³ Bu eser de diğer eserler gibi 1236 senesinde dergâha vakfedildiği varak 1a'da yazılmaktadır. Kitabın dili Türkçe –Arapçadır, konusu Hac yolculuğuna çıkacak olan bir müminin evinden çıkıp evine dönene kadar okuyacağı dualar, menasikler ve hac yolculuğundaki uğranabilecek ziyaretgahlar, Peygamber kabirleri, veli türbelerini anlatmaktadır. Eser kimin tarafından istinsah edildiği bilinmemektedir, 47 varak nesih yazısı ile yazılmıştır. BEYBEK Orhan Kitaplığı Numara 499'da kayıtlıdır.

¹⁴³ Gazzîzâde, a.g.e., vr. 91a.

¹⁴⁴ Gazzîzâde, a.g.e., vr. 91a.

¹⁴⁵ Gazzîzâde, a.g.e., vr. 91a.

¹⁴⁶ Gazzîzâde, a.g.e., vr. 91a.

¹⁴⁷ Bağdatlı, a.g.e., I, 618; Bursalı, a.g.e., I, 138.

¹⁴⁸ Bağdatlı, a.g.e., I, 618.

¹⁴⁹ Gazzîzâde, *Menâkıb-ı Ahmed-ı Gazzî*, vr. 91a.

¹⁵⁰ Bağdatlı, a.g.e., I, 618; Bursalı, a.g.e., I, 138.

¹⁵¹ Bağdatlı, a.g.e., I, 618; Bursalı, a.g.e., I, 138.

¹⁵² Gazzîzâde, *Vâkıât*, s., 47.

¹⁵³ Gazzîzâde, *Menasikü'l-Hacc*, 1a.

2. Risale fi Cevazi Deverani Meşayihî's-Sufiyye: Zikir çekerek ve İlahi söyleyerek raks etmenin caiz olduğuna dair deliller öne sürüyor. Arapça 4 (dört) varaklık bir eserdir. (27a-31a arası) Eserin başında ve sonunda kime ait olduğu yazmıyor. Ancak Hicri 1185 tarihinde bittiğini ve 1215 tarihinde Gazzîzâde Abdülatîf Efendi tarafından istinsah edildiğini yazıyor. Eserin telif tarihine bakılırsa Gazzîzâde Abdülatîf Efendinin doğumundan önce yazıldığı ortada. Dolayısıyla bu eseri ona nispet etmek doğru değildir. BEYBEK Orhan Bölümü 622/6 Bu mecmuadaki eserler Hicri 1215 tarihinde yazıldığı diğer risalelerin sonundaki açıklamalardan anlaşılıyor.

İKİNCİ BÖLÜM

**GAZZİZÂDE ABDÜLLATİF EFENDİ'NİN FÜTUHATU
KENZİ'L-KUR'ÂN ADLI FÂTIHA SÛRESİ TEFSİRİNİN GENEL
OLARAK DEĞERLENDİRİLMESİ**

İKİNCİ BÖLÜM

GAZZİZÂDE ABDÜLLATİF EFENDİ'NİN FÜTUHATU KENZİ'L-KUR'ÂN ADLI FÂTIHA SÛRESİ TEFSİRİNİN GENEL OLARAK DEĞERLENDİRİLMESİ

I. FÜTUHATU KENZİ'L-KUR'ÂN ADLI ESERİ

A. Eserin Adı

Gazzîzâde Abdülatîf Efendi, *Fütuhatu Kenzi'l-Kur'ân* ismini eserin varak 7b'de kendisi ifade etmektedir. Kitabın özelliklerinden bahsederken “*Binaen aleyh avam ve havass hissedar olsunlar için Türkiyu'l-ibare tahrir e mübaderet ve ismi şerifi Fütuhatu Kenzi'l-Kur'ân tesmiye olunup¹*” ifadesini kullanmaktadır. Ayrıca Menâkıb-ı Gazzî adlı eserinin vr. 91-a'nın derkenarında Tefsîru'l-Fâtiha bi- *Lisani Türki Erba'ine Eczâin²* ifadesini kullanmaktadır. Osmanzade Hüseyin Vassaf da “Futuhatu Kenzi'l-Kur'ân: Beş yüz doksan üç meseleden bahis Fâtiha tefsîridir. Hakâyıkı cami' bir eserdir.” şeklinde tanıtıyor.³ Mehmed Şemseddin, *Yâdigâr-ı Şemsi* adlı eserinde aynı isimli eseri zikrettiği halde başka bir eseri ile karıştırarak (*Fütûhat Kenzü'l-Kurân: Sûre-i Nahil'den Sûre-i Lokman'a kadar tefsîr.*) şeklinde içeriği ile ilgili yanlış bilgi aktarmaktadır.⁴ Yukarıda da ifade ettiğimiz gibi Gazzîzâde Abdülatîf Efendi'nin kendi el yazısı olan BEYBEK Orhan Bölümü nr. 219'da bulunan eserinin varak 7b'de, aynı eserin başka nüshası olan iki ciltlik

¹ Gazzîzâde, *Fütûhat*, I, 7b.

² Gazzîzâde, *Menâkıb-ı Ahmed-ı Gazzî*, vr. 91a.

³ Osmanzâde, Hüseyin Vassaf, *Sefîne-i Evliya*, V, s,137.

⁴ Şemseddin, Mehmed, *Yadigâr-ı Şemsi*, I, 215.

eserin I. Cilt varak 7b’de Fâtiha tefsîri olan bu eserin isminin *Futuhatu Kenzi’l-Kur’ân* olduğunu açık bir şekilde ifade etmektedir.⁵

B. Yazılış Sebebi

Gazzîzâde, eserin yazılış sebebi ile ilgili eserin giriş kısmında bilgi vermektedir. Buna göre o daha çok avam dediği ilmi derinliği olmayan insanların dua ve ibadetlerini bilerek yapmaları durumunda daha makbul olacağını vurguluyor. Gazzîzâde, uzun süre düşündüğü Fâtiha sûresi tefsîrini, hocalarının da teşviki ile 1236 senesi hac dönüşünde yazmaya karar verdiğini ve herkes anlasın diye Türkçe yazdığını, kendisi için hayırlı bir mîrâs, Müslümanlara da faydalı bir eser olması için yazdığını belirtmektedir.⁶

Ayrıca bütün Müslümanlar her gün beş vakit namazlarında ve diğer dualarında Fâtiha’yı okumak zorunda olduklarını, anlamını bilerek okumaları durumunda sevabı daha çok ve ibadetleri daha feyizli ve bereketli olacağını kaydediyor. Yine Fâtiha sûresinin bütün dünyevi ve uhrevi duaları içermiş olduğundan, anlamını bilerek okuyan bir insanın başka duaya ihtiyacı kalmayacağını ifade ediyor. Bu nedenle bu eseri özellikle Türkçe yazmaya karar verdiğini belirtiyor.⁷

C. Yazılış Tarihi

Telif tarihi 3 Receb 1245/1829’dur. Bu eserin yazılış tarihi ile ilgili bazı kaynaklarda⁸ 3 Recep 1235/1820 şeklinde ifade edilse de; böyle bir ihtimalin mümkün olmadığını, sehven yazıldığını düşünüyoruz. 1821/1236 senesinde hacca gittiğini aynı sene arife günününün (07/09/1821) Cuma gününe denk geldiği için hadiste de ifade edildiği gibi “*en hayırlı gün arife günüdür. Cuma gününe denk gelirse yetmiş hacdan daha faziletli olur.*”⁹ Haccü’l-ekber olarak hac farizasını yerine getirdikten sonra memleketi olan Bursa’ya döndüğünü ve daha önce yazma niyetine girmiş olduğu Fâtiha tefsîrini yazma

⁵ Gazzîzâde, *Fütuhât*, I, 7b

⁶ Gazzîzâde, *Fütuhât*, I, 7a.

⁷ Gazzîzâde, *Fütuhât*, I, 7b.

⁸ Tekeli, Hamdi, *Gazzîzâde Abdullatif’in Hayatı, Eserleri ve Vâkıâtı*, Bursa 2000, s. 64-65; Ayrıca bkz: Karaköse, Şaban, *Nakşebendi Yolunun Esasları*, İnsan Yayınları, İstanbul, 2004 s., 82.

⁹ İbn Abidin, *Reddü’l-Muhtar ale’ d-Dürri’l-Muhtar*, Darü’t-Turasu’l-Arabi, Beyrut, ts. s, 254

arzusunun tekrar içinde canlandığını¹⁰ “çok müddet hayalhane-i dilde cevelan ederken inâyet-i ilahi, meded-i rasulullahi ile bin iki yüz otuz altı senesinde azim-i ziyaret-i beytullah ve cazim-i rumal-i ravza-i habibullah olunup hamden lillahi Tealâ efdalü'l-eyyami yevmu arefe iza vafeka yevme'l-cumua kane efdalü min sebine haccan hadis-i şerifi masadak üzere haccü'l-ekber ve feyzü'l-evfer olup eda-i erkan-i İslam ve ziyaret-i ravza-i seyyidi'l-enam (A.S) inâyet-i rabbü'l-enam oldukda Burusa'ye avdet olunup vatanımıza ba'de'l-vasla yine şavk-ı tefsîr-i Fâtîha-i şerif envari kalpde cevelan eyledikte mütevekkilen alallah mütevssilen bi ruhaniyeti rasulullah ve müstemidden bi mededi evliyaillah”¹¹ sözüyle belirtmektedir.¹² Buradaki tarih, kitabı telif etmeğe niyetlendiği tarihtir. 1236 yılının sonu 1237 yılının başıdır. Telif süresi ne kadar sürmüş bilinmez ama, kitabın sonunda açık bir şekilde 1245 tarihinde tamamlandığı yazılmaktadır. Gazzîzâde Abdüllatîf Efendi, hatime kısmında eserini şu ifadelerle tamamlıyor: “Hamden lillahi Tealâ vaka tercümetü tefsîri Fâtîhati'l-kitabi bi yedi ehkari'l-ibad Gazzîzâde Seyyid Abdüllatîf bin Muhammed Es'ad el-Hafid fi yevmi's-salis min recebi'l-ferd fi seneti hamsin ve erbain ve mieteyn ve elfin min hicreti men lehu'l-izzu ve's-şeref 1245 .3.Receb yevmi'l-isneyn.”¹³ Görüldüğü gibi müellif eserinin telif tarihini açık bir şekilde kitabın hitamında da yazmıştır. Buna rağmen birçok kaynakta 1235 olarak sehven yanlış yazıldığına kanaatindeyiz. Zira müellif kitabın giriş kısmında varak 7a da 1236 senesi Hac dönüşü böyle bir eseri yazma niyetine girdiğini açık bir şekilde ifade etmektedir.

D. Nüshaları

Eserin üç nüshası mevcuttur. Bir nüshası müellif hattı 1245 tarihli tek cilt 366 varak BEYBEK Orhan Kitaplığı Numara 219'da kayıtlıdır. Ayrıca iki ciltli birinci cildi 176 varak ikinci cildi 174 varak olan müstensih tarafından yazılan ikinci bir nüshası vardır. İki cilt olarak 1250 tarihinde Seyyid Muhammed Emin b. Şeyh Muhammed el-Hac Zeynüddin el-Müştehir bi Şeyhi'l-Mısri el-Burusi tarafından istinsah edilmiştir. Bu nüsha diğer nüshalara göre daha okunaklı olduğu için tez çalışmamızda da bu nüshayı kullandık. Eserin sonunda müstensish notu şu şekildedir: “Sümme übyazzat hazîhi'nüshatu'n-nefisetü

¹⁰ Gazzîzâde, *Fütuhât*, I, 7a

¹¹ Gazzîzâde, *Fütuhât*, I, 7a.

¹² Gazzîzâde, *Fütuhât*, I, 7b.

¹³ Gazzîzâde, *Fütuhât*, II, 174a.

bi kalemi'l-abdi'l-müsteham es-Seyyid Muhammed Emin b. Şeyh Muhammed el-Hac Zeynüddin el-Müştehir bi Şeyhi'l-Mısri el-Burusi gufire lehuma amin. Li seneti hamsine ba'de'l-mieteyn ve'l-elf sene 1250 fi evasiti Saferi'l-hayr.”¹⁴ Bu nüsha Orhan Kitaplığı Numara 220 ve 221’de kayıtlıdır. Üçüncü nüshası: İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi numara 3226’da kayıtlı ve 420 varaktır

E. Eserin Muhtevası

Gazzîzâde, bir sûre tefsîri olarak telif ettiği bu eserinde, itikad, ibadet, amel ve ahlaka dair birçok mesele ele alır. Kendine has üslubuyla bir vaaz ve nasihat şeklinde işlediği konuları bazen konuyla fazla bağlantısı olmayan değişik meselere de değinir. Eserin bu haline bakılırsa bir tefsîrden çok, sistematığı olmayan; dini, tasavvufi ve ahlaki bir ansiklopediyi andırır. Eserin içindeki konular ve eserin muhtevası ile ilgili eserin başına eklenmiş bir fihrist, içermiş olduğu konular tam olarak yansıtmaktadır. Varak numarasına göre değil de ilk sayfadan başlayarak sayfa numarasına göre hazırlanmış bu fihristi sadeleştirip, tablo haline getirdik. Hem eserin içeriğinin bilinmesi açısından hem de araştırmacılara faydalı olur düşüncesiyle buraya ekledik.

BİRİNCİ CİLDİN FİHRİSTİ	Sayfa Numarası
Konu	
Besmelenin harfleri	5
Ba harfinin manası hakkında	7
Tasavvuf dilinde ba'nın önde olması	8
Kibir ve Tevazu Hakkında	8
Kibrin sebepleri	9
Levh-i Mahfuzun b harfi ile başlaması ve besmeleyi okumanın sevabı hakkında	12
“Allah” Lafza-i Celalin özellikleri	15
“Allah” Lafza-i Celalin iştikakı	16
Duanın şartları	18

¹⁴ Gazzîzâde, *Fütihat*, II, 174a.

Rahman ve Rahim	19
Sadık Tevbe Beyânı	21
Sûrî ve Manevi Haccın tatbiki	25
Günahkârın tevbesinin kabulü	28
Cemal-i Muhammedi a.s. özellikleri hakkında	30
Hak Tealâ'nın Farsça dili ile konuşması hakkında	31
Berae sûresinde bismelenin bulunması	32
Bismelenin fazileti ve bütün ilimlerin bismelenin ba'sı ve noktasında oluşu	34
Cenneti görme ve cenneteki dört nehrin kaynağı	39
Firavun kıssası ve besmeleyi yazmanın faydaları	41
İbn Arabî'nin besmeleyi Fâtiha ile bitişik okuması	41
Kaysar'ın baş ağrısı için Hz. Ömer'in r.a besmeleyi yazıp göndermesi	42
Ümmet-i Muhammed'in bir rek'at namazı bine mukabil olduğu hakkında	44
Yeme, içme esnasında besmele okumak ve üç gün oruç tutmakla dileğin gerçekleşmesi	45
Besmele ile eşini sınavan adam	46
Harun Reşid zamanında bir hırsızlık olayı	47
Bişr-i hafi'nin tevbesine bismelenin sebep olması	48
Şişman ve zayıf şeytan	49
Şişman ve zayıf şeytan karşılaşması ve masum çocuğun besmelesinin fazileti	50
Ebu'l-hasan ed-Dinevri'nin bir kâseye besmele yazmasıyla kâsenin kırılması ve sıtma için bismelenin yazılması	52
Muradın geçmesi için besmele okumak	53
Düşmanlardan korunmak için besmeleyi yazmak	54
Üç kötülük	56
Bâtıl itikad şerri	57
Ehl-i sünnet itikadı ve "amentü" nün icmali	58
Fırka-i dalle itikadı	60
Şeriat, tarikat, mürid-i kâmil ve müridin lüzumu	62

Ustanın izin vermesi ile mürşidin izin vermesi arasında bir kıyaslama	63
Ahireti ve kaderi inkar edenler	64
Meleklerin yaratılması Keşşaf tefsîrinin cinler tarafından getirilmesi	66
Gayb, mûcize, kerâmet ve rüyalarla ilgili	68
İbn Arabî'nin kabrinin ortaya çıkması ve evliyaullahın gayptan haber vermesi	69
“Lekad câeküm” âyetinin hassalarına dair bir hikâye	70
İnsî şeytanların cinni şeytanlardan daha güçlü olması ve Bel'am b. Baura'nın hikâyesi	72
Şeytanların gizlenmesi	74
“Recîm” kelimesi	75
İstiazenin hakikatı ve manasının özü	76
Ebu Said el-Harras'ın şeytanı dövmesi	77
Peygamber Efendimizin a.s şeytanı görmesi ve ona soru sorması	78
Şeytandan korunma ve nefsi terbiye	80
Şeytanın dünyayı sattığını anlatan kıssa	81
Fesat ehli ile Salih olanın dünyaları ve aralarındaki fark	81
Horasanlı talebenin hikmeti öğrenmesi ve vesveseyi def	82
Vesveseyi önemsememe	83
Şeytanın düğümleri	85
Fâtiha sûresinin “Fâtiha” ile isimlendirilmesi	86
Fâtiha sûresi nazil olduğunda varaka b. Nevfel'in hikâyesi	87
Hamd sûresi denmesi	89
Kur'ân'da bahsi geçen 14 hamd	90
Rabbü'l-mennanın cennet ehlini selamlaması	91
Peygamber, Cebrail, ölüm meleği ve Rıdvan meleklerin selamı	92
Zikredenlerin cemali müşahede etmeleri	93
Fâtiha sûresinin Ümmü'l-kitap ile isimlendirilmesi	95
Nebiyü'l-ümme manasının sırrı	96
Fâtiha'nın ilahiyât, nübüviyât, miadiyât, kaderiyat isimleri ile isimlendirilmesi	97

Necmuddin Daye'nin Ümmü'l-Kur'ân ile ilgili görüşü	99
Allah ism-i celalin değişik anlamları ifade etmesi	100
“Ümm” kelimesi, ilim ve mecma anlamlarını ifade etmesi	102
Fâtiha sûresinin Ümm ile isimlendirilmesinin detaylı açıklaması	104
Fâtiha sûresine “Minne” denmesi	106
Seb'u'l-mesani denmesi	107
Fâtiha faydaları (havas)	108
Esasü'l-Kur'ân ismi ile isimlendirilmesi	112
Allah'ın Celal ve Cemal isimlerinin sırları	113
Ruhani, cismani ve kalbi hastalıklar ve ilaçları	114
Ruhani ilaç ve yetmiş bin tevhid okumanın fazileti ve ilaç olması	115
Yasin'nin faziletleri	116
Doymak için, korkudan emin olmak için, seferin mübarek olması ve selameti için, zengin olmak için, borçtan kurtulmak için, hapisten kurtulmak için Yasin Sûresini okumak	117
Hastalıklar için Yasin-i şerifi yazmak ve suyunu içmek. Vakıa sûresi faziletleri	118
Âyete'l-kürsi faziletleri	118
Ha mim ve ihlas faziletleri	119
Namaz sûresi denmesi Hz. Peygamberin miracının tafsilatı	120
Burak'ın vasıfları, aşk ve maşuka ulaşma mertebeleri	121
Hz. Nuh a.s. kazanı, Burak, Cebrail ve Hz. Muhammed'in terlerinden gülün bitmesi	127
Misal âleminde bazı insan halleri	128
Hz. Âdem 'in birinci semâda görülmesi	130
Beytü'l-ma'mur ve sidretü'l-münteha vasıfları	133
Nil-i mübarekin vasıflar	134
Arşta Amenerrrsûlû'nun nüzûlü	136
Peygamber efendimizin a.s. Allah'ı görmesi	138
Peygamber efendimize üç ilmin öğretilmesi ve marifeti gizleme	139

Elli vakit namazla emrolunma	141
Beş vakit namaza elli vakit namaz sevabı	142
Kureyş'in Kudüs ile ilgili soruları	143
Kudüs'ten kervanın haber vermesi ve hendese ilminin miracı tasdik etmesi	144
(Zaman içinde zaman) Abdulkadir Geylani k.s kerametlerinden	145
Miracın sırları, namazın rükünleri	146
Nefsin bineği	147
Kenz sûresi ile isimlendirilmesi	153
Vafiye, sual ve dua isimleri ile isimlendirilmesi	154
Fâtihanın nüzul sebebi ve efendimizin harem-i Ka'be'de namazgahı	155
Fâtiha sûresinin harf ve kelimelerinin incelenmesi	156
Ba harfi	158
Te harfi	159
Dal harfi	160
Sin ve sad harfleri	161
Dal ve dad harfleri	162
Ayin ve gayın harfleri	163
Kaf harfi	164
Kâf ve lam harfleri "lebbeyk" in anlamı	165
Mim harfi	169
Mehdinin zuhuru ve delilleri ile anlatılması	170
Mehdi a.s.'ın geliş tarihi	171
Kıyamet alametleri, insanların zâlim olması ve Bâtini deccal	174
Bâtini, Beni Asfer, Ye'cûc ve Me'cûc	175
Manevi Dabbetü'l-ard	176
Güneşin batıdan doğması, tevbe kapısının kapanması, İsrâfil'in suru, kıyamet ve haşir	177
Allah'ın cemalini müşahede	178
İtikadı bâtil olanlardan sakınma konusunda uyarı, Fâtiha sûresindeki on iki mimin on iki	179

aya işareti	
Devlet adamlarının durumu, vasıfları	182
Nun harfi	184
Vav harfi	185
Ha ve Ye harfleri	186
Lam elif harfi ve tevhid mertebeleri (tevhidin dört mertebesi vardır)	187
Harflerin hakikati ve sultanın haremi	192
Fâtiha'da yedi harfin olmayışı	195
Kaysar'ın Hz. Ömer'e içinde yedi harfin olmadığı sûreyi sorması ve Hz. Ömer'in Kaysar'a gönderdiği mektup	196
Bu ümmetin dünyada devamı ve süresi	196
Hamd konusu	199
Zahidin heva ehli ile arkadaş olması	202
Hamd dili. Ruhani, insani ve rabbani	207
Yedi uzuvla hamd etmek	208
Şeriat dili ile emir ve nehiy	212
Arif olan Kâdı'nın sarhoşu cezasını uygulaması ve imamu'l-hareymeynin Hz. Ali r.a. hilafeti ile ilgili cevabı	213
Hamd ve şükrün faziletleri	219
Dünyanın eşek leşine benzetilmesi	223
Hz. Musa'nın a.s. şükrü	224
Haccı terk edenin malının telef olması	227
Hakikat-i insaniyenin şeriat tarikat ve hakikatle gerçekleşmesi	229
Rabb ismi	230
Din âlimlerinin şerefi	232
Tarikat sülukünde ruhani hikmet	237
Ruhani ve cismani gıda	241
Rabbın ism-i azam olması hakkında	242
Cenab-ı Hakk'ın isana hususi terbiyesi, Allah'ın celal ve cemal sıfatıyla terbiye ettiğine	245

dair bir ilham	
Akşemseddin'nin İbrahim Kayseriyi terbiye etmesi. Lokma ile terbiye, tandırın keşfin açılmasına sebep olması	248
Rabbe tabi olmak için nasihat, imam Şibli'nin gafillere nasihatı, Süfyan-ı Sevri'nin "acip olan nedir?" sorusuna cevabı	250
Tevratta cennete girmek ateşten kurtulmak için bir nasihat. Bir kadına aşık olan adamın Allah korkusundan günahı terk etmesi	251
"Âlemin" in açıklaması	252
Sünnet-i seniyye, meşayih-i sofiyenin sünnetleri ve onların ayinlerini taklid etme	257
Sapık fırkalar ve mezheplerin sayısı	259
Kısaca İhlas sûresinin tefsiri	269
İnsanın sakalı ve bıyığı çıkmadan önceki hali	271
Müşebbihenin çeşitleri	280
Hz. Fâtıma r.a.'nın beşiği hakkında	283
Mensuh âyetlerin kısımları	287
Cebriye mezhebinin usulü ve fikhi bir mesele	289
Ashab-ı Güzin hakkında	306
Seyyid Ahmed Rufai k.s. peygamber efendimizin elini öpmesi, Ebussuud Efendi'ye rüyada Kaside-i Bürdenin öğretilmesi	318
Peygamber Efendimizin Emir Sultan Hazretlerinin selamına karşılık vermesi	319
Ahmed Gazzî'nin Bursa'da okuttuğu mevlid-i şerifte Bursa kadısının veladet bahsinde ayağa kalkmaması ve rüyada peygamber efendimiz huzurunda muhakeme edilmesi	319
Mucizelerle peygamberliğin ıspatı	321
Örümcek, güvercin ve yılan mucizeleri	322
Rasulullah'ın devesi	323
Peygamber Efendimiz'in parmaklarından suyun akması mucizesi, Kur'ân'nın mucize oluşu	324
Ayın dünyaya yaklaştığı görüşünü reddeder. Ayla ilgili geniş açıklama	327
Ay ve Güneş tutulması hakkında	328
Husuf ve Kûsuf namazı, imamların kûsuf namazındaki ihtilafları	329

Âlemin tefsîri	330
Sidretü'l-münteha ve bahr-i mescur vasıfları	335
Sakf-i Merfu' ve Beytü'l-Ma'mur açıklaması	336
İKİNCİ CİLDİN FİHRİSTİ	
Dünya musibetlerine karşı Allah'a teslimiyet	3
Arş ve Kürsi	4
Levh-i Mahfuz, Salıkların levhi seyretmeleri, Levh-i Mahv ve İsbat	5
Müritlerin mürşitlerden feyiz ve nisbet almaları	6
Kalbin tarifi, fasık ve kâfirlerin kalbi	7
Ariflerin ve facirlerin kalb imtihanı, aşk rüzgarı	8
Kalb-i Muhammedi vasıfları	9
Hurilerin vasıfları	10
Cennet saraylarının vasıfları	11
Cemalullahı müşahede, şarab-ı tahir ve büyük meleğin çağrısı	15
Bütün peygamberlerin ve ümmetlerin makamları	16
Fâtiha ve İhlas sûrelerinin faziletleri	19
Cuma namazının fazileti ve ruh adlı melek hakkında	20
İnsanlardan arşı tavaf eden	21
Arşın yılanı ve özellikleri	22
Nur-u Muhammedi ve Hz. Yusuf'un sevgisi için kınanan Züleyha'nın hikâye	23
Rahman ve Rahim	25
Çok zikretmenin fazileti	26
İnsanın cismi itibarıyla korkunç olması, ruhun birleşmesi ile letafet kesbetmesi. Cinlerin insanlardan faydalanmaları	28
Cinlere ilim öğreten âlimin hikâyesi, cinlerin Bağdat fatihi Ahmed Paşaya hizmetleri	29
Zennun-i Mısri ve akrep-yılan hikâyesi	31
Hz. Hasan ile Hz. Hüseyin risaleti	32
Rabiatü'l-adeviye'nin doğumu	36

Rahman'ın harflerinin incelenmesi	39
Maliki yavmi'd-din tefsîri	42
Hesap gününün hükümlerinin Kur'ân'da zikredilmesi	45
Yevmin anlamı ve orucun zamanı	45
Yatsı namazı ve şafak vakti	47
İkinci vakti konusunda ihtilaf	48
İkinci vakti delilleri	49
Kıyamet alametleri	52
Cehlin Beyânı	52
Âlim ve ilmiyle amel eden	52
Mehdi a.s 'nin çıkacağı günler	56
Abdullah b.Selam'ın Müslüman oluşu	58
Tevbe kapısını kapanması	59
Cürhüm'ün çıkışı	61
Kahtani çıkışı	62
Yezidin çocuklarından olan Süfyanın çıkışı	62
Kıyamet alametlerinden mağribi ve etrakın çıkışı	63
Ramle'den Rumi isimli şahsın çıkışı	63
Kıyamet alametlerinden dumanın zuhuru	63
Mehdi a.s.'ın vasıfları	65
İmam Şa'rani'nin Mehdi'nin doğumu ile ilgili görüşü	66
Beni Asfer'in zuhuru	68
İstanbul'un fethi	69
Deccal'in şekli	71
Ruhani gıda	72
İmam Şibli'nin gıdası	72
Deccal'in ömrü	72
Hızır a.s ile Deccal arasında geçen diyalog	72

Deccal' in bineği	73
Kudüs muhasarası	74
Hz. İsa a.s.' in nüzûlü	75
Hz. İsa a.s.' in Şa'ban ayı fazileti ile ilgili gördüğü pir-i fani	75
Hz. İsa a.s.' in göğe yükselmesi	76
Deccal-i lainin mekrinden kurtulma yolu	78
Ye'cüc ve Me'cüc'un çıkışı	78
Dabbetü'l-arz	81
Hz. Mehdi'nin hilafetinin süresi ve adaleti	82
Hz. Mehdi'nin vefatı	82
Hz. İsa a.s.' in mezarı	83
Ravza-i Nebevi hadisi	84
Ravza-i nebevi'nin mübarek toprağının faziletleri	84
Medine-i Münevvere'nin faziletleri	85
Başka memlekette ölen insanların cenazelerinin Haremeyn-i şerife nakledilmesi	87
Habeşlilerin zuhuru ve Ka'be'nin yıkılması	87
Güneşin batıdan doğuşu	87
Tevbe kapısının kapanması	87
Kur'ân'ın kalkması	88
Kıyamet alametleri ortaya çıktığı sırada bereketin yok olması	88
Köyler, kasabalar ve şehirlerin yıkılması	89
Şam-ı şerif vasıfları	89
Gazze'nin vasıfları	91
Hz. İsrail'in suru	92
Azrail a.s.' in can vermesi	93
Bahr-i mescur'den yağmurun yağması	94
Peygamber Efendimiz'in a.s. ravzasından kalkması	94
Livaü'l-hamd	95

Livau'l-Hamd'in tasavvufla ilişkisinin sırrı	96
Üçüncü defa sûra üflenmesi	97
İnsanların kabrinden kalkması	97
On iki sınıf	99
Hz. Ömer'in yetim malını ortaya çıkarması ile ilgili kerameti	101
İçki içen hakkında	102
Fırka-i Naciye	103
Fütuhat-ı Mekkiye'de kıyametle ilgili haller	104
Yerin değişmesi	104
Peygamberlerin minberleri	105
Kıyamet gününde Elli mevkıf	108
Birinci mevkıf kabirden kalkma	108
Kendi imanına şahitlik etmeleri için okuyuculardan bir talep	108
İkinci mevkıf aydınlık ve karanlık	109
On Hesap yeri	110
İkinci hesap yeri	110
Hevanın tarif	110
Herkese önemli nasihatler	111
Hz. İsa'nın fakirliği ve seyahati	112
Zenginlik ve fakirlik	113
Üçüncü mevkıf anne baba hakkı	114
Dördüncü mevkıf emrinde olanların hakkı	114
Beşinci mevkıf Hizmetçi ve köle hakkı	114
Altıncı mevkıf eş hakkı	114
Yedinci mevkıf sıla-i rahim	115
Sekizinci mevkıf hased	115
Dokuzuncu mevkıf hile	115
Onuncu mevkıf aldatma	116

Amel defterlerinin verilmesi burada on beş mevkıf vardır.	116
İkinci mevkıf Doğruyu söyleme ve insanları affetme	117
Üçüncü mevkıf emr-i bi'l-ma'ruf	118
Dördüncü mevkıf nehy-i ani'l-münker	118
İyiliği emr, kötülükten nehy eden erler	118
Emir ve nehyin etkili olmasının sırları	119
Beşinci mevkıf güzel ahlak	119
Mürşide olan şiddetli ihtiyaç	120
Altıncı mevkıf Allah için sevmek Allah için buğz etmek	121
Yedinci mevkıf haram mal	122
Sekizinci mevkıf içki içmek	122
Dokuzuncu mevkıf haram ilişki	122
Lut kavminin amelinin kötülüğü	123
Onuncu mevkıf yalan söz	123
On birinci mevkıf yalandan yemin etmek	123
On ikinci mevkıf riba yemek	123
Ribanın kötülüğü ve zararı	124
On üçüncü mevkıf iffetli kadınlara iftira atma	124
Ihsanın şartları	124
On dördüncü mevkıf yalancı şahitlik	126
On beşinci mevkıf iftira	126
Amel defterlerinin okunduğu mevkıf	126
Mizan mevkıfı	126
Hak divanı mevkıfleri	127
Birinci mevkıf köle azat etme	127
İkinci mevkıf Kur'ân okuma ve onunla amel etme	127
Kur'ân okumanın faziletleri	128
Üçüncü mevkıf cihad	128

Nefisle mücadele etmenin faziletleri	129
Kevni ve rabbani kerametler	130
Dördüncü mevkıf gıybet	131
Beşinci mevkıf koğuculuk	132
Altıncı mevkıf yalan	133
Sadakat sırrının faziletleri	136
Yalan sayılan hal ve tavırlar	136
Yedinci mevkıf ilim talep etme	136
Sekizinci mevkıf kendini beğenme	137
Dokuzuncu mevkıf kibir	138
Onuncu mevkıf Allah'ın rahmetinden ümit kesmek	138
On birinci mevkıf Allah'ın azabından emin olma	139
On ikinci mevkıf komşu hakkı	139
Sırat-ı müstakîm mevkıfleri	141
Namazdan sorma mevkıfı	142
Zekattan sorma mevkıfı	142
Ramazan orucundan sorma mevkıfı	142
Hac ibadetin sorgulanma mevkıfı	142
Abdest ve boy abdestinden sogulanma mevkıfı	142
Boy abdesti ile ilgili bir uyarı	143
Yedinci mevkıf zülüm hukuku	143
Çeşitli haklar	143
İnsanların sıradan geçme durumları	144
Habil ve Kabil'in kurban kıssaları	144
Hz. İbrahim a.s.'in kurban kesme kıssası	145
Hz. İbrahim'in Hz. İsmail'e a.s. kurbanla ilgili nasihatı	147
Hz. İsmail a.s.'in vasiyetleri	148
Eyyamü't-teşrik günleri tekbirleri	150

Cenab-ı Hakk'ın müminlerin ikrarlarına karşılık cenneti vermesi	152
Kurbanın sevabı ve fazileti	153
Kurban hakkında	153
Kurbanın özellikleri	153
Kurbanın vacip olması	153
Kurban kesmenin en faziletli olduğu gün	154
Kurban keserken okunacak dua	154
Şeyh Ahmed Gazzî Hazretlerinin kurban bayramında yediği kurban eti hikâyesi	155
Evliya ruhlarına kurban kesmek	156
Fakirlerin namaz kılarak kurban sevabını kazanmaları	156
Akika kurbanı	157
Hz. Hüseyin'in saçının gümüşle tartılması	159
Çocuğun salih veya yaramaz olması	160
Tasavvufa göre üç kıyamet ve haşir	162
Âyetin tefsîrine geri dönme	163
İyyake na'budü ve iyyake nestein	163
İyyake'nin tahkiki	164
İyyake'nin kıraat vecihleri	165
İbadetin anlamı	166
Marifetullah mertebeleri	175
Her sınıfın ibadetle memur oldukları	177
Gazzali'ye göre ibadetin kısımları	179
Peygambere a.s tabi olmanın faziletleri	179
Sünnete tabi olanların faziletleri	180
Mevlid-i nebi'nin faziletleri	182
Sohbet-i nebevi ile ilgili bir hikaye	183
"İyyake nestein" tefsîri	183
İhsan rütbesi	184

Cümle ehl-i imanın hukuku	186
“İyyake na’budu” ‘nun takdimi	186
“İhdine’s-sırata’l-müstakîm”	191
Beş duyu (havas-ı hamse)	192
Beş duyu organının şekilsel olarak ifade edilmesi	193
Ahmakların altı kısma ayrıldığı	194
Sonsuz yakınlıklar	196
Şakik-i Belhi’nin k.s. kızının vefatı	199
Allah’ın kulullarına hamd ve sena ile dua etmeyi öğretmesi	200
Duada çoğul zamirinin kullanılmasının sırrı	200
“Sırata’l-müstakîm” manaları	201
Şeriat, tarikat ve hakikatin cevize benzetilmesi	202
Hz. Süleyman’ın a.s kıssası ve Belkıs’ın hidâyeti	209
Hz. Davud’un a.s çocuklarını imtihan etmesi	210
Hz. Süleyman’a a.s. saltanat tacının giydirilmesi	212
Hz. Süleyman’a a.s. peygamberlik mührünün verilmesi	212
Kuşların tesbihleri	214
Hz. Süleyman’ın a.s. saltanatı	216
“Beytü’l-mukaddes” ‘in bina edilmesi	217
Hz. Süleyman’ın a.s. karıncalarının şahı ile konuşması	218
Kader sırrı ile ilgili Hüdühüdün hikâye	221
Belkıs’ın sarayı	222
Hz. Süleyman’ın a.s Belkıs’a gönderdiği mektubun özelliği	226
Belkıs’ın meclisi ile istişaresi	227
Hz. Süleyman’ın a.s. süslemesi	229
Asıf b. Berhiya hikâye	233
Hidâyet ve dalalet	236
Günah ve zülüm	237

Sırat-ı müstakîm'in manası	238
Şeriat, tarikat ve hakikate yolculuk örneği	240
“Surata'l-lezine” açıklaması ve irabı	242
Peygamber isimlerinin faziletleri	243
Bedir ashabının isimleri	244
Yunus Emre'nin k.s. bir beyti	250
“En'amte aleyhim” manası	252
“En'amte aleyhim” ile ilgili muhakkin görüşleri	253
Hüsn-ü hatime ile ilgili Ebussuud'dan r.a. bir rivâyet	254
Üftâde Hazretlerine.göre manevi yüksek mertebelere ulaşmanın şartları	259
Ebu Unvan Vasiti'nin hikâye	260
“Sırata'l-lezin en'amte” 'nin manasının hulasası	260
“Gayri'l-mağdubi aleyhim”	261
Hrisyanlığı tahrif eden Yahudi vezir	264
Hz. Peygamber hakkında olumsuz söz söyleme veya olumsuz görüş belirtmenin cezası	267
Yahudilerin hıyaneti ile ilgili Süleyman Neşet Efendi'den bir hikaye	269
Yahudi hekimin hikâyesi	271
“Yuhricu'l-hayye mine'l-meyyiti” âyetinin tahkiki	273
Yahudilikten dönme hekimTahir Efendi'nin Hac yolundaki hikâyesi	277
Yahudilikten İslam'a geçen hacı Mustafa isimli zatın ezandan sonra salat ve selamla ilgili samimiyeti	278
“Vele'd-dallin”	279
“Mağdub ve Dallin” anlamları	284
Süne-i Nebevi'nin faziletleri	287
Şeyh-i Ekber'in vasiyetleri	290
İmam Nesefti'nin vasiyetleri	295
“Âmin” 'in faziletleri	301
Ârif billah olan zevat-ı kiram	306

Âsi kulların duaları arş-ı Rahman'a varıncaya kadar karşılaştığı maniler	311
Dua için en önemli şey hüsn-ü itikaddır	314
Duanın kabulüne sebep olan dört madde	315
Mekke'de duanın kabul olduğu mekanlar ve Hasan Basri Hazretleri'nin bu konudaki kanaati	317
Salat ve selam hakkında	321
Selamın manası	323
Salat ve selamla ilgili Hz. Ali'nin r.a. rivâyeti	324
Hz. Ali Efendimiz'in kabristanda selamı	328
Salavat-ı şerifenin faziletleri	331
Delail-i şeriften tercüme olunan salavat-ı şerif	333
Salavat-ı erbein "Fetih"	336
Teslimat-ı seb'a (yedi selam)	338
Mevlana Cami'nin sözü	339

F. Eserin Genel Özellikleri

Gazzîzâde, eserinin dibacesinde kullandığı ifadelerle kendini bir müellif gibi değil de tercüme eden ve derleyen bir musannif gibi takdim etmektedir. Müfessirlerin eserlerinden derleyip Türkçe'ye tercüme ettim demektir.¹⁵ Eserle ilgili tespit edebildiğimiz özellikler şunlardır:

1. Faydalandığı Eserleri Yazması

Gazzîzâde, eserinin giriş kısmında hangi eserlerden ve hangi müelliflerden yararlandığını tek tek yazmakta, faydalandığı eser ve müellifleri şu şekilde sıralamaktadır: "*Kütüb-i tefasirden Tefsîr-i Kazi ve Meâlimu't-Tenzil ve Esraru't-Tenzil ve tefsîr-i Kemalpaşazade ve Ruhü'l-Beyân ve Enisü'l-Cenan ve Zübdetü'l-Beyân ve Mevahibu'l-Aliye ve Cevahiru't-Tefsîr ve tefsîr-i cediti Ahmedu'l-Gazzî ve Tefsîr-i Kaşani ve Tefsîr-i Besmele-i Hadimi ve Tefsîr-i Konevi ve (Tefsîr-i Kaydani?) ve Te'vilat-ı Nemciye ve*

¹⁵ Gazzîzâde, *Fütuhat*, I, 7a-7b.

Talikat-ı Gaziye ve Kütüb- Ehadis-i mu'tebere ve erbab-ı irfanın esrar-ı Fâtiha-i Mükerreremelerinden cem' idup teberruken ve teyemmünen tahrire mübaderet olundu"¹⁶

2. Müstakil Olarak Yazılan En Büyük Fâtiha Sûresi Tefsîri Olması

Futuhatu Kenzi'l-Kur'ân Fâtiha tefsîri ile ilgili yazılmış müstakil eserlerin en kapsamlısı ve 366 varak olması nedeniyle de en geniş Fâtiha tefsîrlerinden birisi olma özelliğini taşımaktadır.¹⁷ Müellifin kendi el yazısı olan orijinal nüsha nesih kırması bir hatla üç yüz altmış altı varak (yedi yüz otuz iki sayfa) lık bir hacme sahiptir. Osmanzade Hüseyin Vassaf "Futuhatu Kenzi'l-Kur'ân: Beş yüz doksan üç meseleden bahis Fâtiha tefsîridir. Hakâyıkı cami' bir eserdir." şeklinde tanıtıyor.¹⁸

Gazzîzâde eserinde meseleleri konu başlıkları kullanarak incelemektedir. Kitabın bu özelliğinden faydalanılarak sonradan hazırlanmış bir fihrist eserin baş kısmına eklenmiştir.¹⁹

3. Dilinin Türkçe Olması

Eser, günümüz insanın bile anlayabileceği sadelikte kaleme alınmıştır. Zaman zaman izahı zor meseleler bile gâyet mahirane bir üslupla anlatılmaktadır.²⁰ Gazzîzâde, bu hususta şöyle demektedir: "Fâtihayı okumaya bütün müminler her zaman muhtaç olup namaz ve dualarında Fâtihayı okurken manasını ve sırlarını bilerek okuduğu zaman feyiz ve bereketi artar. Zaten Fâtiha dua niyetiyle okunduğu zaman bütün dualara bedel olur. Fâtiha bütün dünyevi uhrevi olan duaları kapsar. Hatta Fâtihadan hariç dua yoktur denebilir. Bir mü'min dua yerine sadece Fâtiha sûresini okusa ona yeter. Tabi ki okunan duanın da manasını bilmek lazımdır. Manasını bilerek okunan duanın Allah katında daha makbuldür. Binaen aleyh Türkçe bilen herkes anlasınlar diye bu eserimizi Türkçe kaleme aldık ve ismini Fütuhatu Kenzi'l-Kur'ân koyduk"²¹ Âlimlerin sözünden ve müfessirlerin eserlerinden tercüme ederek ve iktibas yaparak Fâtiha sûresini Türkçe tercüme ve tefsîr

¹⁶ Gazzîzâde, *Fütuhât*, I, 7a-7b.

¹⁷ Tekeli, *a.g.e.*, s. 41.

¹⁸ Osmanzâde, Hüseyin Vassaf, *a.g.e.*, V, 37.

¹⁹ Gazzîzâde, *Fütuhât*, I, 1b-5b.

²⁰ Tekeli, *a.g.e.*, s. 41.

²¹ Gazzîzâde, *Fütuhât*, I, 7b.

ettiğini de şu ifade ile anlatmaktadır: “Her ne kadar Allah kelamını tefsîr edecek vasıfta değilsem de büyük âlimlerin sözlerinden ve müfessirlerin eserlerinden tercüme yaparak ve iktibas ederek Ümmü’l-Kur’ân Fâtihatü’l-Kitabı müfessirlerin sözlerine dayanarak Türkçe olarak tercümesini ve tefsîrini yapıp bu dünyada Allah’ın Müslüman kullarına hediye etmek istedim.”²²

4. Eserdeki Üslubu

Eserin belki de en dikkat çekici özelliklerinden biri de şüphesiz ki dili ve üslubudur. Zira eserin dili Türkçe olduğu için ve hedef kitle avam-ı nas dediği ulema kesiminin dışındaki insanlar olduğundan onlara hitaben etkileyici bir üslup kullanmıştır. Bu üslup bazen çok samimi bir arkadaş, dost meclisi havasındadır: “Ahir vakitte bir müfessire efendim falan âyetin manası ne demektir diye sorulursa. Behey kardaş şimdi onun vakti değildir, tevhide bakalım, der.”²³ Bazen azarlayıcı ifadelerle muhatabını ikna etmeye ve susturmaya gayret göstermektedir: “Bazıları da kitaplarla ilgili şüpheye düşer ki bunlarla ilgili “behey ahmak seni yoktan var edip semâdan rızkını inzal etmeye kâdir olan Tanrı Teâlâ kullarına hak yolunu bildirmek için kitap göndermeye aciz mi olur. Hâşâ kâdirdir, gönderdi.”²⁴ Dünya meclislerinde izzet arayan dervişlere “güya meclis-i erbâb-ı dünyaya mülahazetle kesb-i izzet ve nail-i devlet olacaklar Allah Allah behey şaşkın “dilediğini aziz, dilediğini de zelil kılarısın.”²⁵ nazm-ı celiline iman yok mu?”²⁶ ifadesiyle uyarmaktadır.

Gazzîzâde, “yevm” kelimesinden yola çıkarak kıyamet alametlerinin ortaya çıkmasını açıklarken alametlerinin en önemlisi olanı cehaletin çoğalması olduğunu söyler. Öyle ki bir camide yüz kişi bulunur, aralarında namazı kıldırarak biri bulunmaz. Cehalet yayılır insanlar bilmeden kelim-ı küfür konuştukları için imansız ölürler. İmansız olan bir insanın nikâhı da düşer bu da doğacak çocuğun da gayr-ı meşru bir evlat olma ihtimalini ortaya çıkarır. Bu doğan çocuk gayr-ı meşru olduğu için zamanla toplumun başına bela olur. Zira sahih nikâhtan doğan çocuk ahmak da olsa akl-ı meadî olduğu için düzelmesi

²² Gazzîzâde, *Fütuhât*, I, 7a.

²³ Gazzîzâde, *Fütuhât*, I, 125a.

²⁴ Gazzîzâde, *Fütuhât*, I, 36a.

²⁵ Âli İmran, 3/26.

²⁶ Gazzîzâde, *Fütuhât*, II, 127b.

mümkündür. Behey şaşkın ahmak iki günlük dünya lezzeti için tükenmez ahiret lezzetini terk edersin. Ahireti unutan insanın yapmayacağı hata yoktur.²⁷

Kıyamet günü sorgu yerlerinden kibir ve ucub sorgusunu anlatırken de “Behey divane dininle gururlanırsın nice dindarlar dinsiz öldü, ilminle gururlanırsın nice âlimler yolunu şaşırdı,²⁸ demektedir.

Gazzîzâde, imanına şahitlik etmeleri için de okuyuculardan bir ricada bulunmaktadır. “Ey bu kitabı kıraet eden müminler! Şu zikrolunan mü’menün bihin mecmuuna imanım vardır. Dilimle ikrar, kalbimle can ve dilden tasdikim vardır,” dedikten sonra imanın bütün şartlarını saymaktadır.²⁹

a. Nasihat ve dua tarzında açıklamalarda bulunması

Gazzîzâde bazen de müşfik bir mürşid edasıyla okuruna hitap eder. “Ey arif malum oldu ki Allah Tealâ her şeyin yaratıcısı, râzıkı ve terbiyecisidir. Bizi her zaman terbiye eder ve her an bize yardım eder. Şimdi hemen sende aklını başına topla Allah Tealâ’nın emrini tut nehyinden sakın rasulullah’ın sünneti ile amel edip hak yolunda sebat et. Ta ki dünya ve ahirette cemel ve ihsanına mazhar olasın.”³⁰

“Gazaba uğramış kimseler” ‘den kimlerin kastedildiğini açıklarken, bunların Yahudi kavmi olduğunu söyledikten sonra; onlara ait bazı özellikleri sıralar. Bu özelliklerin en başında da ihanetin geldiğini ifade eder ve şöyle nasihatta bulunur: “Azizim dareynde aziz olup rahat etmek istersen emin ol hain olma³¹ Ey kardaş bir kere düşün Allah’ın sevdiği kulları ile haşrolmak mı iyi yoksa sevmediği menhus Yahudilerle mi?³² Ne büyük hamakattır ki nefis ve hevaya uyup üç günlük dünya için Yahudi huyu ile huylanıp ahiretini bozarsın.”³³

²⁷ Gazzîzâde, *Fütuhât*, II 25b-26a.

²⁸ Gazzîzâde, *Fütuhât*, II, 68a.

²⁹ Gazzîzâde, *Fütuhât*, II, 53b.

³⁰ Gazzîzâde, *Fütuhât*, I, 131b.

³¹ Gazzîzâde, *Fütuhât*, II, 135b.

³² Gazzîzâde, *Fütuhât*, II, 136.

³³ Gazzîzâde, *Fütuhât*, II,136a.

Gazzîzâde, “Gördün mü hevâsını ilâh edineni”³⁴ âyetinin yorumundan yola çıkarak “hevâ”nın ne olduğunu şu ifadelerle açıklar: Hevâ nefsin insan adına fetvâ sahibi olmasıdır. Nefsin hoşuna giden her şeyi mübâh görmesidir. Gazzîzâde o günün hayat şartlarından bir günlük yaşantıyı da şöyle anlatır: Mesela sabah kalkılır, zevkin tatmini için uğraşılır, kahve, sigara, mangal, kömür fincan derken evin toparlanması, yatak yorgan düzeltip kahvaltı hazırlamak, sofranın inmesi, kalkması, ağır gıdaların tüketilmesi, bir sürü zaman kaybı olur. Daha sonra dünya işlerimiz için plan program, gezmeler, ziyaretler, sohbet muhabbet derken uyku vakti gelir. Böylece bir günlük ömrümüz geçmiş olur. Yazık geçen ömürlere yazık!³⁵ Akıllı olan odur ki dünya için gam yemeyip dünya süsünün tedariki sevdasıyla gafiller arkasına düşmeyen ve ehlullah meclisine devam edendir.³⁶

Gazzîzâde, bazen açıklamalara ara vererek dua ve nasihatte bulunur. “Allah Sübhan ve Tealâ Hazretleri bizim bu eserimizi tahrir edene ve tilaveti feyz ve berekati Fâtiha hidâyet ayatı ihsan eyleyip bu abdi fakiri dahi hatadan hıfz ile baıs-ı kurubât-ı tecelliyât-ı ilahiye eyleye amin.”³⁷ “bu abd-i aciz ibnu’l-Gazzî hafîdin dahi asar-ı kalemini hayırla münteşir eyleyip ibadullah-ı müslimini ilmiyle amele muvaffak eyleyip ed-dalu ale’l-hayri ke failihi sırrına mazhar ve sebab-i zikr-i hayreyleye amin amin amin”³⁸

b. Soru- cevap şeklinde açıklamalarda bulunması

Gazzîzâde eserinde başvurduğu yöntemlerden bir de soru-cevap yöntemidir. Burada birkaç örneğe yer verelim.

Soru

Peygamber Efendimiz bir hadisinde “Bir aylık mesafeden düşmanı korkutmakla yardım olundum.”³⁹ dediği halde bazı İslam memleketleri neden kâfirler tarafından korkusuzca yağmalanıp işgal ediliyor?

³⁴ Furkan, 25/43

³⁵ Gazzîzâde, *Fütuhât*, II, 54b-55a.

³⁶ Gazzîzâde, *Fütuhât*, II, 128a.

³⁷ Gazzîzâde, *Fütuhât*, I, 7b-8a.

³⁸ Gazzîzâde, *Fütuhât*, II, 75a.

³⁹ Buhârî, *Teyemmüm*, 1, *Salat*, 65.

Cevap

Dindeki zaafıları, şeriata riâyet etmemeleri, müslümanız deyip dine saygı göstermediklerinden Allah onları bu gibi cezalarla terbiye etti.”⁴⁰

Soru

Hicri bin yılından bu yana bir taraftan küfür çoğalıp, İslam memleketleri onların eline geçerken bir taraftan da hak taraftarları ve Müslümanlar azalmaktadır? Bunun sebebi nedir?

Cevap: “İslam garip başladı tekrar ilk haline dönecektir.”⁴¹ hadisinden de anlaşılacağı üzere kıyamet yaklaştıkça Müslümanlar azalır. Bu azalma Hz. İsa (a.s.) nüzul edinceye kadar devam eder.

Soru

Salih evlat neden salihlerin sulbünden oluyor?

Cevap: Helal lokmadan meydana gelen mayadan yaratıldığı için ve daha sonra helal sütle beslendiği için salih evlat oluyor. Bazen de buna zıt olanlar da oluyor. O da izhar-ı kudret içindir. “ölüden diriye çıkarır, diriden de ölüyü çıkarır...”⁴²

c. Tanrı kelimesini kullanması

Daha önce de belirttiğimiz gibi Gazzîzâde Türkçe olarak yazdığı Fâtîha sûresi tefsîrinde günümüz insanın bile anlayabileceği sadelikte bir dil kullanmıştır. Dikkatimiz çeken en bariz örneklerden biri de Tanrı kelimesini kullanmasıdır. Günümüzde tanrı kelimesi neyin karşılığıdır veya bu kelimeyi kullanmak caiz midir değil midir? tartışması devam ederken Gazzîzâde bazen şu örneklerde olduğu gibi “sana sığındım sen Kadir ve Kerim ve Rahim Tanrısın”⁴³ İnsanı yoktan var etmeye Kadir olan Tanrı⁴⁴ ve “İyyake na’budu” dediğinde ya rabbi ibadet edilmeye layık aziz Tanrı sensin. Sen ibadete layık aziz

⁴⁰ Gazzîzâde, *Fütuhât*, I, 170a.

⁴¹ Müslim, *İman*, 232; Tirmizi, *İman*, 13; İbn Mace, *Fiten*, 15.

⁴² Rum, 30/19.

⁴³ Gazzîzâde, *Fütuhât*, I, 33b.

⁴⁴ Gazzîzâde, *Fütuhât*, I, 37b.

Tanrısın⁴⁵ Kavm-i Nasara ziyade sevip Tanrıdır yahut Tanrının oğludur diye itikat ettiler.⁴⁶ Hamid, Mecid Tanrısın.⁴⁷ şeklinde Allah lafzının karşılığında kullanmaktadır.

Bazen de rab kelimesi karşılığında kullanmaktadır. Kudsi bir hadisin tercümesi olan “Benden gayrı bir kerim Tanrı talep eylesin”⁴⁸ Bir şey Tanrı itihaz etmek⁴⁹ Hristyanların, Hazret-i Allah gök Tanrısı, yer Tanrısı Hz.İsadır⁵⁰ ifadelerinde olduğu gibi hem rab hem Allah kelimesinin karşılığı olabilir niteliktedir.

5. Şiirlere Yer Vermesi

Gazzîzâde bu eserinde Farsça, Türkçe ve Arapça şiirlerden de yararlanmıştır. Sıkça başvurduğu bu referansları bazen şair ve kaynak ismi belirtmeden naklettiği gibi,⁵¹ bazen de isim vererek nakil yapar. İsim belirterek Farsça şiirlerini aktardığı şahsiyetler şunlardır: Mevlana Cami⁵², Mevlana Celaleddin er-Rumi⁵³, Saib el-İsfehani⁵⁴ ve Hafız-ı Şirazidir.⁵⁵

Gazzîzâde sıkça başvurduğu referanslardan biri de Türkçe ve Arapça şiirlerdir. Eserinde Farsça şiirlere göre daha az yer tutan kullandığı bu şiirleri, bazen kime ait olduğu belirtmeden aktarmaktadır.⁵⁶ Bazen de şairin ismini zikrederek nakil yapar. Şairini belirterek aktardığı Türkçe şiirler ise meşhur Türk Mutasavvıflardan Yunus Emre⁵⁷, Eşrefzade Abdullah Rumi⁵⁸, Süleyman Çelebi⁵⁹, Niyazi-yi Mısri⁶⁰ ve Mustafa Nesip⁶¹ gibi

⁴⁵ Gazzîzâde, *Fütuhât*, I,54b-55a.

⁴⁶ Gazzîzâde, *Fütuhât*, II,37a.

⁴⁷ Gazzîzâde, *Fütuhât*, II,92b.

⁴⁸ Gazzîzâde, *Fütuhât*, I, 107b.

⁴⁹ Gazzîzâde, *Fütuhât*, II, 88a.

⁵⁰ Gazzîzâde, *Fütuhât*, II,140a II.,

⁵¹ Gazzîzâde, *Fütuhât*, I, 11a, 23a,21a, 52b, 121b, 21a; II, 27a, 27b, 56a, 68b, 85a, 86b, 123a, 126b, 129b, 141a, 153b, 156a, 156, 168a-168b.

⁵² Gazzîzâde, *Fütuhât*, I, 21b; II, 90a II, 102a.

⁵³ Gazzîzâde, *Fütuhât*, I, 120b; II, 90b, 107b.

⁵⁴ Gazzîzâde, *Fütuhât*, I, 111b.

⁵⁵ Gazzîzâde, *Fütuhât*, II, 124a.

⁵⁶ Gazzîzâde, *Fütuhât*, I, 28b, 67a, 108b, 129b, 169b; II, 27a, 94a, 97b, 125a.

⁵⁷ Gazzîzâde, *Fütuhât*, I, 52a; 124b.

⁵⁸ Gazzîzâde, *Fütuhât*, I, 52a.

⁵⁹ Gazzîzâde, *Fütuhât*, I, 67b.

⁶⁰ Gazzîzâde, *Fütuhât*, I, 109a, 171a; II, 101b.

⁶¹ Gazzîzâde, *Fütuhât*, II, 124a.

zatlardır. Arapça şiirlerinde Kaside-i Bürde⁶² hariç aktardığı diğer şiirlerin⁶³ yazarını ve kaynağını belirtmemiştir.

6. Hikâyelere Yer Vermesi

Gazzîzâde, eserinde kullandığı referanslardan bir tanesi de hikâyelerdir. Hikâyeler, tefsîrinin bir açıklamasından çok nasihat amaçlıdır. Bu hikâyeler kimi zaman bir peygamber kıssası,⁶⁴ kimi zaman büyük bir zatın menkıbesi,⁶⁵ bazen halk arasında meşhur olan fabl türünden bir hikâyedir.⁶⁶ Çoğunlukla da kaynağı belirsiz hikâyelerden⁶⁷ oluşmaktadır.

7. İstiazeyi Besmeleden Sonra Tefsîr Etmesi

Gazzîzâde, diğer müfessirlerden farklı olarak önce besmeleyi daha sonra istiazeyi tefsîr etmiştir. “*Besmele ile başlamayan her iş eksik ve bereketsizdir.*”⁶⁸ hadisini delil göstererek Fâtîha tefsîrine şu ifadelerle başlıyor: “Besmele-i şerife ile tefsîr-i sebu’l-mesaniye ibtida olundu”.⁶⁹ “Besmele, Tacü’l-Kur’ân, miftahu’l-Furkan, menba-ı feyz-i Mennandır.”⁷⁰ Müellif, istiazenin her ne kadar kıraette besmeleden önce olsa da besmele ile başlamanın bereketi ve önemi için, besmeleyi önce açıklayıp sonra istiazeyle geçtiğini de şu sözleri ile ifade eder: “*Azizim taavvüz her ne kadar besmeleden evvel zikrolunursa besmele-i şerife ile her bir umurda ibtidada teyemmün ve teberrük olduğundan ibtida besmele-i şerife zikrolunup taavvüz tehir olundu.*”⁷¹

⁶² Gazzîzâde, *Fütuhât*, II, 109a, 168b, 169a, 170a; II, 127a.

⁶³ Gazzîzâde, *Fütuhât*, I, 28b, 108b, 169b; II, 27a, 97b.

⁶⁴ Gazzîzâde, *Fütuhât*, II, 104a-117b.

⁶⁵ Gazzîzâde, *Fütuhât*, II, 129b.

⁶⁶ Gazzîzâde, *Fütuhât*, II, 109a.

⁶⁷ Gazzîzâde, *Fütuhât*, I, 28b, 29a, 29b, 30a, 30a, 30b, 40b, 41b, 44a, 46b, 73b, 107b, 113a, 113a, 130b, 132a, 154a, 166b, 166b, 167a, 167a, 167a; II, 11a, 14a, 14a, 15a, 15a, 17b, 50a, 90b, 91a, 94a, 99a, 110a, 111b.

⁶⁸ Suyuti, *el-Fethu’l-Kebir*, Darü’l-Kitabi’l-Arabi, Beyrut, II, 322.

⁶⁹ Gazzîzâde, *Fütuhât*, I, 7b.

⁷⁰ Gazzîzâde, *Fütuhât*, I, 8b.

⁷¹ Gazzîzâde, *Fütuhât*, I, 32b.

8. Anasır-ı Erbaa Vurgusu

Gazzîzâde, bu eserinde bir temel görüş ve bir prensip olarak kabul ettiği Anasır-ı erbaayı (toprak, hava, su ve ateş) diye bilinen klasik felsefenin arkesini adeta sağlam bir delil ve gerçek bir inançmış gibi ele alıyor. Anasır-ı erbaa ile ilgili dikkat çekici örnekler şunlardır:

a. Anasır-ı erbaa ve istiazenin dört kelime olması

Gazzîzâde, insanın yaradılış maddelerine de dikkat çekerek istiazenin dört kelime olduğunu, bu dört kelimenin de dört anasıra işaret ettiğini şu ifadelerle açıklar: “ İstiaze, anasır-ı erbaadan mürekkep olan vücud-u beşeriye mekr ve hile-i şeytaniden hıfz eder.”⁷² Şeytan denen düşman çok güçlüdür ve bu güçlü düşmandan kurtulmak için Allah teavvüzü ihsan etmiştir. Teavvüz dört kelimedir. Dört taraftan insana saldıran şeytan vesvesesine dört kelime ile def olur.⁷³

b. Fâtiha sûresindeki harflerin işareti ile anasır-ı erbaa arasında bağlantı kurması

Gazzîzâde, harflerin işareti ile Anasır-ı erbaa arasında bir bağlantı kurmaya çalışarak Fâtiha sûresindeki ilk dört lam dört “lebbeyk”e işaretler bu da Anasır-ı erbaa’dan oluşan bedenimizin ruhumuza “lebbeyk” diyerek ona kavuştuğuna işaret eder,⁷⁴ yorumunu yapar.

Gazzîzâde, konu ile ilgili açıklamasına şu şekilde devam eder: Anasır-ı erbaa insanda ne ise şeriat tarikat hakikat ve marifette insan-ı kâmil olmada aynıdır. “Anasır-ı erbaa bir araya gelip ondan insan meydana gelir. Kezalik anasır-ı maneviye olan şeriat tarikat hakikat marifet bir yere cem olursa o kimse hakikatte insan-ı kâmil olur.

İnsanın zahiri, beşeriyetle esas dört şeyledir: biri vücut biri kalp biri ruh biri sır; hakikat-ı insaniye dahi dört şeyle hasıl olur: Onlar da şeriat, tarikat, hakikat ve marifettir. Şeriat de şu dört şeyden meydana gelir: Âyet, hadis, icma, kıyas.”⁷⁵

⁷² Gazzîzâde, *Fütuhât*, I, 47b

⁷³ Gazzîzâde, *Fütuhât*, I, 47b.

⁷⁴ Gazzîzâde, *Fütuhât*, I, 89b.

⁷⁵ Gazzîzâde, *Fütuhât*, I, 121a.

Gazzîzâde, bilimsel hiçbir dayanağı olmayan Anasır-ı erbaa'dan yola çıkarak her şeyi dörtlü bir tasnife tabi tutmaktadır. Daha önce eserlerini incelerken de *Temhidu'l-Mukaddemat* adlı eserinde de Anasır-ı erbaa (toprak, hava, su ve ateş) diye bilinen klasik felsefenin arkesini adeta sağlam bir delil ve gerçek bir inançmış gibi irdelemesine dikkat çekmiştik. Adı geçen eserde dörtlü tasnif bütün alanlara teşmil edilmektedir. İnanç, ilim ve tasavvufu da Anasır-ı erbaa'dan etkilenererek dörtlü tasnife tabi tutmaktadır.⁷⁶

9. Semâvi Kitaplardan Nakil Yapması

Gazzîzâde, az da olsa Kur'ân-ı Kerim'den önceki kitaplardan, nakiller yapmaktadır. Bu nakiller, bazen hikaye şeklinde olduğu gibi bazen de o kitaplardan bir âyet şeklinde orijinal alıntılar yapmıştır.

a. Tevrat'tan nakil

Gazzîzâde'nin eserinde biri Tevrat diğeri ise Zebur olmak üzere iki örneğe rastlanmaktadır. Allah'ın engin merhameti ile ilgili olan bu örnekler biri Tevrat'tandır: "Tevratta vacip Tealâ buyurmuşlar ki ey Âdem oğlanı sizi cennete koymam illa ibadete sabır sebep olur ve cehennemden sizi kurtarmaz illa masiyete ve günaha sabır kurtarır."⁷⁷

b. Zebur'dan nakil

Gazzîzâdenin, nakil yaptığı başka bir semâvi kitap ise Zebur'un Arapça tercümesidir: " Zebur'un Arapça tercümesinde Allah, ben, kuluma kardeşinden ve ebeveyninden daha merhametliyim. Beni ararsan bulursun."⁷⁸

10. Bazı Sûrelerin Faziletine Yer Vermesi

Gazzîzâde eserinin bir bölümünde sûrelerin faziletinden bahsetmektedir. Belli başlı sûrelerin faziletinden bahsederken Yasin ve Âyete'l-kürsi'ye ayrıca vurgu yapmaktadır.⁷⁹ Gazzîzâde'nin sayısal ifadelerle karşı özel bir ilgisi vardır. Fâtiha sûresinin harflerinin sayısı ve rakamsal olarak ifade ettiği manalar daha sonra cifir konusunda ele alınacaktır.

⁷⁶ Gazzîzâde, *Temhidu'l-Mukaddimat*, vr.1b.

⁷⁷ Gazzîzâde, *Fütuhât*, I, 132a.

⁷⁸ Gazzîzâde, *Fütuhât*, II, 13a.

⁷⁹ Gazzîzâde, *Fütuhât*, I, 53b, 54a, 54b, 55a.

Ancak burada üç yüz on üç rakamının özel bir anlamının olduğunu üç yüz on üç resul sayısı ve ashab-ı bedrin üç yüz on üç kişiden oluşması bir tesadüf eseri olmadığını hatırlatmaktadır. Bu nedenle üç yüz on üç defa âyete'l- kürsiyi okumanın da ayrı bir tesiri olduğunu ifade etmektedir.⁸⁰

11. Peygamber İsimleri ve Ashab-ı Bedrin Faziletlerinden Bahsetmesi

Gazzîzâde, sûrelerin fazileti dolayısıyla peygamber isimlerinin ve Ashab-ı Bedr'in isimlerinin faziletlerinden de bahsetmektedir. Peygamber isimlerine dair şu hadisi nakletmektedir: “Sened-i sahihle mervidir ki üç yüz on üç nebiyy-i zîşanın ism-i şeriflerini muhabbeten ve tazimen bir kimse yazıp hamail eyleyip yanında getirse gâhi tilavet edip o enbiyaya salavat getirse ahirette şefatlerine nail olup dünyada dahi bela ve kazadan emin olur.”⁸¹ Ashab-ı Bedr'in fazileti ve duaların kabulüne vesile olmaları ile ilgili de şu ifadeleri kullanır: “ Her kim bu zat-ı şeriflerin ismini yazsa üzerinde hamail eylese ve hürmet kılsa şefatlerine nail olur ve dünyada ins, cin, şeytan ve düşman şerrinden masun olur. Her ne murad için tilavet olsa bi izni'l-lah muradına nail olur.”⁸²

Gazzîzâde'nin hadis olarak naklettiği yukarıdaki ifadeleri hadis kaynaklarında bulunmadık. Peygamberlerin ve Ashab-ı Bedr'in Allah katındaki faziletleri elbette ki büyüktür. Fakat yukarıdaki ifadede geçen, hamail yapıp asma meselesi zihinde bir soru işareti oluşmasına sebebiyet vermektedir.

12. Miraç Konusu

Gazzîzâde, 70b ile 83b arası 26 sayfalık bir bölümü Miraç konusuna ayırmıştır. Coşkulu ve sade bir Türkçe ile anlattığı bu bölümü Süleyman Çelebi'nin *Vesiletü'n-Necat* adlı eserindeki aynı konuları ve aynı duyguları işlemiştir.⁸³ Gazzîzâde, “Cebrail a.s terinden beyaz gül, Burak'ın terinden sarı gül, Peygamber Efendimizin terinden kırmızı gül peyda oldu.”⁸⁴ İfadelerine de yer vermiştir.

⁸⁰ Gazzîzâde, *Fütuhât*, I, 55a.

⁸¹ Gazzîzâde, *Fütuhât*, II, 121a, 121b.

⁸² Gazzîzâde, *Fütuhât*, II, 121b.

⁸³ Gazzîzâde, *Fütuhât*, I, 70b-83b.

⁸⁴ Gazzîzâde, *Fütuhât*, 70b.

13. Mitolojik Konulara Yer Vermesi

Rivâyet tefsîrlerinin en büyük problemlerinden biri olan İsrailiyat Gazzîzâde'nin de faydalandığı kaynaklardan biridir. Burada eserde geçen birkaç örneği aktaracağız.

a. Kaf dağı

Müellife göre, dünyayı kuşatan kaf dağının rengi yeşil olduğu için gökyüzüne yansımalarıyla gökyüzü yeşile çalar bir renk almıştır.⁸⁵

Gazzîzâde, Fâtiha sûresindeki harflerin işaretinden yola çıkarak “müstakim” ‘deki kaf harfinin kaf dağına işaret ettiğini şöyle ifade eder: “Hak sübhane ve Tealâ dünyanın etrafında bir dağ yarattı yeşil zümrütten, ismine cebel-i kaf derler. Cümle dünyayı ihata eylemiştir. Fâtiha-i şerife dahi kaf-ı Kur’ândır kaf cihanı ihata eylediği gibi Fâtiha dahi min ciheti’l-mana Kur’ân-ı Azimi ihata eylemiştir.”⁸⁶ “Semâ-i evvelde olan yeşillik kaf dağının in’ikasından olur. Zira cebel-i kaf bütün cihanı ihata eylemiştir ve yeşil zümrütten mahlûktur. Onun aksi dünya göğüne vurup yeşil görünür.”⁸⁷

b. Nilin kaynağı

Gazzîzâde, Nil nehrinin kaynağı ile ilgili şöyle demektedir: Nil nehri kaf dağı tarafına nazil olup oradan yedi deryayı geçtikten sonra Mısır Kahire kentine ulaşır. Eğer nil nehri yedi tuzlu deryadan geçmeseydi tatlılığından suyu içilemezdi. Yine rivâyet edilir ki nil cennete uğrayıp oradan dünyaya gelir ki bazen içinde elma ve nar gibi cennet meyveleri bulunmuş.⁸⁸ Nilin kaynağını bulmak için Mısır meliklerinden biri sağlam bir gemi yaptırıp kırk kişilik araştırma ekibiyle nilin kaynağını bulmaları için onları görevlendirdi. Ekip altı aylık bir yolculuktan sonra bazıları olumsuz hava şartlarına dayanamayarak öldü. Kalanlar karşılaştıkları kayış-baldır ve tepegöz insanları atlatarak büyük bir seddin önüne geldiler. Nil nehri o seddin üzerinden dökülüp akıyormuş. Gemide üç-beş kişi kalmış. Seddin arkasında ne var görüp söylesin diye birini seddin üzerine çıkardılar. O da seddin üzerine çıkar çıkmaz seddin öbür tarafına atladı. İkinci kişiyi çıkardılar O da kendini attı.

⁸⁵ Gazzîzâde, *Fütuhât*, I, 71b.

⁸⁶ Gazzîzâde, *Fütuhât*, I, 88b.

⁸⁷ Gazzîzâde, *Fütuhât*, I, 172b.

⁸⁸ Gazzîzâde, *Fütuhât*, I, 73b.

Üçüncüsünün beline ip bağladılar. O da sedde çıkar çıkmaz atlamak istedi. Fakat belinde ip olduğu için atlayamadı. İpten kurtulmak için çırpındı. Dayanamadı o da öldü. Geriye kalan iki kişi Mısıra döndü. Onlardan biri de yolda öldü. Kalan kişi ise bu hikâyeyi anlattı.⁸⁹ Gazzîzâde, bu hikâyeden yola çıkarak Nilin kaynağının cennet olduğunu ifade eder.⁹⁰

Gazzîzâde'nin yaşadığı dönem olan XIX. asırda coğrafi keşifler yapılmış ve dünyanın neresinde neler olduğu Avrupalı ilim adamları tarafından keşfedilmişti. Yukarıdaki olayda geçen figürler ve insan tipleri ilmi gerçeklere ters düştüğü halde o dönemde yeniliklere karşı kayıtsız kalmanın bir örneğinden başka bir şey değildir.

c. Dünyanın balığın sırtında olması

Fâtiha sûresindeki harflerin işaretinden yola çıkarak, “bu sûrede on nun vardır. Birinci nun nur ismine, ikinci nun cennette bir ırmağa, üçüncü nun nusrete, dördüncü nun ise dünyayı sırtında taşıyan balığa işaret ettiğini söyler.”⁹¹ Gazzîzâde, “dünya balığın sırtındadır.”⁹² hadisinden yola çıkarak bu yorumu yapmaktadır. Sahih hadis kitaplarında bulunmayan, fakat tamamen de reddedilmeyen bu hadisin mecaz anlamda kullanıldığı yorumu yapılmaktadır.⁹³

d. Ayın şeffaf olması

Gazzîzâde, “Güneş’i ışık kaynağı, Ay’ı bir nur ve yılların sayısını ve hesabını bilmeniz için ona menzil menzil miktarlar belirleyen O’dur.”⁹⁴ âyetini delil göstererek ayın saf nurdan yaratıldığını, özünde şeffaf ve latif olduğunu, içinde maddi cisimlerin bulunması imkânsız olduğunu söylemektedir. Ayrıca ayın hacmi ile ilgili şu açıklamayı yapmaktadır: “Kamer yeryüzünün kırk bölüğünden bir bölüğü kadar cirmi vardır. Bir kenarından bir kenarı bir aylık yoldur demişler. Ayine resminde halk olmuştur. Bir yüzü arza bir yüzü şemse mukabildir. Nurunu şemsten alır.”⁹⁵

⁸⁹ Gazzîzâde, *Fütuhât*, I, 73b-74a.

⁹⁰ Gazzîzâde, *Fütuhât*, I, 74a.

⁹¹ Gazzîzâde, *Fütuhât*, I, 98b.

⁹² Suyuti, *ed-Dürri'l-Mensur*, VI, 1241; Bursevi, İsmail Hakkı, *Ruhu'l-Beyan*, VIII, 156.

⁹³ Bediüzzaman, Said Nursi, *Lemalar*, Zehra Yayıncılık İstanbul, 2004, s. 117, 118.

⁹⁴ Yunus, 10/5

⁹⁵ Gazzîzâde, *Fütuhât*, I, 171a-b.

e. Arşın Horozu

Gazzîzâde'nin sayılara karşı özel bir ilgisinin olduğunu daha önce ifade etmiştik. Bu yüzden “el-âlemin” nin tefsîrinde on sekiz bin âlemin neler olduğunu açıklamaya çalışmaktadır. Bununla ilgili gökteki mahlûkâtı anlatırken israiliyat nevinden rivâyetlere, hikâyelere ve mübalağalara yer vermektedir. Bu açıklamalarından biri de “diku'l-melaïke” dediği Arşın altında bulunan bir horozdur. Arşın altında nurdan iki direk üzerinde bulunan bir kubbenin üstünde beyaz nurdan horoz şeklinde bir melektir. O öttüğü zaman dünyadaki horozlar da öter.⁹⁶

f. Arşı Saran Yılan

Gazzîzâde, konu ile ilgili kaynağını belirtmeden şöyle ilginç bir rivâyete yer verir: Cenab-ı Hak arşı yaratınca, arş büyüklüğüne ve güzelliğine hayran kalıp gururlandı. Acaba varlık âleminde benden daha heybetli bir mahlûk var mıdır? düşüncesine kapılınca Hak Tealâ büyük bir yılan yarattı. Bu yılan Safî gümüşten başı kırmızı altından, gözleri, kızıl yakuttan ve yeşil zümrüitten, yetmiş bin kanadı vardır. Her kanadın üzerinde yetmiş bin melek vardır. Her meleğin elinde nurdan sancak vardır. Arşı üç defa sarmış ve başını kuyruğunun üstüne koymuştur. Arş bu yılanı görünce titredi ve kendi aczini, Cenab-ı Hakk'ın da kudretini anladı.⁹⁷

g. Hz. İsa'nın diriltme mucizesi ve yarasanın icadı

Gazzîzâde'nin bu hususta anlattığı en ilginç olaylardan biri de Hz. İsa'nın a.s. yarasayı yarattığı rivâyetidir. Gazzîzâde, Hristyanların Hz. İsa'yı (a.s) ilâh olarak kabul etmeleri ile bu mucize arasında doğrudan bir ilişki olduğunu şu şekilde vurgulamaktadır: “Hususan yarasa kuşunun icadında ziyade perişan oldular. Hazretten mucize talep eylediklerinde topraktan bir kuş resmi yapıp kum bi iznillah diye nefh eyledi. Kuş canlanıp uçtu.⁹⁸ Sair kuşlara benzemez bir acip kuştur. Hz. İsa a.s. mucizesidir. Kanatları deri gibidir. Tırnağı kanadı ucundadır. Yavruladığı zaman hayvan gibi doğurur. Kuş gibi

⁹⁶ Gazzîzâde, *Fütuhât*, II, 1b.

⁹⁷ Gazzîzâde, *Fütuhât*, II, 10b.

⁹⁸ Gazzîzâde, *Fütuhât*, II, 140b.

yumurtası yoktur. Memeleri var, yavrusuna süt verir.”⁹⁹ Hemen şunu belirtelim ki peygamberlerin mucizesi külli kanunların cüzi bir nümunesini göstermektir. Külli kanun tamamına hâkim olmak değildir. Hz. İsa'nın a.s. mucizesi de Allah'ın yaratmış olduğu yarasayı örnek göstererek bir tanesinin benzerini Allah'ın izniyle mucize olarak yaratmasıdır. Yoksa hiç olmayan bir varlığı yoktan var etmek değildir. Nitekim yarasaların varlığı da milyonlarca yıl öncesine dayandığı günümüz bilimi tarafından tespit edilmiştir.

h. Ruh ve şuur sahibi varlıkların sayısı

Gazzîzâde'nin sayılara karşı özel bir ilgisinin olduğunu daha önce de belirtmiştik. Aslında her şeyi rakamla açıklamak imkânsızdır. Müellifimiz buna rağmen bazen ölçüleri zorlayacak şekilde sayısal ifadelerle başvurmuştur. Örneğin insan, cin ve meleklerin sayısını birbirinin dokuz katı şeklinde ifade etmesi çok zorlayıcı bir kalıp gibi görünmektedir. “Cinler insanların dokuz katıdır. Şeytan da insan ve cinlerin toplam sayısının dokuz katıdır. Melaikenin sayısı ise insan şeytan ve cinlerin toplamının dokuz katıdır.”¹⁰⁰

j. İnsan çeşitleri

Gazzîzâde, “el-âlemin” in tefsîrini yaparken insan, melek, şeytan ve cinlerin sayısından bahseder. Ayrıca insan çeşitlerini ve firkaları etnik ve dini açıdan da ele alır. Bu konudaki açıklaması şöyledir. “İnsan dahi yüz yirmi türlüdür ve yüz yirmi nevi insandan yüz nevi Hindistan ikliminde olur. Bunların bir kısmına Satuh kavmi derler bunlar bir nevi insandır ki başları köpek başı gibidir. Sair azaları insandır. Bir nevi dahi Maluh kavmidir; bunlar bir nevi insandır ki gözleri göğsünde olur. Bir nevine dahi Masuh kavmi derler bular dahi bir bölük insandır kulakları fil kulağı gibidir. Yattıkları zaman bir kulağını döşek eder bir kulağı üzerine yorgan gibi olur. Bir türüsüne de Maluk kavmi derler ve devval pay derler. Türkçe’de kayış baldır tabir olunur. Yollarda sakatmış gibi görünerek yabancıları kandırırlar. Bacakların kayış gibi kullanıp insanın vücudunu sararak öldürürler. Bunların cümlesi cehenneme dolarlar, cehennemin kütüğü olurlar buyurmuşlar.”¹⁰¹

⁹⁹ Gazzîzâde, *Fütuhât*, II, 141a.

¹⁰⁰ Gazzîzâde, *Fütuhât*, II, 133b.

¹⁰¹ Gazzîzâde, *Fütuhât*, I, 133b.

“Geriye kalan yirmi çeşidin on ikisi de Rum diyarında, sekiz çeşidi de dünyanın diğer bölgelerindedir. O yirmi sınıf şunlardır: Nasturiye, Milkaniye, Yakubiye, Ye’cûc, Me’cûc, Türk, Hakan, Türk-ü Hılh, Hazar Türkleri, Kırgız Türkleri, Zenh, Zıt, Habeş, Nevbe, Küffar-ı Arap, Yahudi, Nasara, Mecusi, Ehl-i Tevhid”¹⁰²

“Bu yirmi çeşit insandan on dokuzu inkârcılardır ve cehennemliktir. Lailahe illallah diyen bir grup da yetmiş üç fırkaya ayrılmışlar.”¹⁰³ Yetmiş üç fırka meselesi kelamla ilgili bölümde ayrıca ele alınacaktır.

Dikkat edilirse Gazzîzâde’nin aktarmış olduğu bu bilgiler günümüz malumatıyla taban tabana zıt bilgilerdir. Çünkü şimdiye kadar yarı insan yarı hayvan ucube bir varlığa rastlanmamıştır. Ayrıca milletlerin tasnifinde kullandığı kriterler de eksik ve yanlış bilgilerdir. Dolayısıyla bu bilgileri de bir tür İsrailiyat olarak kabul etmemiz gerekir.

14. Astrolojiye ve Burçlar Konusuna Yer Vermesi

Gazzîzâde, Fâtiha sûresindeki on iki mim harfinin on iki burca veya on iki aya işaret ettiğini söyler. On iki burcu (koç, boğa, ikizler, yengeç, aslan, başak, terazi, yay, oğlak, kova, balık) saydıktan sonra hangi burcun hangi mevsime ait olduğunu açıklar. Arkasından da Rumi on iki ayı ifade eder. Gazzîzâde, burçları ve ayları yaratıp da insanların dini ve dünyevi açıdan hizmetine sunan Allah Kur’ân’da açıkça ifade ettiği gibi Fâtiha’daki mimlerin işaretinden de anlaşılabilceğini söyler.¹⁰⁴ Gazzîzâde, burçlarla ilgili İbn Arabî’nin görüşünü benimsemektedir. Dolayısıyla hangi vakitte hangi işin yapılması uygundur veya hangi işin yapılması uygun değildir, uyarısını yapar. Burçlarda hakiki tesirin bulunmadığını, buçların ilahi isimlerin tecellisi olduğunu, dolayısıyla hakiki müessirin Allah olduğunu da vurgular. Gazzîzâde, burçların olumsuz etkisine karşı şöyle bir uyarıda bulunur: “Ay akrep burcu menziline ayda bir kere gelir. Ay akrepte olduğu zaman önemli bir işe başlamak ya da yolculuğa çıkmak Hazreti Şah-ı velâyetten nakille men edilmiştir. Her ne kadar ayda ve burçta kudret yok ise Hakk’ın o günlerde tecelliyat-ı

¹⁰² Gazzîzâde, *Fütuhât*, I, 133b -134a.

¹⁰³ Gazzîzâde, *Fütuhât*, I, 134a.

¹⁰⁴ Gazzîzâde, *Fütuhât*, I, 96b.

celâlfıyesi veyahut el-Kâbıd ismi tecellisi olduğundan tecelliyat-ı müessir-i hakikiye nazaran ictinab ve ihtirâz lazım geldi.»¹⁰⁵

a. Her insanın gökyüzünde bir yıldızının olması

Gazzîzâde, her insanın gökyüzünde bir yıldızının olduğunu, o insanın yıldızı hangi mesleği temsil ediyorsa o da yeryüzünde o meslekle uğraştığını söyler. Gazzîzâde, bir insanın yıldızı uğursuzsa kendisi de uğursuz olur, eğer bir insan uğursuzluğa maruz kalırsa demek olur ki onun yıldızı uğursuzluktur, der. O'na göre böyle bir duruma maruz kalan bir insan tevbe ve istiğfar ederek o uğursuzluktan kurtuluncaya kadar dua etmelidir. Gazzîzâde'ye göre, Allah'ın rızasına uygun olmayan ve şeriate muhalif olan bütün iş ve davranışlar uğursuzluktur. O davranışları yapanların yıldızı da uğursuzdur. Bu nedenledir ki Allah, kulları uğursuzluğa düşmesinler diye onlara uğursuz olan amelleri günah saymış ve yasaklamıştır.¹⁰⁶

b. Gökyüzü katmanları

Gazzîzâde, “âlemin” in tefsîrinde on sekiz bin âlemden biri olan gökyüzünün katlarından bahseder ve yedi göğü yedi gök cismi ile açıklamaya çalışır. Gazzîzâde, astrolojinin verilerinden yola çıkarak yedi kat göğü yedi gök cismi ile açıklamaya çalışmakta ve gök katlarını şu şekilde sıralamaktadır: Birinci kat: Semây-ı Kamer (Ay) semâsı, İkinci kat: Semây-ı Utarid (Merkür) semâsı, Üçüncü kat: Semây-ı Zühre (Venüs) semâsı, Dördüncü kat: Semây-ı Şems (Güneş) semâsı, Beşinci kat: Semây-ı Merih (Uranüs) semâsı, Altıncı kat: Semây-ı Müşteri (Jüpiter) semâsı, Yedinci kat: Semây-ı Zühal (Satürn) semâsıdır.¹⁰⁷

15. Fâtiha Sûresinin Kelime ve Harflerinden İşaretler Çıkarması

Gazzîzâde, Fâtiha sûresindeki harflerin sayısından, cifir olarak karşılığında ve kelimelerin başındaki harflerin benzerliğinden birtakım işaretler çıkarmaktadır. Fâtiha sûresindeki kelimelerin ve harflerin işareti ile ilgili şu açıklamayı yapmaktadır: “Yirmi beş

¹⁰⁵ Gazzîzâde, *Fütuhât*, I, 173a.

¹⁰⁶ Gazzîzâde, *Fütuhât*, II, 1a.

¹⁰⁷ Gazzîzâde, *Fütuhât*, I, 172b-176a.

kelime yüz yirmi üç harftir. “ Bu hurufat-ı celile Fâtiha'nın her biri bir sır ve bir manasına delil ve işaretir.” Kelimenin başındaki harf benzirliğine örnekler: “Elif eman veya emine işaretir. Çünkü Fâtiha sûresi Allah'tan onu okuyup onunla amel eden müminlere bir emandır.¹⁰⁸ “ Üç ba var denildi. Ba-i evvel Belde-i Tayyibe olan Mekke'ye işaretir ki Fâtiha Mekkidir. İkinci ba Beled-i Taybeye işaretir ki taybe Medine-i münevvere ismidir. Fâtiha bir defa da Medine'de nazil oldu. Medenidir. Üçüncü ba beytü'l-ma'mura işaretir ki kenz-i arştan nazil olmuştur.”¹⁰⁹ “Ra cenab-ı hakkın rahmetine ha hayatın ism-i hayden olduğuna rahmet-i amme olmasaydı hayat-ı amme olmazdı. Mim malikü'l-mülk olduğuna, elif uluhiyyet, nun ism-i nura, rahimin sonudaki mim Hz. Muhammed'in a.s kıyamette şefaath kapısını açacağına işaretir.”¹¹⁰ “Âmin” harflerin işareti “tefsîr-i letaifte, elif emane işaretir. “Mim” mağfirete işaretir. “Ya” yüsre işaretir. “Nun” nusrete delalettir.”¹¹¹

a. Cifir ve Fâtiha harfleri

Gazzîzâde, harflerle ilgili yakın ve uzak bütün ihtimalleri sıralıyor ve bazı tarihi olaylarla da irtibat kurup, cifirle tarihler çıkarıyor. Mesela Osmanlı'nın Mekke ve Medine'yi fethettiği tarihe işaret eden şu örneğe yer veriyor: Üç “ta” harfi 1200 eder. 22 elif ve altı “ye” eklenince (1228) Osmanlı'nın harem-i şerifi fethine işaret eder.¹¹² Ayrıca her yüzyılda gelecek olan müceddidlerin varlığına da şu açıklamasıyla örnek veriyor: “Yahut min ciheti'l-aded kaf yüzdür. Her yüz yıl başında hak Tealâ'nın Kadir ismine mazhar bir sahibu'z-zaman zuhuruna işaret olur.”¹¹³

b. Gelecekle ilgili bilgi vermesi

Gazzîzâde, harflerin sayısı, işareti ve ses benzerliğinden yola çıkarak gelecekle ilgili birtakım çıkarımlarda bulunur. Bu çıkarımlardan bazılarının aşağıdaki örneklerde göreceğimiz gibi makul bir gerekçesi gözüксе de çoğunlukla bir zorlamadan ibarettir.

¹⁰⁸ Gazzîzâde, *Fütuhât*, I, 84b.

¹⁰⁹ Gazzîzâde, *Fütuhât*, I, 85b.

¹¹⁰ Gazzîzâde, *Fütuhât*, II, 19b-20a.

¹¹¹ Gazzîzâde, *Fütuhât*, II, 152b.

¹¹² Gazzîzâde, *Fütuhât*, I, 86b.

¹¹³ Gazzîzâde, *Fütuhât*, I, 88b.

ba. Mehdi'nin a.s. geliş tarihi

Gazzîzâde, Fâtiha sûresindeki harflerden cifır yoluyla gelecekle ilgili birtakım işaretler çıkarmakta, hatta bazen kesin tarih vermektedir.

On iki mim on iki imama işarettir. Aynı zamanda Mehdi'nin geliş tarihine de işaret vardır. "Her mimden on iki imam feyiz aldı. On iki mim Hz. Muhammed (s.a.s.) hulefası on iki imama işaret eder." Gazzîzâde buradan yola çıkarak son imam olan on ikinci imam Muhammed el-Mehdi'nin zuhuruna işaret çıkarmakta ve mehdinin geliş tarihine açık bir ifade ile vurgu yapmaktadır: "Azizim, mimat Fâtiha hesabıyla on iki mim dört yüz seksen eder. Çünkü on iki imamda üç Muhammed vardır. İmam mehdi üçüncü Muhammed'dir. Üç kere dört yüz seksen, bin dört yüz kırk eder. El-ilmu indellah bin dört yüz kırkta zuhuru mehdiye işaret vaki oldu."¹¹⁴

bb. Dünyanın ömrü ve ümmetin bekası

Gazzîzâde, Mehdinin geliş tarihi ve ümmetin bekası ile ilgili şu çıkarımları yapmaktadır: Dünyanın ömrü yedi bin senedir. Buna kameri takvime göre iki yüz on iki sene daha eklenirse yedi bin iki yüz on iki olur. Bu da hicri bin altı yüz on iki tarihine tekabül eder ki, bu tarih (Allahu a'lem) kıyametin kopma tarihidir.¹¹⁵

Gazzîzâde bu bilgilerin bir ilham olarak kendisine bildirildiğine şu sözleriyle işaret etmektedir: "Fakire mîmât-ı Fâtiha lisanından böyle söylendi. Hamden lillahi Tealâ feyz-i berekat-ı Fâtiha'dan bu sırta mübeşşer olduk"¹¹⁶

Gazzîzâde'nin gelecekle ilgili vermiş olduğu bu bilgiler onun şahsi kanaatıdır. Kıyametin ne zaman kopacağına dair hiç kimseye bilgi verilmediği konusu ise Kur'an-ı Kerim'de açıkça ifade edilmektedir. "Şüphesiz ki, kıyamet saatinin bilgisi Allah katındadır..."¹¹⁷ Bizim burada bu bilgileri aktarmamızın sebebi eserin içeriği hakkında bilgi vermek ve Gazzîzâde'nin eserinde ne gibi konulardan bahsettiğini aktarmaktır.

¹¹⁴ Gazzîzâde, *Fütuhât*, I, 91b.

¹¹⁵ Gazzîzâde, *Fütuhât*, I, 92a.

¹¹⁶ Gazzîzâde, *Fütuhât*, I, 91b- 92a.

¹¹⁷ Lokman, 31/34

16. Sosyal Konulara Girmesi

a. Bir devlet adamında bulunması gereken vasıflar

Gazzîzâde, bir sultanda bulunması gereken vasıfların (ahlak-ı melikiye ile tahalluk eylemek) ifadesi ile açıkladığı on iki tane olduğunu söyler. Fâtiha sûresindeki on iki mimden ilham alarak aktardığı bu ahlakı kendinde bulunduran padişah aynı zamanda varisleri oldukları on iki imamın da himmetinden yararlanırlar. Dikkat edilirse dört ve dördün katları Gazzîzâde için yine önemli bir şifre niteliğindedir.¹¹⁸

Söz konusu vasıflar şunlardır:

1. Allah'ın inâyeti (besmele) ile başlamak, sonunda şükretmek Allah'ın yardımını talep ve sonunda şükür.
2. Rablık sıfatı ile yönetmek.
3. Ahkam-ı şeriatle hükmetmek.
4. Rahman sıfatının gereği inanan inanmayan herkesin mal ve canına emniyet sağlamak.
5. Rahim sıfatı gereği müminlerin ahiret işlerine önem vermek.
6. Divanlarında şeri' hükümlere dikkat etmelidirler.
7. Her işini hak için yapmalı her maksudunu ondan istemeli.
8. Malına askerine değil Allah'a güvenmeli.
9. Adalet ve ihsan ile hükmetmeli.
10. Ehl-i zimmete adil olmalı. Hata eden riâyetindeki devlet adamlarını hemen cezalandırmamalı.
11. Padişah âlim ve arif olmalı.
12. İnsanlardan, hususan salihlerden gönül almalı.¹¹⁹

¹¹⁸ Gazzîzâde, *Fütuhat*, I, 96b-97a.

¹¹⁹ Gazzîzâde, *Fütuhat*, I, 96b-98b.

b. O günkü dini ve sosyal hayattan bahsetmesi

Gazzîzâde yaşamış olduğu dönemden birkaç yaşanmış olayı örnek göstermektedir. Hacca gitme niyetine giren malı ve imkânı varsa gitmezse malı telef olur misali, isim vererek şu şekilde aktarıyor: “Hatta dervişanımızdan Seyyid Ali nam bir kimse hac akçesi tedarik edip edna bir bahane ile terk eyledi. Bir seneye varmadı o akçe telef oldu ve günden güne kendi berbat olup fakir oldu gçt.”¹²⁰

Gazzîzâde, yaşadığı dönemde bazı insanların çocuğu doğduğu zaman, akika kesmeyip onun yerine türlü türlü masraflar yaptıklarını anlatıyor. O dönemde kadınların taklit ve görenek bahanesi ile özel beşikler yaptırdıklarını, hamamlarda eğlenceler düzenlediklerini aktarıyor. Gazzîzâde, Bunlara akika kesin denirse, aman efendim para nerede nereden bulalım? deyip ellerini ovuştururlar,¹²¹ diye sitemde bulunuyor.

Gazzîzâde, Gazzî Dergâhında Muhammed Ali isimli kuşların sesinden anlayan bir meczubun hikâyesine de şu olayı anlatmakla örnek veriyor: Bir gün bir baykuşun ttğn gören Mustafa Nesip Efendi, kuşun ne söylediğini meczuba sorar. Meczup, yarın bu tekkeden iki cenaze çıkacağını söyleyince Mustafa Nesip Hazretleri telaşa kapılıp sadaka verir. Gece yarısı bir cariyesi vefat eder. Sabah başka bir cariyesi daha vefat eder.¹²²

17. Eğitim Hakkında Bazı Tespitlerde Bulunması

Gazzîzâde, eğitimin insandan insana farklılık gösterdiğini söyleyerek; insanların tabiatı farklı farklı olduğundan eğitimin de insandan insana farklılık göstermesi gerektiğini ifade etmektedir. O’na göre dövmek, azarlamak, ödüllendirmek ve engellemek birer terbiye türüdür. Zira “terbiyenin birçok çeşidi vardır. Çünkü insan tabiatı da çeşit eşitir. Her insanın terbiyesi tabiatına göre istidat ve kabiliyetine göre olmalıdır. Tabiatında kahr istidadı olan kimseye lütuf ile terbiyenin faydası yoktur.”¹²³

Gazzîzâde, buna örnek olarak da tarikat ve tasavvuftaki erenlerin yöntemine şu sözüyle vurgu yapmaktadır: “Mürşid-i kâmil olan zat-ı kerimler ahlak-ı ilahiye ile

¹²⁰ Gazzîzâde, *Fütuhat*, I, 120a.

¹²¹ Gazzîzâde, *Fütuhat*, II, 78b.

¹²² Gazzîzâde, *Fütuhat*, II, 106b.

¹²³ Gazzîzâde, *Fütuhat*, I, 130a.

mütehâllik olmuşlardır. Dervişlerinin istidadına nazar edip kimini kahır ile kimini lütuf ile terbiye ederler.”¹²⁴

Gazzîzâde’ye göre, çocuk eğitimi, çocuk daha ana rahmine düşmeden evvel başlar ve insandaki nefisten dolayı da ömür boyu devam eder. İyi bir evlat sahibi olmak için en önemli şartın doğru talep ve iyi niyet olduğunu söyler. Başka bir ifade ile terbiyede önemli olan evladı ne için istediğimizdir. Bu nedenle Gazzîzâde, iyi bir evlat sahibi olmak isteyenlere şu tavsiyelerde bulunur: “Çocuğu dünya süsü için istememek gerekir. Belki umur-i din ve ibadet-i rabbi’l-âlemine yardımcı olmak için talep etmek gerekir. Öncelikli talep ve niyet bu olmalıdır.”¹²⁵

Gazzîzâde’ye, göre iyi bir evlat yetiştirmek için meşru bir aile ortamı ve iyi anne babanın olması zorunludur. “Onun için evlad talebinde bulunan nikahına dikkat etmelidir, dilini küfür sözlerinden muhafaza edip haram lokmadan sakınmalıdır. Haram lokma ile meydana gelen meniden vücuda gelen evlat asi olur.”¹²⁶ Çocuk doğduktan sonra akikasını kesmeli, annesi haram lokma yememeye dikkat etmeli. Zira haram lokmadan meydana gelen sütü içen çocuk da haram yemeye meyilli olur. Sonra okuma yazma öğrenecek yaşa gelince onu bir üstada verip din ve diyanetini öğretip islamiyetin ne olduğunu öğretmeli, sonra güzel terbiye ile terbiye etmelidir.¹²⁷ Gazzîzâde, bu konuda başarılı olmak için de şu hususa da çok dikkat edilmesi gerektiğini vurgular. “Azizim eğer sen evladı adab-ı şeriat üzere terbiye edersen hakkına bu vecihle riâyet edersin. Min kibelî’l-lah o evlad dahi senin hakkına riâyet eder ve dünya ve ahirette işine yarar sadaka-i cariye olup ocağın nur-u tevhid ile daima rûşen olur. Bu bapta dikkat elzem-i levazimdendir.”¹²⁸

18. Bazı İlginç Tespitlerde Bulunması

a. Meleklerin Hz. Âdem ’e (a.s.) secde etmesi

Gazzîzâde, meleklerin Hz. Âdem’e secde etmesi konusunda şöyle bir yorum yapmaktadır: Allah, meleklerle Âdem ’e secde edin diye emir buyurdu. Melekler, Âdem’i

¹²⁴ Gazzîzâde, *Fütuhât*, I, 130a.

¹²⁵ Gazzîzâde, *Fütuhât*, II, 79b.

¹²⁶ Gazzîzâde, *Fütuhât*, II, 79b

¹²⁷ Gazzîzâde, *Fütuhât*, II, 79b.

¹²⁸ Gazzîzâde, *Fütuhât*, II, 79b-80a.

kible yapıp Hakk'a secde ettiler, İblis ise irfani yoktu secdeyi Âdem'e zannedip kibirlendi secde etmediği için de rahmetten kovuldu.¹²⁹

b. Peygamberlerin beşeri varlıkları yönüyle gönderilmeleri

Gazzîzâde, peygamberlerin beşer olarak gönderilmeleriyle ilgili şöyle bir açıklama yapmaktadır: Eğrer peygamberler insani yönleriyle değil de sadece nübüvvet (peygamberlik) yönleriyle gönderilseydiler insanlar arasında durup onlara dinlerini anlatamazlardı. Binaenaleyh, esasen vücutları nurdan olan peygamberler, insan haliyle gönderilip ümmetlerine tebliğle emredildikleri dini eksiksiz ulaştırdılar.¹³⁰

c. Peygamber efendimize ümmi denmesinin sebebi ve ümminin anlamı

Gazzîzâdenin dikkat çekici bir yorumu da “ümmi” kelimesinin anlamıyla ilgilidir. Ona göre, Peygamber Efendimiz'e ümmi denmesinin sebebi, okuma yazma bilmediğinden değil bütün mahlûkatın ve bütün nurların aslı olduğundandır.¹³¹

d. Henüz sakal ve bıyığı olmayanların daha sevimli olmasının sebebi

Gazzîzâde bu soruya cevap olarak şu yorumları yapmaktadır: “Allah insana cemil ismiyle tecelli ettiği için insanda hüsün ve cemal zahir olur ve cemil isminin nuru pek çok zaman insanda görünür. İnsan dünyaya fazla meyledip kendinden¹³² kusurlar meydana geldikçe o nurun önüne günahların karanlık perdeleri çekile çekile görünmez hale gelip ta ki herkes ondan nefret eder. Yahut çocuklar ruhlar âlemine yakın olduğundan ruhlar âleminin nurları yüzlerine aksettiği için sevimlidirler.” “Veya sakal ve bıyık celal tecellisi olduğundan yüzdeki cemal üzerine perde olur.”¹³³

e. İnsan şeklinin heybetli olması

Gazzîzâde'ye göre insan, maddi şekli itibarıyla bütün varlıklar arasında en korkunç ve en heybetlisidir. İnsan yaratılışı itibarıyla Ahsen-i takvimde yaratılmış ise de kalıbı çok heybetlidir. Ruhlar âlemindeki imtizac-ı ervah olmasaydı insan anlayamayıp birbirinden

¹²⁹ Gazzîzâde, *Fütuhât*, I, 36b.

¹³⁰ Gazzîzâde, *Fütuhât*, I, 8a.

¹³¹ Gazzîzâde, *Fütuhât*, I, 48a.

¹³² Gazzîzâde, *Fütuhât*, I, 142a.

¹³³ Gazzîzâde, *Fütuhât*, I, 142b.

kaçarlardı. Ne var ki ruhlar latif yaratılmış ve ruhlar âleminde birbirleri ile kaynaştırılmışlardır. Binaenaleyh bu kalıp her ne kadar heybetli ise de ruhlar âleminde birbirleri ile kaynaştırıldıkları için ve ruhlar son derece latif olduklarından birbiriyle üns ve ülfet ederler. Buna örnek, bir insan ne kadar güzel ve sevimli de olsa öldükten sonra bütün sevdikleri ondan kaçır .”¹³⁴ Gazzîzâde, ölen bir insanın cenazesinin soğukluğunu ve ürkütücülüğünü insanın şeklinin heybetli ve korkunç olmasına bağlamaktadır.

f. Yahudilerle ilgili yorumu

Gazzîzâde, “mağdub” kelimesinin tefsîrini yaparken gazaba uğramışlardan maksadın Yahudiler olduğunu söyler ve Yahudileri şu şekilde tarif eder: “Yahudiler Hıristiyan göre dalalette, peygamber ve evliyaya karşı hıyanette cesaretleri daha fazladır. Hain bir millettir ki bir günde yetmiş peygamberi şehit etmişlerdir. Karakterlerinin gereği ellerinden gelen hıyaneti herkese yaparlar. Bâtil inançlarının gereği elinden hıyanet gelir de yapmazsa dininden dönmüş olur. Asla kendilerine itimad edilmez. Hatta Hıristiyanların çoğu Yahudiler tarafından sapık yola yönlendirilmişlerdir.”¹³⁵

Gazzîzâde, savunmuş olduğu bu düşüncesine destek olması için şöyle bir hikâye anlatır: Süleyman Neşet Efendi’den k.s. zamanın reisü’l-küttâbı olan Abdullah Efendi’nin babadan kalma bir sarrafı vardı. Balatta oturan bu şahıs iyice yaşlanmıştı. Abdullah Efendi görüşüp helalleşmek istedi. Balattaki evine gidince yaşlı adam başkalarının yardımı ile oda kapısında paşayı karşıladı. Ailesini dışarı çıkardıktan sonra Abdullah Efendi’ye bizi şerefendirip kavmimiz arasında itibar sahibi yaptığınız için size iyilik olsun diye bir tavsiyede bulunayım dedi. Tavsiyem şu: Bizim kavmimize asla emin olma. Zira hıyanet mahiyetimizdendir. Eğer bir mümine hıyanet etmek elimizden gelip hıyanet etmezsek dinimize zarardır. Doksan yaşındayım elimden gelse yine size ihanet ederim. Gazzîzâde burada araya girerek şu açıklamayı yapmaktadır. Şimdi olaya dikkat edelim başkasına ihanet edemeyince cibilliyetinin gereği olan ihaneti kavmine karşı yaptı.¹³⁶

Gazzîzâde, benzer bir olayı daha aynı zattan nakleder: Abdullah Efendi hastalanınca ona Yahudi bir doktor tavsiye edilir. Muayene eden doktor bir macun yapıp

¹³⁴ Gazzîzâde, *Fütuhât*, II, 13b.

¹³⁵ Gazzîzâde, *Fütuhât*, II, 131b.

¹³⁶ Gazzîzâde, *Fütuhât*, II, 134a, 134b, 135a.

getirir. Fakat güvenmeyen Abdullah Efendi uyuyormuş gibi görünerek macunu kullanmaz. Doktor gidince macunu suya karıştırıp tülbentten süzer. Görür ki tülbentin üzerinde traş kılları var. Sonra gelen doktora olayı sorar doktor ihaneti kabul etmekle beraber Yahudilerin aslında tıbbi ve doktorluğu para kazanma tuzağı ve ihanet yolu olarak kullandıklarını itiraf eder¹³⁷.

Müellif bu olaydan yola çıkarak, bütün gayr-ı müslim doktorların asıl hedeflerinin tedavi olmayıp Müslümanları telef etmek olduğunu ifade eder.”¹³⁸ Gazzîzâde, o dönemde çok mahzurlu bulduğu bu tedavi meselesini şu sözleriyle açılır: “Azizim, Frenk doktorları çoğu İslam’a ihanet için hekim olmuşlar. Verdikleri ilaçlar bir derde deva olsa da birçok derdin ortaya çıkmasına sebep olur. Onlara göre bir müslümanı öldürmek büyük bir gazâdır. Zamanımızda birçok hasta onların elinde can verirken şehit olurlar. Hıristiyan devletlerin İslam’a hıyanet ve hilelerinden biri de birtakım kötü niyetli insanı hekim şeklinde İslam memleketlerine gönderip ehl-i İslam’ın din ve devletine yarayanları ellerine geçirip tedavi edeceğimiz bahanesiyle helak olmalarına sebep olurlar. Din ve devlete faydalı olan çok zatlara helak ettiklerine şahit olduk.”¹³⁹

Belirli bir ırka veya din mensuplarına karşı toptan menfi tavır takınmak uygun olmamakla birlikte, müellifin düşüncesini yansıtmak bakımından bunları kaydettik. Nitekim Kur’ân-ı Kerim’de ehl-i kitap hakkında iyi kimselerin de bulunduğu işaret edilerek “Hepsi bir değildir. Kitap verilenler içinde gece vakitlerinde Allah’ın âyetlerini okuyup scdeye kapanan doğru bir topluluk vardır.”¹⁴⁰, “Allah’a ve ahret gününe inanır, iyiliği emreder, kötülükten vazgeçirmeye çalışırlar ve hayırlara koşuşurlar. İşte onlar, iyi kimselerdendirler.”¹⁴¹, “Ne hayır işlerlerse, asla karşılıksız bırakılmayacaktır. Allah, takva sahiplerini çok iyi bilir.”¹⁴² buyurulmuştur.¹⁴³

¹³⁷ Gazzîzâde, *Fütuhât*, II, 135a, 135b.

¹³⁸ Gazzîzâde, *Fütuhât*, II, 131b.

¹³⁹ Gazzîzâde, *Fütuhât*, II, 135b.

¹⁴⁰ Al-i İmran, 3/113

¹⁴¹ Al-i İmran, 3/114

¹⁴² Al-i İmran, 3/115

¹⁴³ Bu konuda geniş bilgi için bkz: Abdurrahman Çetin, *Örneklerle Peygamberimiz*, s. 481-487, İstanbul, 2011, 5. baskı.

g. Kuşların tesbihleri

Gazzîzâde, kuşların çıkardığı seslerle sadece kendi âlemlerine yönelik delâlet tesbihleri değil de insanların anlayabileceği şekilde tesbih yaptıklarını söyler ve örnek olarak da şu kuşların çıkardıkları ses ve anlamlarını aktarır: “İshak kuşu: “Ya Hak, Hüdhdü: “İstağfirullahe ya müznibun”, Kırlangıç: “Kaddimu hayran teciduhu” , Kumru: “Sübhone rabbiye'l-a'ala”, Çaylak: “Küllü şey'in halikun illa vechehu.”¹⁴⁴

19. Olayları Şekille İfade Etmesi

Bir tefsîr kitabında çizimler ve şekiller görmeye pek alışık değiliz. Fakat Gazzîzâde bazı olayları Fâtiha tefsîrinde şekiller çizerek göstermeye çalışmıştır.

a.Livâü'l-hamd'in şekli ve üzerindeki yazılar

Üç ok şeklinde ortada lâilâhe illallah muhammedür rasulullah sağda bismillahirrahmanirrahim, solda elhamdü lillahi rabbi'l-âlemin yazılıdır. Gazzîzâde, Livâü'l-hamdî şekil 1'deki gibi renklerini de belirtip çizerek anlatmıştır.¹⁴⁵

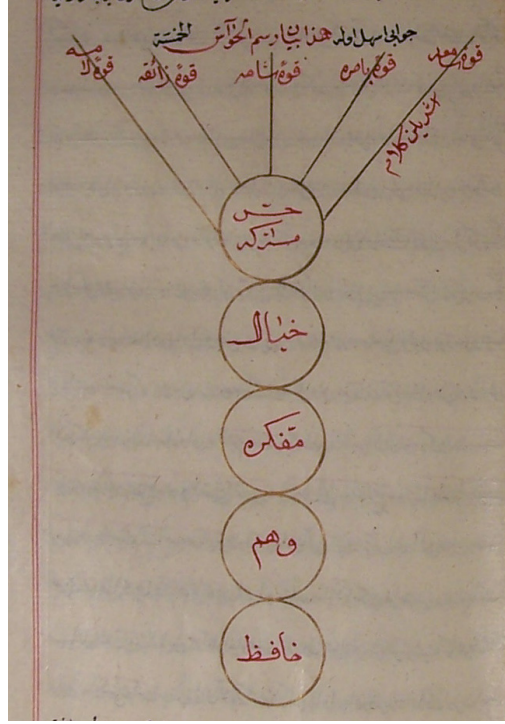
Şekil: 1

¹⁴⁴ Gazzîzâde, *Fütihat*, II, 106b.

¹⁴⁵ Gazzîzâde, *Fütihat*, II, 47b.

b.Duyular (Havas)

Gazzîzâde, Allah'ın en büyük nimetleri dediği duyuları, beş zahir beş de bâtın olmak üzere toplam on tane olduğunu söylemekte ve bunları şu şekilde göstermektedir.

Şekil: 2

Gazzîzâde, duyuları şu şekilde açıklamaktadır: Zahiri duyular, işitme, görme, koklama, tatma ve dokunmadır. Bâtını duyular, ortak hiss, hayal, müfekkire, vehm ve hafızadır.¹⁴⁶ Zahiri duyulardaki arıza nasıl ki işlevini olumsuz etkiliyorsa bâtını duyularda da arıza işlevini olumsuz etkilemektedir. “ Aklında hâle olan nezu billah mecnun olur, hafızasında hâle olan aklında bir şey hıfz edemez, vehminde hâle olan bir şey akledemez ve ne olduğunu bilmez. Müfekkiresinde hâle olan insanın fikri olmaz. Fikri olmayan insan da hayvan gibi olur. Hayalinde hâle olan gördüğü şeyin ahvalinde tasarruf edemez.

¹⁴⁶ Gazzîzâde, *Fütuhât*, II, 96a.

“Hissi müşterekesinde hâlel olursa ziyade ahmak olur. Hamakat hiss-i müşterekenin sekametinden hasıl olur.”¹⁴⁷

20. “Amin” ‘in Faziletine Müstakil Bir Başlık Altında Yer Vermesi

Gazzîzâde, “âmin” ile ilgili detaylı bilgilere yer vermekte ve fazileti hakkında değişik kaynaklardan bilgi nakletmektedir. Gazzîzâde’nin “âmin” in fazileti ile aktarmış olduğu rivâyetlerden bazıları şöyledir: Birincisi, Mecamiu’l-cevahirde Hz. Enes’ten rivâyetle “ Hak Tealâ Hz. Musa’ya (a.s.) vahiy edip, buyurmuş ki ya Musa! Ümmet-i Muhammed’e bir kelimedede dört harf ihsan eyledim. E,m,y,n elif tevrattan alındı, mim incilden alındı y Zebûr’dan alındı nun Kur’ân’dan alındı. Aminin elifini kıraet edene Tevrat-ı şerifi tilavet eylemiş kadar sevab hasıl olur.”¹⁴⁸

İkincisi, Hüseyin Vaiz, Cevahiru’t-Tefsîr’inde “âmin” in fazileti ile ilgili şu açıklamaları yapmaktadır: Nasıl ki padişahlar insanları etkilemek için ve padişaha ait olduğu konusunda şüphe kalmaması için fermanlarına mühür basarlar; onun gibi Cenab-ı Hak Kur’ân’ın özeti olan Fâtiha sûresini de “âmin” mührü ile mühürledi.¹⁴⁹ Üçüncüsü, Vehb b. Münebbih buyurmuş ki “amin” kelimesi dört harftir. Kim samimi bir şekilde amin derse Allah her harfinden bir melek yaratıp emreder ki amin kelimesini okuyan kulum için mağfiret talep edin, buyurur. O melekler kıyamete kadar ona mağfiret dilerler.¹⁵⁰

Gazzîzâde, son olarak da “âmin” ile ilgili şu tespitini yapmaktadır: Samimi ve hüsn-ü itikadla yapılan bir duanın “âmin” ile bitmesi durumunda “âmin” özel bir mühür olup meleklerin onu kontrol etmesine mani olur ve Allah ile kul arasında özel bir diyaloga dönüşür.¹⁵¹

¹⁴⁷ Gazzîzâde, *Fütihat*, II, 96a.

¹⁴⁸ Gazzîzâde, *Fütihat*, II, 151b.

¹⁴⁹ Gazzîzâde, *Fütihat*, II, 151b-152a.

¹⁵⁰ Gazzîzâde, *Fütihat*, II, 152a.

¹⁵¹ Gazzîzâde, *Fütihat*, II, 156b.

21. Fâtiha'nın Manevi Yararlarına (Havas) Müstakil Bir Başlık Altında Yer Vermesi

Gazzîzâde, bu konu ile ilgili âlimlerin Fâtiha sûresine ait yüzden fazla faydasından bahsettiklerin, biz sadece on tanesinden bahsedelim¹⁵² demekte ve faydaları şu şekilde sıralamaktadır: Birinci fayda: Fâtiha-i şerife bütün dertlere deva ve bütün hastalıklara şifadır. İkinci fayda: Fâtiha-i şerife zehire karşı panzehirdir. Üçüncü Fayda: Bir kimse yolculuğa çıkacağı zaman hanesinden çıkarken Fâtiha-i şerifeyi okuyup arkasından şu duayı, “Allah’ım, beni ve beraberimdekileri muhafaza eyle, Allah’ım, beni ve beraberimdekileri selamette kıl, Allah’ım, beni ve beraberimdeki maksadına ulaştır” okursa Allah onu bütün belalardan emin kılar. Dördüncü fayda: Sıtma hastalığına yakalananlara bir kâse su üzerine kırk kere Fâtiha okuyup sonra o suyu sıtmaya yakalanan kimsenin üzerine saçsalar bi iznillah sıtmadan kurtulur. Beşinci fayda: Hafıza için Fâtiha sûresini billur bir kâse üzerine misk ve zaferanla yazıp halis gül suyu ile kâsenin üzerine yazdığı yazıyı ezip, yedi gün seher vakti içirilmelidir. Altıncı fayda: İnsandaki kötü huyların giderilmesi için okunur. Yedinci fayda: Fâtiha sûresini bir kâseye yazıp sonra gül yağı ile o yazıyı ezip sağır olan kimsenin kulağına yedi gün seher vaktinde damlatılırsa Allah’ın izni ile kulakları açılır. Sekizinci fayda: Felç ve benzeri hastalıklara yakalanmış insanlara faydası olur. Dokuzuncu fayda: Kalp çarpıntısı ve sivilce için sabah namazının sünneti ile farzı arasında okunur. Onuncu fayda: Rızıkın genişlemesi için farz namazlardan sonra yüz defa okunursa faydası olur.¹⁵³

II- TEFSİRİNİN KAYNAKLARI

A. Referans Gösterdiği Kaynaklar

Gazzîzâde, “Fütuhatu Kenzi’l-Kur’ân” adlı bu eserini telif ederken daha önce yazılmış belli başlı ana kaynaklardan ve Fâtihâ sûresi ile ilgili müstakil olarak hazırlanmış tefsîrlerden yararlanmıştı. Bunun yanı sıra Hadis, Fıkıh, Tasavvuf ve Kelamla ilgili eserlere de başvurmuştur.

¹⁵² Gazzîzâde, *Fütuhât*, II, 171b.

¹⁵³ Gazzîzâde, *Fütuhât*, II, 171b-173a.

Gazzîzâde, faydalandığı bir kısım eserleri şu şekilde sıralıyor: “Kâdî Beyzâvi’nin Envaru’t-Tenzil ve Esraru’t-Te’vil adlı Tefsîri, Beğavi’nin Meâlimu’t-Tenzil adlı tefsîri, Kemalpaşazade’nin Tefsîri, İsmail Hakkı Bursavi’nin Ruhu’l-Beyân fî Tefsîri’l-Kur’ân, adlı tefsîri, İzzeddin Ahmed b. Muhammed Eşrefzade’nin Enisu’l-Cenan adlı tefsîri, Abdülkâdîr b. Ahmed İzzeddin Eşrefzade’nin Zübdetü’l-Beyân fî Tefsîri’l-Kur’ân adlı tefsîri, Hüseyin Vaiz b. Ali el-Kâşîfi’nin el-Mevahibu’l-Aliyye ve Cevahiru’t-Tefsîri adlı eserleri, Ahmed Gazzî’nin Tefsîri, Kemaleddin Abdurrezak el-Kaşani’nin Hakaiku’t-Tevil ve Dekaiku’t-Tenzil adlı tefsîri, Ebu Said Muhammed el-Hadimi’nin Şerhu’l-Besmelesi, Sadreddin Muhammed b. İshak el-Konevi’nin İ’cazu’l-Beyân fî Keşfi Bazı Esrari Ümmi’l-Kur’ân adlı Fâtîha sûresi tefsîri, Ebu Bekr b. Abdullah el-Esedi Necmeddin ed-Daye’nin Tevilatu’n-Necmiye isimli tefsîri, Ahmed Gazi el-Bursavi’nin Talikat-ı Gazzîyesi ve güvenilir hadis kitapları ile irfan ehlinin Fâtîha sûresi ile ortaya koyduğu eserler.”¹⁵⁴

Gazzîzâde, bu tefsîrinde kaynak gösterirken bazen doğudan yazarın ismini vererek aktarır ve rivâyetin bitiminde “inteha kelamu fulan” diyerek tamamlar. Şu örneklerde olduğu gibi:

“İyyake na’budu ve iyyake nestein” tefsîrinde “kâle’l-Kazi lemma zekera’t-tahkika bi’l-hamdi ve vesafe bi sıfatin izamin temeyyeze biha an sairi’z-zevati..... inteha kelamu’l-Kâdî”¹⁵⁵

“Hüseyin Vaiz k.s kavli üzere “ve iyyake nestein” yarabbi ibadet ve taatte yardımı senden isteriz. Zira bizim senin şanına layık ibadete kudretimiz yoktur. Aciziz ve her bir umur-u diniye ve dünyeviyede dahi ianeyi senden niyaz eyleriz.”¹⁵⁶

“İhdine’s-sırata’l-müstakim” yorumunda “kâle’l-Beydâvî beyyada’l-lahu vechehu Beyânun li’l-meuneti’l-matlubi fe keennehu kâle keyfe ünukum fe kalu ihdina”¹⁵⁷

Şeyh Ahmed Gazzî’den nakil yaparken. “Ceddü’l-emced Şeyh Ahmedu’l-Gazzî Tefsîr-i Kâdî üzerine olan tahriratında buyurmuş ki sırat-ı müstakime tevfiik talebi ma

¹⁵⁴ Gazzîzâde, *Fütuhât*, I, 7a.

¹⁵⁵ Gazzîzâde, *Fütuhât*, II, 81a.

¹⁵⁶ Gazzîzâde, *Fütuhât*, II, 91b.

¹⁵⁷ Gazzîzâde, *Fütuhât*, II, 95a.

kablehu nisbet olmayarak talep iptidai olup hassaten haktan sırat-ı müstakime tevfik talebi ola.”¹⁵⁸

“Kâşifi buyurmuş ki ihdina ya rabbi bize yolu göster sırata’l-müstakim doğru ve müstakim olan tariki ki onda asla eğrilik yoktur. Kavlimizde, fiilimizde ve ahlakımızda tarik-i müstakim üzere olalım.”¹⁵⁹

Bazen de hem yazar hem de eserin ismini belirterek nakil yapar:

Neden “kıyamet” günü dendi? Sorusuna İbn Arabi’den “Hz. Şeyh Muhyiddinu’l-Arabi k.s Futuhat-ı Mekkiye’nin altmış dördüncü babında buyurur ki yevm-i kıyamete kıyamet tesmiye olduğu herkesin kabrinden kaim olup kalktıkları içindir.”¹⁶⁰ “yevme yekumu’n-nasu li rabbi’l-âlemin.”

Bazen de şu isimli esre in sahibi buyurmuş ki şeklinde aktarır.

İbadetin manası ile ilgili:

1.Sahib-i meâlim buyurmuş ki ibadet in manası tezellül ile Hakk’a ibadet eylemektir.¹⁶¹

2.Tefsîr-i Kevaşi sahibi “sırata’l-lezine sırat-ı evvele tefsîr gibi olur ve sırat-ı evvelin tefsîridir.”¹⁶²

Bazen de Arapça ifade ile nakil yaptıktan sonra sadece kaynak ismini verir.

“İyyake nestein” ey natlübu minke’l-meunete ala ibadetike ve ala cemii umurina. Meâlimu’t-Tenzil.¹⁶³

Gazzîzâde, bazen de isim vermeden görüş nakletmektedir. Şu örnekte olduğu gibi : “Sırata’l-müstakim tefsîrinde isim vermeden bazıları buyurmuştur ki; sırat-ı müstakim öyle sağlam bir yoldur ki onu inkâr etmeye kimsenin gücü yetmez ve onda bid’atların izi bulunmayan yoldur.”¹⁶⁴

¹⁵⁸ Gazzîzâde, *Fütuhat*, II, 95b

¹⁵⁹ Gazzîzâde, *Fütuhat*, II, 98a.

¹⁶⁰ Gazzîzâde, *Fütuhat*, II, 51b.

¹⁶¹ Gazzîzâde, *Fütuhat*, II, 82b.

¹⁶² Gazzîzâde, *Fütuhat*, II, 120b.

¹⁶³ Gazzîzâde, *Fütuhat*, II, 91a.

¹⁶⁴ Gazzîzâde, *Fütuhat*, I, 20a; II, 118b.

Bazen de isim vermeden rivâyeti aktardıktan sonra “keza fi haze’l-kitap” ifadesine yer vermektedir. “Halid b. Velid’in besmele çekerek zehir içtiğini ve besmele hürmetine kendisine bir zarar gelmediğini “keza fi fevaidi’s-salat” aktarması gibi.¹⁶⁵

Gazzîzâde, Kendi görüşünü açıklarken çoğunlukla “yekulu’l-fakir” ifadesi ile başlamakta ve yorumu bittikten sonra da “fehem ta’rif cidden” ifadesi ile de yorumunu sonlandırmaktadır.¹⁶⁶ Rahmân ve Rahîm’in anlamı ile ilgili Dahhak’a göre, Rahmân gök ehli hakkında, Rahîm ise yer ehli hakkındadır, rivâyetini aktardıktan sonra “yekulu’l-fakir ehl-i semâdan murad ehlullahtır. Ehl-i arzdan murad ise avam-ı müminindir” demektedir.¹⁶⁷

Öncelikle Gazzîzâde, eserinin girişinde ismini vererek belirttiği kaynakları ve müelliflerini aktardıktan sonra, burada isminden ve eserinden bahsetmediği halde ancak satır aralarında geçen müellifleri ve eserlerini de kısaca tanıtmaya çalışacağız.

1.Envaru’t-Tenzil ve Esraru’t-Te’vil

Eserin müellifi Ebu’l-Hayr Nasıruddin Abdullah b. Ömer Kâdı Beyzâvî (ö.691/1291)’dir. Meşhur bir âlim ve Şafii mezhebi müntesibi olan Kadı Beyzâvî, Tefsîr, Fıkıh, Usul, Kelam, Mantık, Nahiv ve Tarih alanında değerli eserleri vardır.

Envaru’t-Tenzil ve Esraru’t-Te’vil adlı eserinde zahiri bilgilerin yanı sıra Tasavvufi bilgilere de yer vermiştir. Bu eserde sûrelerin faziletine dair mevzû’ hadisler de mevcuttur. Esere 250 den fazla haşiye ve ta’likat yazılmıştır.

Eserleri:

1. *el-İzah*
2. *Minhacu’l-Vusûl ila İlmi’l-Usûl*
3. *el-Înâyetu’l-Kusvâ*
4. *Tavâliu’l-Envar*

¹⁶⁵ Gazzîzâde, *Fütuhât*, I, 31a.

¹⁶⁶ Gazzîzâde, *Fütuhât*, I, 16b, 19a

¹⁶⁷ Gazzîzâde, *Fütuhât*, I, 19a.

5. *Nizâmu't-Tevârih*¹⁶⁸

Gazzîzâde, bu eserden nakil yaparken “Kâle’l-Beyzâvî beyyada’l-lahu vechehu”, “Kâle’l-Kâdî... inteha kelamu’l-Kâdî”¹⁶⁹, “Kâle’l-Beydavi”¹⁷⁰, “Kâdî ruz-i ceza ile tefsîr etmiştir.”¹⁷¹ şeklinde ifadeler kullanmaktadır.¹⁷²

2. Meâlimu’t-Tenzil

Ebu Muhammed Muhyi’s-Sünne el-Hüseyn b. Mes’ûd el-Ferra el-Begavî (ö. 516/1122), Muhaddis, müfessîr ve Şafii fakihlerinden biridir. Fıkıh ve hadis ilminde imam sayılmaktaydı. Zahid, abid, salih ve verâ sahibi biri olarak tanınmıştır. Lâkabı “muhyi’s-Sünne”dir.¹⁷³

Gazzîzâde, bu eserden nakil yaparken, bazen önce açıklamayı verir, açıklamanın sonunda kaynak ismini belirtir. “ve iyyake nestein” “ey natlubu minke’l-meunete ala ibadetike ve ala cemi umurina” Meâlimu’t-Tenzil”¹⁷⁴

Bazen Maâlimu’t-tenzil sahibi buyurduğu buna delalet eder.¹⁷⁵ “Meâlimu’t-tenzil sahibi buyurmuş ki”¹⁷⁶, “Meâlimu’t-Tenzilde mezkurdur ki”¹⁷⁷, “Sahib-i Meâlim buyurmuş ki”¹⁷⁸, ifadelerini kullanarak nakil yapar.

3. Tefsîru’l-Fâtîha (Kemalpaşazâde)

İsmi Şemseddin Ahmed b. Süleyman’dır.¹⁷⁹ (ö. 940/1534) Büyük babası Kemâlpaşa’ya nisbetle İbn Kemâl, İbn Kemâl Paşa veya Kemâl Paşazâde diye anılır. İbn Kemâl, Müftü’s-Sakâleyn, Şeyhulislâm, İbn-i Sina-yı Rûm lakablarıyla meşhurdur.¹⁸⁰

¹⁶⁸ Ziriklî, Hayruddin, *el-A’lâm: Kâmûsü Terâcim*, Beyrut 1984, IV, 248; Bilmen, Ömer Nasuhi, *Büyük Tefsir Tarihi*, Bilmen Yayınevi, İstanbul 1974, II, 529-535.

¹⁶⁹ Gazzîzâde, *Fütuhât*, II, 81a.

¹⁷⁰ Gazzîzâde, *Fütuhât*, II, 95a.

¹⁷¹ Gazzîzâde, *Fütuhât*, II, 22a.

¹⁷² Gazzîzâde, *Fütuhât*, II, 12a, 81a, 95a

¹⁷³ Ziriklî, *a.g.e.*, II, 284; Bilmen, *a.g.e.*, II, 461-462.

¹⁷⁴ Gazzîzâde, *Fütuhât*, II, 91a.

¹⁷⁵ Gazzîzâde, *Fütuhât*, II, 122b, 123a

¹⁷⁶ Gazzîzâde, *Fütuhât*, II, 131a, 131a.

¹⁷⁷ Gazzîzâde, *Fütuhât*, II, 131a.

¹⁷⁸ Gazzîzâde, *Fütuhât*, II, 82b.

Gazzîzâde, varak 7a'da Kemalpaşazade'nin tefsîrinden faydalandığını¹⁸¹ açık bir şekilde ifade ettiği halde, bu eserden nakil yaparken ne yazar ne de eser isminden söz etmediği için hangi formülle nakil yaptığı konusunda bir malumat elde edemedik.

4. Ruhu'l-Beyân fi Tefsîri'l-Kur'ân

İsmâil Hakkı, 1063/1653 yılının Zilkade ayı başlarında (1653 Eylül sonu) bir Pazar günü, bugün Bulgaristan sınırları içinde bulunan Aydos kasabasında dünyaya geldi. Hayatının büyük kısmını Bursa'da geçirdiği için Bursevî, bir süre Üsküdar'da ikâmet ettikten Üsküdarî, Celvetiye tarikatına mensup olduğu için Celvetî nisbelerini almış, özellikle Bursevî nisbesiyle meşhur olmuştur.¹⁸² İsmâil Hakkı, 1137/1725'de Bursa'da vefat etmiştir. Tefsîr, Tasavvuf, Hadis, Fıkıh vb. alanlarda eserler veren İsmâil Hakkı, çok yönlü ve velûd bir müelliftir.¹⁸³

Bursevî'nin kendisine ait olan eser sayısı 106'dır. O eserlerinin önemli bir kısmını Arapça yazmış, 60 kadarını da Türkçe olarak kâleme almıştır. Bu eserlerin 27 tanesi basılmış geri kalanlar ise yazma olarak raflarda durmaktadır.

Önemli birkaç eserini şöyle sıralayabiliriz.

1. *Rûhu'l-Beyân*
2. *Rûhu'l-Mesnevî*
3. *Serh-i Pend-i Attar*
4. *Ferâhu'r-Rûh (Şerh-u Muhammediye)*
5. *Şerh-i Hadis-i Erbaîn*
6. *Kenz-i Mahfî*
7. *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker li Usûli'l-Hadis*

¹⁷⁹ Turan, Şerafettin, "Kemâlpaşazâde", DİA, XXV, 238, Ankara, 2002; Fayda, Mustafa, "İbn Kemâl'in Hayatı ve Eserleri", Şeyhülislâm İbn Kemâl Sempozyumu, Ankara, 1989, s. 47; Taşköprizâde, Ahmed b. Mustafa, *eş-Şekâiku'n-Nu'mâniye*, İstanbul, ts., s. 226.

¹⁸⁰ Kehhâle, Ömer Rıza, *Mu'cemü'l-Müellifin*, Beyrut, trs., I, 238; Saraç, M. A. Yekta, *Şeyhülislâm Kemâl Paşazâde, Hayatı, şahsiyeti, Eserleri ve Bazı şiirleri*, İstanbul, 1995, s. 15.

¹⁸¹ Gazzîzâde, *Fütuhât*, I, 7a.

¹⁸² Namli, Ali, "İsmâil Hakkı Bursevî", DİA, XXIII, 102-106, İstanbul, 2001.

¹⁸³ Bursevî, İsmail Hakkı, *Kitâbü's-Silsile*, İstanbul, Haydar Paşa Hastanesi Matbaası, 1291 s. 103.

8. *Şerhu Şuâbi'l-İman*
9. *Silsileti'l-Celvetiyye*
10. *Fürûk*
11. *Kitâbu'n-Necât*
12. *Kitâbu'n-Netice*
13. *Divân (Fütuhât-ı Bursevîyye)*
14. *Tamâmu'l-Feyz*¹⁸⁴

Gazzîzâde, bu eserden “sahib-i Ruhû'l-Beyân buyurmuşlar ki”¹⁸⁵, “Hakkı Hazretleri Tefsîr-i Ruhû'l-Beyân'da tahrir eder.”¹⁸⁶, “Hazreti Hakkı k.s. Ruhû'l-Beyân'da şöyle rivâyet buyurur ki”¹⁸⁷ ifadelerini kullanarak nakil yapmıştır.

5. Enisu'l-Cenan fi Tefsîri'l-Kur'ân

Eşrefzade İzzeddin, 1083/1672 tarihinde Bursa'da doğmuştur. Eşrefoğlu Rumi'nin soyundan Eşref-i Sani'nin oğludur. İzzi mahlasıyla şiirler yazmıştır. En önemli eseri olan on ciltlik Arapça tasavvufî tefsiri Enisu'l-Cenan fi Tefsîri'l-Kur'ân, oğlu Abdülkadir Necib tarafından telhis edilerek Zübdetu'l-Beyan ismiyle tanınmıştır. Eşrefzade İzzeddin, 1153/1740 tarihinde Bursa'da vefat etmiştir.¹⁸⁸

Eserleri:

1. *Divan-ı İzzi*
2. *Mev'iza*
3. *Müşevviku'l-Uşşak*
4. *Metaliu'l-Meserrat bi Cilai Delaili'l-Hayrat*

¹⁸⁴ Türk Ansiklopedisi, “İsmail Hakkı Bursalı”, Ankara, MEB Basımevi, 1972, XX, 307.

¹⁸⁵ Gazzîzâde, *Fütuhât*, II, 84b.

¹⁸⁶ Gazzîzâde, *Fütuhât*, II, 126a.

¹⁸⁷ Gazzîzâde, *Fütuhât*, II, 167a.

¹⁸⁸ Özcan, Nuri, “İzzeddin Efendi, Eşrefzade”, DİA, XXIII, 554-555, İstanbul, 2001; Osmanzâde, *a.g.e.*, I, 105-106.

“*Enisu’l-Cenan* camii şöyle nakil eylemiş ki”¹⁸⁹ ifadesini kullanıyor.

6. Zübdetü’l-Beyân fi Tefsîri’l-Kur’ân

Abdülkadîr Necib (ö.1202/1788), Bursalı İzzüddin Efendi’nin oğludur. İncirli Eşrefiyye degahı haziresinde medfundur. Zübdetü’l-Beyân fi Tefsîri’l-Kur’ân isimli esrinin dışında Mevlidü’n-Nebi isimli manzum bir kitabı vardır.¹⁹⁰

Gazzîzâde, bu eserden faydalandığını yazdığı halde ne şekilde nakil yaptığına dair bir bilgiye rastlayamadık.

7. Cevahiru’t-Tefsîr li Tuhfeti’l-Emir

Mevlânâ Kemâlüddin Hüseyin b. Ali Beyhakî-yı Sebzevâri (ö.910/1505)’nin eseridir. İranlı müfessîr, mutasavvuf ve şairdir. Vaazları ile tanındığı için “Vaiz” lakabı ve şiirelerinde kullandığı “Kâşifi” mahlasıyla tanınır. Tefsîr, Tasavvuf, Edebiyat-Şiir, Ahlak ve Hadis alanında eserleri vardır.

Cevahiru’t-Tefsîr li Tuhfeti’l-Emir. Müellif dört cilt olarak planlayıp ancak ilk cildini yazabildiği eseri Ali Şir Nevâi’ye ithaf etmiştir. Kur’ân’ın başından Nisa sûresinin 84. âyetine kadar olan kısmının tefsîrini ihtiva eden eserin giriş bölümünde dört ana başlık altında Kur’ân ilimlerine dair yirminin üzerinde konu ele almıştır. *Cevahiru’t-Tefsîr li Tuhfeti’l-Emir* isimli eserin dışında, *Mevahib-i Aliye*, *Camîu’s-Sittin*, *Ahlak-ı Muhsini*, *Risale-i Hatimiye*, *Sahife-i Şahi* gibi eserleri de mevcuttur.¹⁹¹

Gazzîzâde, bu eserden nakil yaparken, “Hüseyin Vaiz *Cevahiru’t-Tefsîri*’nde nakleler ki”¹⁹², “Hüseyin Vaiz Tefsîr-i Kebir’den nakille buyurur ki”¹⁹³, “*Cevahiru’t-Tefsîr*’de Tefsîr-i Mucez’den nakille buyururlar ki”¹⁹⁴, “Hüseyin vâiz k.s kavli üzere”¹⁹⁵, “Kâşifi buyurmuş ki”¹⁹⁶, “*Cevahir*’de buyurur ki”¹⁹⁷, “Kâle Hüseyin Vaiz (Farsça

¹⁸⁹ Gazzîzâde, *Fütuhât*, I, 122b.

¹⁹⁰ Bilmen, *a.g.e.*, II, 730.

¹⁹¹ Karaismasiloğlu, Adnan, “Hüseyin Vaiz-i Kâşifi”, *DİA*, XIX, 16-18 İstanbul, 1999.

¹⁹² Gazzîzâde, *Fütuhât*, I, 49a.

¹⁹³ Gazzîzâde, *Fütuhât*, I, 50a.

¹⁹⁴ Gazzîzâde, *Fütuhât*, I, 56a.

¹⁹⁵ Gazzîzâde, *Fütuhât*, II, 91b.

¹⁹⁶ Gazzîzâde, *Fütuhât*, II, 98a.

¹⁹⁷ Gazzîzâde, *Fütuhât*, I, 59b.

metinle)”¹⁹⁸, “Hüseyin Vaiz buyurdu ki (Farsça metinle)”¹⁹⁹ şeklindeki ifadeleri kullanmıştır.

8. Ahmed Gazzî'nin Tefsîri

Ahmed el-Gazzî b. İsa b. Müferrec Pâk b. Abdullah Paşa b. Abdulhalık Paşa b. Abdullah b. Haşim el- Hüseyini, 1054'te (1644) Kudüs yakınındaki Gazze'de doğmuştur.²⁰⁰

Ahmed Gazzî mederese ilimleri ile tekke kültürünü birleştiren sûfilerdendir. Tekkesinde Tasavvufî eserlerin yanı sıra tefsîr, hadis, fıkıh da okutmuştur. Ahmed Gazzî ömrü boyunca Kur'ân-ı Kerim'i beş defa tefsîr ederek hatmetmiştir. 1150/1738'de Bursa'da vefat etmiştir.²⁰¹

Eserleri:

1. *Nur-ı Sâti*
2. *Mizanu'l-Akaid*
3. *Risale fi't-Tasavvuf*
4. *İ'lamu'l-Mültezem bi Fazileti Zemzem*
5. *Haşye ale'l-İstiare*
6. *İ'lalu'l-Gazzî*
7. *Ta'likat ale'l-Keşşaf*

Tefsîrle ilgili olan eserleri, Nur-i Sati ve Ta'likat ale'l-Keşşaf'tır.

Gazzîzâde, Ahmed Gazzî'den nakil yaparken “Ceddü-i-emcedim Şeyh Ahmed el-Gazzî Cami şerhinde buyururlar ki”²⁰², “Ceddü'l-emced Şeyh Ahmed el-Gazzî Tefsîr-i Kâdî üzerine olan tahriratında buyurmuştur ki”²⁰³, “Ceddim Ahmedü'l-Gazzî (KS)

¹⁹⁸ Gazzîzâde, *Fütuhât*, II, 20b.

¹⁹⁹ Gazzîzâde, *Fütuhât*, II, 81b.

²⁰⁰ Gazzîzâde, *Menâkıb-ı Amhmed-i Gazzî*, vr., 90b

²⁰¹ Karaköse, a.g.e., s. 57.

²⁰² Gazzîzâde, *Fütuhât*, I, 8b.

²⁰³ Gazzîzâde, *Fütuhât*, II, 95b.

buyururlar ki”²⁰⁴, “Bu rivâyetleri Ceddîm Hazreti Şeyh Ahmed el-Gazzî k.s. hattıyla Tefsîr-i Kadî havaşisinde buldum.”²⁰⁵ şeklindeki ifadeleri kullanıyor.

9. Hakaiku't-Tevil ve Dekaiiku't-Tenzil

Kemâlüddîn Abdürrezzâk b. Ebi'l-Ganâim Muhammed el-Kâşânî (ö. 736/1335) Tasavvufî tefsîr ve tasavvufî terimlere dair eserleriyle tanınan bir mutasavvıf. İnan'da Kum ile İsfahan arasında yer alan Kâşân şehrinden doğduğu bilinen Kâ-şânî'nin hayatı hakkında yeterli bilgi bulunmamaktadır.

Eserleri:

1. *Istîlâhâtü 's-Sûfiyye*
2. *Reşhu'z-zülâl fi Şerhi elfâzi'l-mütedâvile beyne erbâbi'l-ezvâk ve ahvâl*
3. *Letâ'ifü'l-i'lâm fi işârâti'î-ilham*
4. *Şerhu Menâzili's-sâ'irîn*
5. *Şerhu Fusûsi'l-hikem*
6. *Tuhfetü'l-ihvân fi hasâisi'l-fityân*
7. *Şerhu Haber-i Kümeyl*²⁰⁶

Gazzîzâde, Kaşani'nin *Hakaiku't-Tevil* ve *Dekaiiku't-Tenzil* adlı eserinden faydalandığını²⁰⁷ vr. 8a'da belirttiği halde hangi ifade ile nakil yaptığı konusunda bir ipucuna rastlanmamaktadır.

10. Risâletü'l-Besmele, Şerh-i Besmele

Eserin müellifi, Ebû Saîd el-Hâdimî, Konya'nın Hâdim ilçesinde 1113/1701–02 yılında doğmuştur. Tasavvufî kimliğinin yanı sıra daha çok fakih ve usulcü olarak bilinen Ebû Saîd Muhammed Hâdimî, Buhara asıllıdır.²⁰⁸ Asıl adı; Muhammed b. Mustafa b.

²⁰⁴ Gazzîzâde, *Fütuhât*, I, 60b.

²⁰⁵ Gazzîzâde, *Fütuhât*, I, 54b.

²⁰⁶ Uludağ, Süleyman, “Kaşani Abdurrezzak”, DİA, Ankara 2002, XXV, 5,6.

²⁰⁷ Gazzîzâde, *Fütuhât*, I, 8a.

²⁰⁸ Muslu, Ramazan, “Ebû Saîd Muhammed Hâdimî ve Nakşibendilik Risâlesinin Tahlil”, *Sakarya Üniv. İlahiyat Fak Degisi*, 2001, sy.4, s. 197.

Osman el-Hüseynî el-Müftî el-Hâdimî Ebû Saîd-i Nakşibendî'dir.²⁰⁹ Doğduğu yere nisbetle sadece "Hâdimî" veya "Büyük Hâdimî" lakabıyla meşhur olmuştur. Hadimi, 1176/1762 tarihinde vefat etmiştir.²¹⁰

Eserleri:

1. *Risâletü'l-Besmele*
2. *Şerh-i Besmele*
3. *Risâletü' n-Nâsîh ve'l-Mensûh*
4. *Risâletün fi Hakkı't-Tertîli'l-Kur'ân*
5. *Metn-i mecâmi-il hakâyık fi ilm-il usûl*
6. *Risâletün fi Hakkı'l- Kahve*
7. *Risâle-i Fi'l Hadisi'z Zaif*

Gazzîzâde, Hadimi'den nakil yaparken "Kâle'l-Hadimi fi şerhi'l-besmeleti"²¹¹, "Hadimi Cenapları rivâyet ederler ki"²¹², "Hadimi k.s 'den rivâyet ederler ki"²¹³ ifadelerini kullanıyor.

11. İ'cazu'l-Beyân fi Keşfi Bazi Esrari Ümmi'l-Kur'ân

Ebu'l-Meali Muhammed b. İshak Sadreddin el-Konevi (673/1274). Meşhur şeyh ve âlim olan Konevi, zahiri ve bâtni ilimlerde temayüz etmiş olup, daha çok tasavvufi eserler meydana getirmiştir.²¹⁴

Gazzîzâde, bu eserden faydalandığını belirttiği halde²¹⁵ nakil yaparken eser ve müellif ismi belirtmediği için ne şekilde faydalandığı konusunda bilgi bulunmamaktadır.

²⁰⁹ Bağdatlı İsmail Paşa, *Hediyetü'l- Arifin*, Maarif Basımevi, İstanbul, 1955, II, 33.

²¹⁰ Yayla, Mustafa, "Hadimi, Ebu Said", DİA, İstanbul, 1997, XV, 24-26; İslam Âlimleri Ansiklopedisi, Türkiye Gazetesi Yayınları, İstanbul, 1985, VII, 325; Lütfi, Doğan, "Büyük Hâdimî", *Diyanet Gazetesi*, Ankara, Aralık, 1971, s. 7.

²¹¹ Gazzîzâde, *Fütuhât*, I, 9a.

²¹² Gazzîzâde, *Fütuhât*, I, 23b.

²¹³ Gazzîzâde, *Fütuhât*, I, 28a.

²¹⁴ Zirikli, *a.g.e.*, VI, 254; Bilmen, *a.g.e.*, II, 525-526.

²¹⁵ Gazzîzâde, *Fütuhât*, I, 7a.

12. Te'vilat-ı Necmiyye ve Bahru'l-Hakaiki ve'l-Maani fi Tefsîri Seb'i'l-

Mesani

Ebu Bekr b. Abdullah el-Esedi Necmeddin ed-Daye (654/1256) mutasavvıfların önde gelen şahsiyetlerinden biridir. Cengiz Han (625/1227) savaşları sırasında Harezm'den Anadolu'ya gelerek Sadreddin el-Konevi ile tanışmış ve ondan ilim öğrenmiştir. Adı geçen bu eseri tamamlayamadan Hicri 654 senesinde Bağdat'ta vefat etmiştir. Kendisinden sonra Alau'd-devle Simânî (ö. 736/1335) eseri tamamlamıştır.²¹⁶

Gazzîzâde, eserinde Te'vilat-ı Necmiyye'den şu ifadelerle “Sahib-i Te'vilât Necmeddin Dâye Hazretleri buyururlar ki”²¹⁷, “Sahib-i Bahr-i Hakaik buyurdular ki”²¹⁸, “Bahr-i Hakkaik'te mezkurdur ki”²¹⁹ nakil yapmıştır.

13. Tefsîr-i Kevaşi

Ebü'l-Abbâs Muvaffakuddîn Ahmed b. Yûsuf b. el-Hasen el-Kevaşi el-Mevsilî (ö. 680/1281) Tefsîr ve Kıraat âlimi. 590 (1194) veya (1195) Musul'un doğusunda bulunan Kevâşe Kâle-si'nde doğdu. İlk eğitimini babasından aldı ve ondan kirâat-i seb'a okudu. Arapça ve hadis dersleri aldı. Ebü'l-Hasan b. Ruzbe'den ve diğer bazı âlimlerden faydalandı. Tefsîr, Kıraat, Arap dili ve edebiyatı gibi alanlarda kendini yetiştirdi. Ke-vâşi hayatının sonlarına doğru gözlerini kaybetti. 17 Cemâziyelâhir 680 (3 Ekim 1281) tarihinde Musul'da öldü. Şafî mezhebine mensup olan Kevâşi'nin üstün ilim ve takva sahibi olduğu belirtilmiş²²⁰

Eserleri:

1. *Tabsiratü'l-Mütezekkir ve Tezkiretü'l-Mütebassır*
2. *Telhîsu Tabsirati'l-Mütezekkir ve Tezkireti'l-Mütebassır*
3. *Hadîsü'l-Erba'în*

²¹⁶ Zehebi, *et-Tefîr ve'l-Müfessirun*, Darü'l-Kütübi'l-Hadise, 1976, II, 393-394.

²¹⁷ Gazzîzâde, *Fütuhât*, I, 55a.

²¹⁸ Gazzîzâde, *Fütuhât*, I, 49b.

²¹⁹ Gazzîzâde, *Fütuhât*, II, 155a.

²²⁰ Ata, Mehmet Mahfuz, “Kevaşi”, *DİA*, XXV, 341 Ankara 2002.

Gazzîzâde, bu eserden nakil yaparken “Tefsîr-i kevaşi sahibi buyurmuşlar ki”²²¹ “Sahib-i Kevaşi’den *Enisü’l-Cenan* camii şöyle nakleder”²²² “*Tefsîr-i Kevaşi*’den menkuldur ki”²²³ gibi ifadeleri kullanıyor.

14. Mefatihü’l-Gayb (Tefsîr-i Kebir)

Ebu Abdullah Ziyaüddin Ömer el-Bekri Fahreddin er-Râzî (606/1209)’nin meşhur eseridir. Râzî, Tefsîr, Kelam, Fıkıh gibi dini ilimlerle, Edebiyat, Matematik, Kimya ve Tıp gibi beşeri ilimlerde liyakat sahibi bir kişi olarak tanınmıştır. Hem rivâyet hem de dirâyet tefsîri olan bu eserin yalnızca Fâtîha sûresi tefsîri bir cilttir. Bundan başka Mahsul, Erbain, Uyunu’l-Mesail, İ’cazu’l-Kur’ân gibi daha birçok eseri mevcuttur.²²⁴

Gazzîzâde, bu eserden nakil yaparken “Mefatihü’l-Gayb nam kitapta buyururlar ki”²²⁵ “Tefsîr-i Kebir’de buyurmuştur ki”²²⁶, “Tefsîr-i Kebir sahibi buyururlar ki”²²⁷ gibi ifadeleri kullanıyor.

15. Tefsîr-i Uyun (Uyunu’t-Tefasir)

Asıl ismi Ahmed b. Mahmud Şihabuddin es-Sivasi-Ayasluği (ö.860/1456)²²⁸ Âlim, mtasavvuf bir zattır.

Eserleri:

1. *Uyûnu’t-tefâsîr li’l-fudalâi’s-semâsîr*
2. *Şerhu’l-Ferâizi’s-Sirâciyye*
3. *Cezzâbü’l-kulûb ilâ tarîki’l-mahbûb*
4. *en-Necât min şerri’s-sıfât*
5. *Şerhü’l-Misbâh li’l-Matrizî*
6. *Tavzîhu futûhi’l-ervâh fi şerhi Telhîsi’l-Miftâh*

²²¹ Gazzîzâde, *Fütuhât*, I, 122a.

²²² Gazzîzâde, *Fütuhât*, I, 122b.

²²³ Gazzîzâde, *Fütuhât*, II, 131a.

²²⁴ Bilmen, *a.g.e.*, I, 100; Zirikli, *a.g.e.*, VII, 203.

²²⁵ Gazzîzâde, *Fütuhât*, I, 54a.

²²⁶ Gazzîzâde, *Fütuhât*, I, 59a.

²²⁷ Gazzîzâde, *Fütuhât*, I, 44b.

²²⁸ Kâtip Çelebi, *Keşfü’z-zunûn*, II, 1185; Şemseddin Sâmî, *Kâmûsü’l-a’lâm*, I, 506.

7. *Şerhü Lübbi'l-Elbâb*

8. *Riyâzü'l-Ezhâr fî Cilâi'l-Ebsâr*²²⁹

Gazzîzâde, bu eserden nakil yaparken “*Tefsîr-i Uyun* sahibi buyurmuş ki”²³⁰, “*Tefsîr-i Uyun* sahibi buyururlar ki”²³¹ gibi ifadeleri kullanmıştır.

16. Nefehatu'l-Üns

Nûrüddîn Abdurrahman b. Nizâmiddîn Ahmed b. Muhammed el-Câmî (ö. 898/1492) Nakşibendî tarikatına mensup İranlı âlim ve şair. 23 Şaban 817'de Horasan'ın Câm şehrinin Harcird kasabasında doğdu. Daha çok Molla Câmî unvanıyla tanınır.²³²

Eserleri:

1. *Divanları*

2. *Risâle-i Terceme-i Kelimât'i Kudsiyye*

3. *Şerhu Fusûsü'l-Hikem*

4. *Risâle-i Tehlîliyye*

5. *Risale fî'l-Vücûd*

6. *Risale der Menâsikü'l-Hac*

7. *Risâle-i Mûsiki*

8. *el-Fevâ'idü'z-Ziyâ'iyye*

9. *Kitâb-ı Sarf*

10. *Tefsîrül-Kur'ân: Fâtîha'dan İtibaren Bakara sûresinin 23. âyetine kadar*

Cami'nin *Nefehatu'l-Üns* isimli eseri tefsîrle ilgili değildir. Tasavvufi terimler ve tasavvuf ehlinin hallerini anlatan bir eserdir. Gazzîzâde, bu eserden nakil yaparken

²²⁹ Osanzâde, *a.g.e.*, I, 275; Kâtip Çelebi, *a.g.e.*, II, 1709; ez-Zirikli, *a.g.e.*, I, 254; Hoca Sâdeddin, *Tâcü't-tevârih*, II, 415.

²³⁰ Gazzîzâde, *Fütuhât*, II, 93a.

²³¹ Gazzîzâde, *Fütuhât*, II, 103b.

²³² Okumuş, Ömer, “Cami, Abdurrahman”, *DİA*, VII, 94-99, İstanbul, 1993.

“Mevlana Abdurrahman Cami k.s *Nefehatu'l-Üns*'te buyurmuş ki”²³³, “*Nefehatü'l-Üns*'de mezkurdur”²³⁴ gibi ifadeleri kullanmıştır.

17. el-Fütûhâtü'l-Mekkiyye

Muhyiddîn Muhammed b. Alî b. Muhammed el-Arabî et-Tâî el-Hâtimî (ö. 638/1240) Tasavvuf ve İslâm düşünce tarihinde büyük etkileri bulunan sûfî müellif. 17 Ramazan 560 {28 Temmuz 1165) tarihinde Endülüs'ün güneydoğusundaki Tüdmîr (Teodomiro) bölgesinin başşehri olan Mürsiye'de (Murcia) doğdu. el-Fütûhâtü'l-Mekkiyye, Müellifin en büyük ve en temel eseridir. Diğer eserlerinin bu kitabın ilgili bölümlerinin birer zeyli olduğu söylenebilir. İkinci defa gözden geçirerek bizzat kendi eliyle yeniden yazdığı otuz yedi ciltlik nüsha İstanbul'da Türk ve İslâm Eserleri Müzesindedir.²³⁵

Bazı Eserleri:

1. *Fusûsü'l-Hikem*
2. *el-Cem' ve't-Tafsîl fi Esrari'l-Meani ve't-Tenzil*
3. *Kitabu'l-Esfar*
4. *Tercümânü'l-eşvâk*
5. *Cevabu's-Sual*

Gazzîzâde, bu eserden nakil yaparken “Şeyhu'l-Ekber miskü'l-ezfer kibritü'l-ahmer k.s. el-athar hazretleri buyurmuşlar ki”²³⁶, “Hazret-i Şeyh'ten rivâyet olunur ki”²³⁷, “Hazret-i Şeyh Muhyiddin Arabi k.s. sened-i muttasıl ile rivâyet edip”²³⁸, “Hazret-i Şeyh-i Ekber k.s. buyurduğu üzere”²³⁹, “Şeyh-i Ekber k.s. Efendimiz'in vesayalarında Beyân buyurduğu”²⁴⁰, “Hazret-i Şeyh r.a. kavli şerifi üzere”²⁴¹, “Hazreti şah-ı velâyetten

²³³ Gazzîzâde, *Fütuhât*, II, 66b.

²³⁴ Gazzîzâde, *Fütuhât*, I, 131a.

²³⁵ Kılıç, M. Erol, “İbnü'l-Arabî”, DİA, XX, 493-516, İstanbul, 1999.

²³⁶ Gazzîzâde, *Fütuhât*, I, 26a-b

²³⁷ Gazzîzâde, *Fütuhât*, I, 91b.

²³⁸ Gazzîzâde, *Fütuhât*, II, 53b.

²³⁹ Gazzîzâde, *Fütuhât*, II, 70a.

²⁴⁰ Gazzîzâde, *Fütuhât*, II, 144b.

²⁴¹ Gazzîzâde, *Fütuhât*, I, 127b.

nakille”²⁴², “Hazret-i Şeyh-i Ekber k.s. Fütuhât-i Mekkiye’de buyurdular ki”²⁴³, “Pir-i destgîr Şeyhu’l-Ekber miskû’l-ezfer kibritu’l-ahmer k.s. el-athar efendimiz, Fütuhât-ı Mekkiye’de yüz yirminci babında Beyân ederler ki”²⁴⁴ gibi ifadeleri kullanmıştır.

18. Tefsîrû’l-Kur’ân

Hanefî mezhebi imâmlarından Ebülleys es-Semerkandi. Asıl İsmi, Nasr b. Muhammed b. Ahmed bin İbrâhîm es-Semerkandî olup, künyesi Ebülleys'dir. Lakabı İmâm-ül-hüdâ ve Fakîh'dir. 373 (m. 983) senesi Cemâzil-âhır ayında vefât etmiştir.

Bazı eserleri şunlardır:

1. *Hizânatü’l-Fıkıh*
2. *Uyun el-Mesâil fî’l- Fıkıh*
3. *Kurret-ül-Uyûn ve Müferrih el-Kalb el-Mahzûn*
4. *Şerh-ül-Fıkhi’l-Ekber*
5. *Tuhfetü’l-Enâm fî Menâkıb el-Eimmeti’l-Erbai’l-Îzâm*
6. *Dekâik-ül-Ahbâr fî Zikr-il-Cenne ve’n-Nâr*
7. *el-Fetâvâ*
8. *en-Nevâzil fil Fürû’*
9. *el-Mukaddime fis-Salât*
10. *Beyânu Akîdetü’l-Usûl* ²⁴⁵

Gazzîzâde, bu eserden “*Tefsîr-i Ebu’l-Leys*’de mezkurdur ki”²⁴⁶, “*Tefsîr-i Ebu’l-Leys*’de nakille buyurmuşlar ki”²⁴⁷, “Ebu’l-Leys nakille buyurmuş ki”²⁴⁸ gibi ifadelerle nakil yapmıştır.

²⁴² Gazzîzâde, *Fütuhât*, I, 173a.

²⁴³ Gazzîzâde, *Fütuhât*, I, 58a.

²⁴⁴ Gazzîzâde, *Fütuhât*, I, 118b.

²⁴⁵ Zehebi, *a.g.e.*, I, 224; Yazıcı, İshak, “Semerkandi, Ebü’l-Leys”, DİA., İstanbul 2009, XXXVI, 473-475.

²⁴⁶ Gazzîzâde, *Fütuhât*, II, 131a-131b.

²⁴⁷ Gazzîzâde, *Fütuhât*, II, 152a.

²⁴⁸ Gazzîzâde, *Fütuhât*, II, 154a.

19. Keşfu'l-Esrar

Gazzîzâde'nin faydalandığı bu isimdeki eserin müellifini belirtmediği için kime ait olduğunu tespit edemedik. Aynı isimle Meybudi (ö. ?)²⁴⁹, Teftâzânî (ö. 793/1390)²⁵⁰ ve Ali Çelebi İzniki (ö.1108/1697)²⁵¹ gibi farklı müelliflere ait böyle bir eser bulunmaktadır.

Gazzîzâde, bu eserden nakil yaparken “Tefsîr-i Keşfu'l-Esrar'den menkuldur ki”²⁵² ifadesini kullanıyor.

B. Eser İsmi Belirtmeden Müellif İsmi İle Yaptığı Nakiller

Gazzîzâde, nakil yaparken bazen eser ismi vermeden sadece müellifin ismi ile nakil yapmaktadır ki, eserinde en çok kullandığı bir yöntemdir. Gazzîzâde'nin ismi ile nakil yaptığı kişiler ve kullandığı ifadeler şu şekildedir: “Ebussuud Hazretinden rivâyet olunur ki”²⁵³, “Ebussuud Hazreti kezalik buyurur ki”²⁵⁴, “Şeyhzade Cenapları buyururlar ki”²⁵⁵, “Şeyhzade buyurmuş ki”²⁵⁶, “Şeyhzade buyurur ki”²⁵⁷, “İmam Kuşeyri buyururlar ki”²⁵⁸, “İmam Kuşeyri cenabı buyururlar ki”²⁵⁹, “İmam Kuşeyri cenabı buyurmuş ki”²⁶⁰, “İmam Kuşeyri'den k.s. menkuldur ki”²⁶¹, “Kahistani buyurmuş ki”²⁶², “Kahistani şerh-i kebirde buyurmuş ki”²⁶³, “Hatta İmam Şa'rani Hazretleri kendi veya bir aher zattan rivâyet buyururlar ki”²⁶⁴, “Şeyh Ebabekir es-Serrac'ten menkuldur ki”²⁶⁵, “Hasan hazretleri buyururlar ki”²⁶⁶, “Fenari k.s. buyururlar ki”²⁶⁷, “İmam Sa'lebi eimme-i lügatten rivâyet

²⁴⁹ Ma'rife, Muhammed Hadi, *et-Tefsir ve'l-Müfessirun fi Sevbihî'l-Kaşib*, II, 552,553.

²⁵⁰ Bilmen, *a.g.e.*, I, 576.

²⁵¹ Bilmen, *a.g.e.*, I, 706.

²⁵² Gazzîzâde, *Fütuhât*, II, 154a.

²⁵³ Gazzîzâde, *Fütuhât*, II, 126b.

²⁵⁴ Gazzîzâde, *Fütuhât*, II, 81b.

²⁵⁵ Gazzîzâde, *Fütuhât*, I, 103b.

²⁵⁶ Gazzîzâde, *Fütuhât*, II, 82a.

²⁵⁷ Gazzîzâde, *Fütuhât*, II, 82b.

²⁵⁸ Gazzîzâde, *Fütuhât*, I, 49b.

²⁵⁹ Gazzîzâde, *Fütuhât*, II, 99a.

²⁶⁰ Gazzîzâde, *Fütuhât*, II, 128b.

²⁶¹ Gazzîzâde, *Fütuhât*, II, 128b.

²⁶² Gazzîzâde, *Fütuhât*, II, 159b.

²⁶³ Gazzîzâde, *Fütuhât*, II, 168b.

²⁶⁴ Gazzîzâde, *Fütuhât*, I, 48a.

²⁶⁵ Gazzîzâde, *Fütuhât*, I, 32b.

²⁶⁶ Gazzîzâde, *Fütuhât*, I, 44b.

²⁶⁷ Gazzîzâde, *Fütuhât*, I, 52b.

ederler ki”²⁶⁸, “İmam Sa’lebi’den mervidir ki”²⁶⁹, “İbn Sirin buyurdular ki”²⁷⁰, “Mevlana k.s. buyururlar ki”²⁷¹, “Ata hazretleri buyururlar ki”²⁷², “İbnu’l-Enbari buyurdular ki”²⁷³, “İmam Ebu Mansur buyurmuşlar ki”²⁷⁴, “İmam Ebu Muhammed Buyururlar ki”²⁷⁵, “Ebu’l-Hasan dahi buyurdu ki”²⁷⁶, “Mecalis-i Sinaniyede mezkurdur ki”²⁷⁷, “Şa’rani Hazreti buyurur ki”²⁷⁸, “Kavl-i Ahmed b. Hanbel üzere”²⁷⁹, “Piru’t-Tarika Hazret-i Üftâde k.s.’den menkuldur buyurmuş ki”²⁸⁰, “Ebu Osman el-Hayri rivâyeti üzere”²⁸¹ “Kâdî Ebu’l- Fadl buyurmuş ki”²⁸²

C. Müellif ve Kaynak İsmi Vermeden Yaptığı Nakiller

Gazzîzâde eserinde kullandığı kaynaklardan biri de sahibi belli olmayan rivâyetlerdir. Bu yöntemi kullanma biçimi şu şekildedir: Mervidir ki²⁸³, rivâyet olunur ki²⁸⁴, rivâyet buyururlar ki²⁸⁵, kîle²⁸⁶ kâle badu’l-arifin bazı arifler buyurmuşlar ki²⁸⁷, kiîe bazıları demişler ki²⁸⁸, kîle bazı erba-ı hakikat²⁸⁹, kîle bazı bazı kâmiller buyurdular ki²⁹⁰, kîle bazı kümmel-i evliya buyurmuşlar ki²⁹¹, bazıları buyurmuşlar ki²⁹², bazıları buyururlar ki²⁹³, bazıları rivâyet ederler ki²⁹⁴, bazı arifler buyururlar ki²⁹⁵, bazı muhakkıkan buyururlar

-
- ²⁶⁸ Gazzîzâde, *Fütuhât*, I, 56b.
²⁶⁹ Gazzîzâde, *Fütuhât*, I, 56b.
²⁷⁰ Gazzîzâde, *Fütuhât*, I, 57b.
²⁷¹ Gazzîzâde, *Fütuhât*, I, 100b.
²⁷² Gazzîzâde, *Fütuhât*, I, 106b.
²⁷³ Gazzîzâde, *Fütuhât*, I, 106b.
²⁷⁴ Gazzîzâde, *Fütuhât*, I, 108b.
²⁷⁵ Gazzîzâde, *Fütuhât*, I, 132a.
²⁷⁶ Gazzîzâde, *Fütuhât*, II, 10a.
²⁷⁷ Gazzîzâde, *Fütuhât*, II, 13a.
²⁷⁸ Gazzîzâde, *Fütuhât*, II, 40b.
²⁷⁹ Gazzîzâde, *Fütuhât*, II, 78b.
²⁸⁰ Gazzîzâde, *Fütuhât*, II, 129a.
²⁸¹ Gazzîzâde, *Fütuhât*, II, 126b.
²⁸² Gazzîzâde, *Fütuhât*, II, 133b.
²⁸³ Gazzîzâde, *Fütuhât*, II, 131b, 141a, 35b, 72a, 118b.
²⁸⁴ Gazzîzâde, *Fütuhât*, I, 127b.
²⁸⁵ Gazzîzâde, *Fütuhât*, I, 61b.
²⁸⁶ Gazzîzâde, *Fütuhât*, II, 93b, 128b.
²⁸⁷ Gazzîzâde, *Fütuhât*, I, 110a.
²⁸⁸ Gazzîzâde, *Fütuhât*, I, 44a; 141b.
²⁸⁹ Gazzîzâde, *Fütuhât*, II, 142a.
²⁹⁰ Gazzîzâde, *Fütuhât*, II, 128a.
²⁹¹ Gazzîzâde, *Fütuhât*, II, 128b.
²⁹² Gazzîzâde, *Fütuhât*, I, 49b; II, 142a II, 118b, 119a, 142a.
²⁹³ Gazzîzâde, *Fütuhât*, I, 59b, 59b, 57a; II, 85b.

ki²⁹⁶, bazı müdekkikan demişler ki²⁹⁷, azizan arifan demişler ki²⁹⁸, bazıları demişler ki²⁹⁹, bazı ehl-i tefsîr buyururlar ki³⁰⁰, bazı müfessîrin buyurmuşlar ki³⁰¹, bazı müfessîrin buyururlar ki³⁰², bazı urafa buyurmuşlar ki³⁰³, bazı kâmiller buyururlar ki³⁰⁴, bazı ehl-i tahkik buyururlar ki³⁰⁵, erbab-ı hakikat buyurmuşlardır ki³⁰⁶, bazı erbâb-ı tahkik buyurmuşlar ki³⁰⁷, erbâb-ı marifet buyurdular ki³⁰⁸, erbâb-ı hikmet buyururlar ki erbab-ı irfan buyurdular ki³⁰⁹, ulema buyururlar ki³¹⁰, menkuldur ki³¹¹, hikâye olunur ki³¹², kavli-i ehl-i tefsîr üzere³¹³, şöyle rivâyet buyururlar ki³¹⁴, kümmel-i urâfâdan menkuldur³¹⁵, ve kâle badu'l-müfessîrin³¹⁶, ve kâle baduhum³¹⁷, ve kâle badu'l-ulemai³¹⁸, nitekim azizan buyururlar ki³¹⁹, ala rivâyetin.³²⁰

-
- ²⁹⁴ Gazzîzâde, *Fütuhât*, I, 73b.
²⁹⁵ Gazzîzâde, *Fütuhât*, II, 86b.
²⁹⁶ Gazzîzâde, *Fütuhât*, I, 54b.
²⁹⁷ Gazzîzâde, *Fütuhât*, I, 54b.
²⁹⁸ Gazzîzâde, *Fütuhât*, I, 21 a.
²⁹⁹ Gazzîzâde, *Fütuhât*, I, 50a; II, 169a, 78, 85b.
³⁰⁰ Gazzîzâde, *Fütuhât*, II, 98a.
³⁰¹ Gazzîzâde, *Fütuhât*, II, 12b.
³⁰² Gazzîzâde, *Fütuhât*, I, 49a.
³⁰³ Gazzîzâde, *Fütuhât*, II, 128a.
³⁰⁴ Gazzîzâde, *Fütuhât*, II, 86b.
³⁰⁵ Gazzîzâde, *Fütuhât*, II, 141b.
³⁰⁶ Gazzîzâde, *Fütuhât*, II, 141b.
³⁰⁷ Gazzîzâde, *Fütuhât*, I, 57b; II, 141b, 18b.
³⁰⁸ Gazzîzâde, *Fütuhât*, I, 44a.
³⁰⁹ Gazzîzâde, *Fütuhât*, II, 75a.
³¹⁰ Gazzîzâde, *Fütuhât*, I, 52b.
³¹¹ Gazzîzâde, *Fütuhât*, I, 74b.
³¹² Gazzîzâde, *Fütuhât*, I, 73b.
³¹³ Gazzîzâde, *Fütuhât*, II, 18b.
³¹⁴ Gazzîzâde, *Fütuhât*, II, 72a, 74a.
³¹⁵ Gazzîzâde, *Fütuhât*, II, 78b.
³¹⁶ Gazzîzâde, *Fütuhât*, II, 93a.
³¹⁷ Gazzîzâde, *Fütuhât*, II, 93b.
³¹⁸ Gazzîzâde, *Fütuhât*, II, 93b.
³¹⁹ Gazzîzâde, *Fütuhât*, II, 97b.
³²⁰ Gazzîzâde, *Fütuhât*, II, 121a.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

**GAZZÎZÂDE ABDÜLLATÎF EFENDÎ'NİN FÜTUHATU
KENZİ'L-KUR'ÂN ADLI FÂTIHA SÛRESİ TEFSÎRİNİN RİVAYET,
DİRAYET VE KUR'AN İLİMLERİ AÇISINDAN TAHLİLİ VE
DEĞERLENDİRİLMESİ**

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

GAZZİZÂDE ABDÜLLATÎF EFENDİ’NİN FÜTUHATU KENZİ’L-KUR’ÂN ADLI FÂTIHA SÛRESİ TEFSİRİNİN RİVAYET, DİRAYET VE KUR’AN İLİMLERİ AÇISINDAN TAHLİLİ VE DEĞERLENDİRİLMESİ

I. RİVÂYET AÇISINDAN TAHLİLİ

Gazzîzâde, eserini telif ederken ağırlıklı olarak rivâyetlerden faydalanmıştır. Rivâyetler başta âyet, hadis, sahabe sözü, tabiin sözü ve daha sonraki dönemlerde yaşamış âlimler ve müfessîrlerin sözlerinden meydana gelmektedir. Gazzîzâde’nin faydalandığı kaynakları yukarıda detaylı bir şekilde aktardık.

A. Âyeti Âyetle Tefsîr Etmesi

Gazzîzâde, besmele’nin müteallekî ile ilgili “بِسْمِ اللَّهِ مَجْرَاهَا وَمُرْسَاهَا”¹ ve “إِيَّاكَ نَعْبُدُ”² âyetlerini de delil göstererek Nahiv ilminin önemli bir ekolü olan Basrilerin görüşüne göre müteallakının, müeahhar olduğunu ve “besmele ile başlamayan her iş bereketsizdir.”³ Hadisinden dolayı da uygun olan görüşün de bu olduğunu ifade etmektedir.⁴

Besmelenin fazileti ile ilgili şu örneği vermektedir “Hz. İsa’nın a.s. mübarek lisanına yazıldı. Berekat-ı besmele ile beşikte “Ben Allah’ın kuluyum O bana kitap verdi ve beni peygamber yaptı”⁵ dedi ve gözsüzlere okurdu gözleri açılırdı, mevtaya nefes ederdi

¹ Hud, 11/41

² Fatıha, 1/5

³ Bkz: Hatîb el-Bağdâdî, *el-Câmi’ li ahlâki’r-râvî ve âdâbi’s-sâmi’* II, 69-70; el-Gazzâlî, *İhyâu Ulûmi’-d-Dîn*, I, 206.

⁴ Gazzîzâde, *Fütuhât*, I, 7a

⁵ Meryem, 19/30

hayat bulurdu.”⁶ Besmelenin tekrar edilmesi gereken bir zikir olduğuna Kur’ân’da işaretler olduğunu şu âyetlerle ifade ediyor.

“وَالَّذِينَ هُمْ عَنْ آلِهَتِهِمْ كَالْحُدِيِّ الَّذِينَ هُمْ عَنْ رَبِّكَ فِي الْقُرْآنِ”⁷ “وَالَّذِينَ هُمْ كَلِمَةَ التَّقْوَىٰ”⁸ bu iki âyet besmele-i şerifiye işaretler.”⁹

Gazzîzâde, ilk inen vahyin de besmele olduğunu ifade ederek,¹⁰ “yaradan rabbinin ismi ile oku”¹¹ âyeti besmeleyi oku anlamında olduğunu söyler.

İstiaze ile ilgili şu âyetin “Kur’ân okuduğun zaman Allah ‘a sığın¹² âyeti euzu billahi mine’ş-şeytai’r- racim ifadesi olduğunu vurgulamaktadır.¹³

Gazzîzâde, Allah lafzında var olan yedi özelliğin diğer isimlerin hiç birinde bulunmadığını şu şekilde açıklıyor: 1. Diğer isimler Allah’tan başkasına da nispet edilir. Allah isminin gayra nisbet-i ihtimali yoktur. Gazzîzâde buna şu âyeti delil getirmektedir. “ve lillahi’l-esmaü’l-hüsna”¹⁴ 2. Yaratılmış varlıklara Allah ismi tesmiye olunmaz. Ancak zat-ı pâk-ı ahediyete mahsustur.” Bu düşüncesine delil olarak da şu âyeti delil göstermektedir. “هَلْ تَعْلَمُ لَهُ سَمِيًّا”¹⁵ 3. Başından nidâ harfi hazfedilip sonuna şeddeli mim eklenerek Allahumme denilir. Bu da ya Allah demektir. 4. Hemze yerine elif lam eklendi. 5. Kat’-ı hemze ile Ya Allah denir. 6. Diğer isimlerde yapılmazken Allah lafzına mahsus Nida harfi olan ya ile elif lam-ı tarif bir arada kullanılır. 7. Yemin etmeye mahsus isimdir¹⁶

Gazzîzâde bu yedi özelliği saydıktan sonra “Allah” Lafza-i Celal ile ilgili harflerinin alınmasıyla anlamının değişmemesi özelliğine de ayrıca vurgu yapmaktadır. Elif alınsa lillah kalır. Bu da anlamını bozmadığı gibi Kur’ân’-ı Kerim’de birçok örneği

⁶ Gazzîzâde, *Fütuhât*, I, 17b

⁷ Fetih, 48/26

⁸ İsrâ, 17/46

⁹ Gazzîzâde, *Fütuhât*, I, 18b

¹⁰ Gazzîzâde, *Fütuhât*, I, 18b

¹¹ Alak, 96/1

¹² Nahl, 16/98

¹³ Gazzîzâde, *Fütuhât*, I, 27a

¹⁴ A’raf, 7/180.

¹⁵ Meryem, 19/65.

¹⁶ Gazzîzâde, *Fütuhât*, I, 13a-b.

bulunmaktadır. “لَهُ مَا فِي السَّمَاوَاتِ وَمَا فِي الْأَرْضِ”¹⁷ Lam’ın biri alınsa yine anlamı bozulmaz. Buna da şu âyet örnektir. “لَهُ مَا فِي السَّمَاوَاتِ وَمَا فِي الْأَرْضِ”¹⁸ âyetinde olduğu gibi mana bakidir. Kezalik ikinci lam alınsa ha kalır. İşba’ için vav gelir huve olur. “هُوَ اللَّهُ الَّذِي لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ”¹⁹ âyet-i kerimesinde olduğu gibi yine mana aynı kalır.²⁰

Gazzîzâde, “Rahman”ın manası ile ilgili “ Haris İbn Esed, Rahman’ın manası kulların zahir vücut ve aza ve cevarihlerini halk edip ihya edicidir. Rahim müminlerin kalbini nur-u tevhid ve muhabbetullah ile ihya edicidir. Rivâyetini aktardıktan sonra “

”أَوْ مَنْ كَانَ مَمِيئًا فَأَحْيَيْنَاهُ وَجَعَلْنَا لَهُ نُورًا”²¹ âyet-i kerimesi buna işaret eder.” demektedir.²²

Gazzîzâde, yine “Rahman”ın manası ile ilgili Rahman; kullarına hesapsız nimet verici demektir. Zira Hakk’ın kullarına ihsan ettiği nimetin hesabı yoktur. Kul onu sayamaz ve hesaba gelmez. Ancak onun hesabını onu ihsan eden Hak bilir, dedikten sonra, Rahmanın bu anlamı ifade ettiğine delil şu âyete işaret etmektedir. “ve eğer Allah’ın nimetini sayarsanız onu sayamazsınız.”²³

Gazzîzâde, “Rahmân ismi itaat eden kullara, Rahîm ismi günahkarlara yöneliktir. Rahmet tecellisi rahimiyetten tevbe edenlerin seyyiatlarını hasenata tebdil eder, ²⁴ yorumunu yapar ve bu yorumunu desteklemek için de şu âyeti delil gösterir. “Allah işte onların kötülüklerini iyiliklere çevirir.”²⁵” Gazzîzâde, İmam Câ’fer-i Sadık r.a.’ın Rahmân ism-i şerif-i Allah’a hastır. Ondan başka varlığa bu isim verilmedi. Lakin hükmünde ve tecellisinde hükmü âmdir. Rahîm ism-i şerifi tesmiyede âmmdir. Hükmü hastır. Yani Hak Tealâ ism-i Rahîm’le habibine tesmiye eyledi, görüşünü aktarıldıktan sonra Rahîm isminin insanlara da sıfat olarak kullanıldığına dair iki âyeti delil göstermektedir.

¹⁷ Bakara, 2/284.

¹⁸ Bakara, 2/255.

¹⁹ Haşir, 59/22.

²⁰ Gazzîzâde, *Fütuhât*, I, 8a-b.

²¹ En’am, 6/122.

²² Gazzîzâde, *Fütuhât*, I, 12a.

²³ İbrahim, 14/34.

²⁴ Gazzîzâde, *Fütuhât*, I, 13a-13b.

²⁵ Furkan, 25/70.

Peygamber Efendimiz “بِالْمُؤْمِنِينَ رُؤُوفٌ رَّحِيمٌ”²⁶ ayeti ile ve sahabe-i güzün de “رُحَمَاءُ بَيْنَهُمْ”²⁷ âyeti ile övüldüler.”²⁸

Gazzîzâde, Berâe sûresi başında neden bismelenin yazılmadığını sorusuna şu cevabı veriyor: “Bu sûrede çoğunlukla münafıkların durumundan bahsedildi. Münafıklar zümresine besmele-i şerife layık olmadığından Hak Tealâ bu sûrede olan besmeleyi alıp Hz. Süleyman’a (a.s) ikrar eden karıncalara ihsan buyurdu.

“إِنَّهُ مِنْ سُلَيْمَانَ وَإِنَّهُ بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ”²⁹ âyeti ile sûre sayısı kadar besmele nazil oldu. Kur’ân’daki besmele adedi tamamlandı ve sûrelere denk oldu.”³⁰

Gazzîzâde “الْحَمْدُ لِلَّهِ” ‘taki hamdin Allah’ın kendi kendine hamd etmesi olduğunu, Kur’ân’da buna benzer âyetlerin çok olduğunu, özellikle yaratma ve helâk etme anlamını ifade eden âyetlerden sonra hamdin zikredildiğini şu iki âyeti delil göstererek açıklar: Yaradılışın başlamasından sonraya örnek “Hamd, yeri ve göğü yaratan Allah’a mahsustur.”³¹ âyeti, âlemin zeval bulmasından sonrasına örnek şu âyet “Aralarında hak ile hükmetti ve âlemlerin rabbine hamd olsun dendi.”³² Allah’ın kendine hamd etmesine delildir.³³

Gazzîzâde, rivâyetin kaynağını belirtmeden Hızır a.s.’dan rivâyetle “Rab” isminin ism-i a’zam olduğunu aktardıktan sonra, devamında Kur’ân-ı Kerim’deki Rab ile başlayan Kur’ân âyetlerindeki Allah’ın dostu olan peygamberlerin, salihlerin duası bu isimle “Ey rabbimiz kendimize zulmettik”³⁴ “Rabbim! Gece gündüz kavmimi davet ettim.”³⁵, “Rabbim yeryüzünde kâfirlerden bir ev bırakma”³⁶, “yere şRabbimiz bunları bo

²⁶ Tevbe, 9/128

²⁷ Fetih,48/29

²⁸ Gazzîzâde, *Fütuhât*, I, 15a-15b.

²⁹ Neml, 27/30

³⁰ Gazzîzâde, *Fütuhât*, I, 16.a

³¹ En’am, 6/1

³² Zümer, 39/75

³³ Gazzîzâde, *Fütuhât*, I, 109b.

³⁴ Araf, 7/23.

³⁵ Nuh, 71/5.

yaratmadın”³⁷ “Rabbimiz kimi ateşe atarsan onu rezil edersin”,³⁸ başladığı gibi, Allah’ın düşmanlarının da duaları bu isimle başlamaktadır.³⁹

Gazzîzâde, “الْعَالَمِينَ” den maksadın insanlar ve cinler olduğunu söylelemekte ve şu âyeti delil olarak göstermektedir: “Âlemlere uyarıcı olsun diye.”⁴⁰ Çünkü Peygamaber Aleyhisselam Efendimiz’in azap ve ikap ile uyarıcı olması insanlar ve cinlere yönelik ve onlara mahsustur.⁴¹

Gazzîzâde, “yevm”in anlamı Güneşin doğuşundan batışına kadarki zaman olduğunu; gün bazen kısa bazen uzun olabildiğini. Ekvator çizgisi civarı gece gündüz eşitken kuzey kutbuna yakın yerlerde kimi yerlerde iki ay gece iki ay gündüz olduğunu.⁴² söyledikten sonra bu âyetteki anlamının “mutlak vakit olduğunu söyler. Çünkü kıyamet günü Güneşin doğuşu ve batışı yoktur. Güneş olsa da vazifesiz ve etkisizdir.” “Allah’ın din gününü zatına nispet etmesi; ya o günün büyüklüğü ve önemi içindir veya o günde bütün varlık etkisiz ve tesirsiz bir vaziyette olduğu içindir. Bütün iş ve icraatlar yalnız Allah tarafından icra edilmektedir.”⁴³ Gazzîzâde, bu anlamları ifade eden şu âyetleri delil göstermektedir. “Sûra üflendiği zaman artık aralarında soy-sop kalmaz.”⁴⁴, “Bu gün onların ağızlarını mühürleriz.”, “sûra üflendiğinde fevc fevc gelirsiniz”⁴⁵

“مَلِكِ يَوْمِ الدِّينِ”deki “din” günü kıyamet günü olduğunu şu âyetle açıklamaktadır:

“Eğer Allah, bir kısım insanları diğer bir kısmıyla def edip önlemeseydi, mutlak sûrette içlerinde Allah’ın bol bol anılan manastırlar, kiliseler, havralar ve mescidler yıkılır giderdi.”⁴⁶ Çünkü dünya hayatında da asıl tesir ve yetki sahibi olan Allah’tır. Bu âyetin işaret ettiği gibi Allah insanları zahirde bir birlerine sebep kılmış, birbirlerine iyilik veya

³⁶ Nuh, 71/26.

³⁷ Al-i İmran, 3/191.

³⁸ Al-i İmran, 3/192.

³⁹ Gazzîzâde, *Fütuhât*, I, 127b.

⁴⁰ Furkan, 25/1.

⁴¹ Gazzîzâde, *Fütuhât*, I, 133a.

⁴² Gazzîzâde, *Fütuhât*, II, 22b.

⁴³ Gazzîzâde, *Fütuhât*, II, 25b.

⁴⁴ Mü’minun, 23/101.

⁴⁵ Nebe, 78/18

⁴⁶ Hac, 22/40

kötülük yapabilirler. “maliki yevmi’ d-din” âyeti ise kıyamet günü bu zahiri etkinin de ortadan kaldırılacağını ifade etmektedir⁴⁷. Zira dünyada da insanların sahip olma konumundaki durumu satranç tahtası üzerindeki taşların sahip oldukları konumuna benzer.⁴⁸ Aslında onlar gerçek manada hakiki şah vezir ve asker değillerdir. Ancak onları oynatan, onlara o vasıfları vermiştir. Şu kadar var ki kul hangi tarafa meylederse hak onu yaratır. “maliki yevmi’ d-din” ifadesi ile de bu durumun da tamamen ortadan kalkması demektir.⁴⁹

Gazzîzâde, “اهدِنَا الصِّرَاطَ الْمُسْتَقِيمَ” âyetini tefsîr ederken ibadetle sırat-ı müstakîmin aralarında sıkı bir münasebet olduğunu şu âyetleri delil göstererek açıklamaktadır.

“Artık O’na ibadet et doğru olan yol budur.”⁵⁰, “Bana ibadet et doğru olan yol budur”⁵¹ âyetlerinde olduğu gibi sırat-ı müstakîm’den önce gelen ibadet sırat-ı müstakîmin Hakk’a ibadet olduğunu göstermektedir. Gazzîzâde, Bu âyetlerden anlaşılan doğru yolun Allah’a ibadet yolu olduğunu söylemektedir.⁵²

Gazzîzâde, kenidilerine nimet verilenlerin İbn Abbas’ın rivâyetine göre Hz. Musa a.s olduğunu, nimetten murat da Tevrat olduğunu aktarır. Şu iki âyeti de delil gösterir. “Ey İsrailoğulları size olan nimetimi hatırlayın”⁵³ “Allah’ın size olan nimetini hatırlayın. Hani siz düşmandınız da o kalplerinizi birbirine ısındırdı.”⁵⁴ Gazzîzâde, bu iki âyetin İbn Abbas’ın (r.a.) görüşünü desteklediğini savunmaktadır.⁵⁵

B. Âyeti Hadisle Tefsîr Etmesi

Gazzîzâde, Fâtiha tefsîrinde âyetlerin açıklamasına yönelik hadislere birkaç örnek dışında fazla yer vermemektedir. Naklettiği hadisleri ya nasihat amaçlı veya detaylara

⁴⁷ Gazzîzâde, *Fütuhât*, II, 21a.

⁴⁸ Gazzîzâde, *Fütuhât*, II, 21a.

⁴⁹ Gazzîzâde, *Fütuhât*, II, 21b.

⁵⁰ Ali İmran, 3/ 51

⁵¹ Yasin, 36/61

⁵² Gazzîzâde, *Fütuhât*, II, 100b.

⁵³ Bakara, 2/47

⁵⁴ Ali İmran, 3/ 103

⁵⁵ Gazzîzâde, *Fütuhât*, II, 122b.

yöneliktir. Bu nedenle hadisin sıhhatına da fazla önem vermemektedir. Hatta sûrelerin faziletine yönelik zayıf hadisleri nakletmeyi gâyet makbul karşılamaktadır.

Gazzîzâde, sûrelerin fazileti ve ibadete teşvik ile ilgili şu kanaati dile getiriyor: “Bizce zaif kabul edilse de ehl-i tevhidi zikre ve ibadete sevk ettiği için caizdir. Ayrıca sahih bir hadise kıyası mümkün ise hiç mahzuru yoktur.”⁵⁶

Gazzîzâde’nin, hadislerle âyeti tefsîr etmesine örnekler:

“Rabb”in malik ve sahip anlamında olduğuna şu hadisi delil göstermektedir: Peygamber Efendimiz (a.s.) bir bedeviye, devenin mi yoksa koyunun mu sahibi (rabbi) sin”⁵⁷, şeklinde rab ifadesini sahip anlamında kullanmıştır..

“Gayri’l-magdubi aleyhim” âyetindeki “magdub” ve “dallin” kavramlarının tefsîri ile ilgili şu hadisi nakletmektedir.⁵⁸ “Adiy b. Hatım r.a. Server-i Âlem s.a.v Efendimizden rivâyet buyurur ki mağdubdan murad kavm-i yahud dallinden murad fırka-i nasaradır.”⁵⁹

C. Âyeti Sahabe Sözü İle Tefsîr Etmesi

Gazzîzâde, âyetleri yorumlarken hadislere az yer verdiği halde sahabe sözüne bol miktarda yer vermekte ve âyetleri sahabe sözü ile tefsîr etmektedir.

Sahabe sözüyle yaptığı tefsîrlere örnekler:

Gazzîzâde, “el-hamdu”daki hamd kelimesinin anlamı ile ilgili, İbn Abbas’ın r.a. hamdin şükür anlamında olduğunu söyler.”⁶⁰ Übey b. Ka’b’in “ her eşyanın hâlıkı Allah Tealâ’dır, ve her bir yarattığı şeyde insana bir fayda vardır. Bu takdirde bütün varlık için hakka şükretmek lazımdır ve bütün şükür hakka racidir,”⁶¹ dediğini aktarır.

Gazzîzâde, “rabbi’l-âlemin”deki “el-âlemin”nin İbn Abbas’tan r.a. rivâyetle canlı varlıklar anlamında olduğunu söyler ve “ İbn Abbas’a göre r.a. “el-âlemin”den maksad

⁵⁶ Gazzîzâde, *Fütuhât*, II, 22b.

⁵⁷ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, IV, 278

⁵⁸ Gazzîzâde, *Fütuhât*, I, 131a.

⁵⁹ Tirmizi, *Sünen-i Tirmizi, Kitabu Tefsiri’l-Kur’an*, 3128-3129.

⁶⁰ Gazzîzâde, *Fütuhât*, I, 106b.

⁶¹ Gazzîzâde, *Fütuhât*, I, 106b.

yerde dolaşan canlılar olduğunu çünkü terbiye edilebilecek varlıkların onlar olduğunu ifade eder.”⁶²

Rahman ve Rahim’in anlamı ile ilgili İbn Abbas’tan bir rivâyetle “er-rahman; iyiyi kötüyü ayırmaksızın hepsine rızık vermekle iyilik etmesi olduğunu, er-rahim ise müminlere has merhamete sahip olması anlamını taşıdığını”⁶³ açıklar.

Gazzîzâde, “Na’budu”nun Allah’ın birliğine inanma anlamında olduğunu, İbn Abbas’ın şu ifadesi ile açıklamaktadır: “İbn Abbas r.a buyurmuş ki nabudu nuvehhidu manasınadır”⁶⁴

“İyyake nestain” nin anlamı ibadet ve taatte yardım talep etmek olduğunu İbn Abbas’ın (r.a.) şu rivâyeti ile delillendirmektedir: “İyyake nestain” ancak ibadet ve taatte yardımı senden talep ederiz”⁶⁵.

“İhdina”nın anlamının sebbitna demek olduğunu Hz. Ali ve Hz. Übeyy r.a.’ın şu rivâyetleri ile açıklamaktadır: Hz. Ali ve Hz. Übeyy r.a. “sebbitna ale’t-ariki’l-müstakîm.”⁶⁶

Gazzîzâde, “Sırat-ı müstakim” ifadesinin “İbn Abbas’a göre ibadet yolu”⁶⁷ olduğunu, yine İbn Abbas, Cabir, Dahhak ve İbn Cüreyc r.a rivayetlerine göre “müstakim” den maksadın İslam dini olduğunu İbn Mes’ud’a göre de kitabullah⁶⁸ olduğunu rivâyet eder.

D. Âyeti Tabiin Sözü İle Tefsîr Etmesi

Gazzîzâde, tefsîrinde tabiin görüşünü de delil olarak göstermektedir. Özellikle müfessîr olan tabiinin yorumlarına sık sık başvurmuştur. Şimdi de rivâyetle tefsîr ederken görüşlerinden faydalandığı tabiinlerden birkaç örnek aktaralım:

⁶² Gazzîzâde, *Fütuhât*, I, 132b.

⁶³ Gazzîzâde, *Fütuhât*, I, 18b.

⁶⁴ Gazzîzâde, *Fütuhât*, II, 83a.

⁶⁵ Gazzîzâde, *Fütuhât*, II, 91b.

⁶⁶ Gazzîzâde, *Fütuhât*, II, 98a.

⁶⁷ Gazzîzâde, *Fütuhât*, II, 98b.

⁶⁸ Gazzîzâde, *Fütuhât*, II, 100a.

Gazzîzâde, “hamd” kavramını açıklarken; nimetlerin sayısı çoktur fakat her ne kadar çok olsa da iki katagoride toplanabilir. Biri din ile ilgili olan nimetler, diğeri ise dünyaya ait olan nimetlerdir, dedikten sonra bu görüşünü Mücahid Hazretleri (r.a) ‘ın “Hak Tealâ’nın nimeti çoktur. Her ne kadar çok ise iki nevidir. Biri din nimeti biri dünya nimetidir”⁶⁹ sözü ile teyit eder. Ayrıca Ata (r.a)‘ın, “ Allah’ın bütün nimetleri ya zahirî veya bâtinîdir. Elhamdu lillah demek, zahir ve bâtin nimetlere karşı hamd Allah’a mahsustur,⁷⁰ dediğini nakleder.

Hamdin medih (övgü) ile aynı anlamda olduğunu hatta birbirinin ters çevrilmiş hali olduğunu İbnu’l-Enbari’nin “hamd medhin maklubudur. Medhi kalbetsek hamd olur.”⁷¹ sözüyle açıklar.

Gazzîzâde, “Rahmân” ve “Rahîm” ‘in tefsîrinde Dahhak’ın görüşü olan Rahmân gök ehli hakkında, Rahim ise yer ehli hakkındadır. yorumunu yapar.

“Rabb”in sâbit ve dâim manasında olduğunu Hasan b. Fazl’ın görüşü olan “rabbu’l-âlemin” demek bütün varlık fani, Allah sabit, daim ve bakidir.”⁷² Rivâyeti ile teyit eder.

Gazzîzâde, “âlemin”in bütün valığı kapsadığını; yerde, gökte Allah dışında ne varsa hepsi “âlemin”in kapsamında olduğunu açıklar ve bu görüşünü de Mukatil b. Süleyman’ın “Âlemin kelimesi layıkıyla tefsîr olmak lazım gelse bin cilt kitap olur her cildi dahi bin varak olur.”⁷³ sözüyle pekiştirir. Yine “âlemin” in anlamı ile ilgili “Vehb b. Münebbeh’in “Âleminden murad on sekiz bin âlemdir.” sözüne şöyle bir açılama getirir: Yani hak Tealâ on sekiz bin âlem yarattı. Her birlerinin içinde âlemine uygun varlıklar vardır. Dünya da içindeki bütün mahlûkatıyla on sekiz bin âlemden bir âlemdir.”⁷⁴

Gazzîzâde, “İyyake na’budu”daki badetin itaat anlamına da gelebileceğini Hasan Basri (r.a.) nin görüşü ile desteklemektedir.⁷⁵

⁶⁹ Gazzîzâde, *Fütuhât*, I, 106b.

⁷⁰ Gazzîzâde, *Fütuhât*, I, 106b.

⁷¹ Gazzîzâde, *Fütuhât*, I, 107a.

⁷² Gazzîzâde, *Fütuhât*, I, 124b.

⁷³ Gazzîzâde, *Fütuhât*, I, 133a.

⁷⁴ Gazzîzâde, *Fütuhât*, I, 133a.

⁷⁵ Gazzîzâde, *Fütuhât*, II, 83a.

Gazzîzâde, Allah'tan yardım talep etmenin ne demek olduğunu açıklarken, “nestein”in anlamı Mukatil b. Süleyman’a göre sığınma olduğunu ve her işimizde ve her durumda sana sığınırız,⁷⁶ anlamına geldiğini söyler. Aynı kavramı Hasan Basri’nin, “bizler onun için yaratılmış olduğumuz tevhid yolunda sebat edebilme konusunda yardım talep ederiz,”⁷⁷ sözüyle de açıklamaktadır.

Gazzîzâde, “sırat-ı müstakîm” in tefsîrinde, Hasan Basri’nin rivâyetine göre “Sırat-ı müstakîm”den maksat Hz. Peygamber’in yoluna giden Sıddik-ı Ekber’in yolu⁷⁸ olduğunu söyler.⁷⁹ “İhdine” den maksat da “Mukatil ve Sûddi’ye göre bizleri doğru yola irşat eyle, bir lahza bile kavlen ve fi’len ondan ayrıma demek olduğunu yorumunu yapar.⁸⁰

Gazzîzâde, “En’amte aleyhim” kimlerdir? sorusuna “Mücahid k.s.’a göre enbiya-i ızam a.s dir”⁸¹ İbn Keysan’a göre “en’amte aleyhim”den murad enbiya-i ızam ve zümre-i sıddıkindir.”⁸² Mukatil k.s.’a göre “enbiya-i ızam a.s ve sıddikin ve şüheda ve salihindir.”⁸³ şeklindeki rivâyetleri aktararak cevap verir.

E. Âyeti Daha Sonraki Âlimlerin Sözü İle Tefsîr Etmesi

Gazzîzâde, hamd konusunda Allah’ın insanlara öğretmek için kendi zatına hamd etmiş olabileceğini İmam Ebu Mansur’un şu görüşü ile açıklar. “el- hamdu lillah” sözü Cenab-ı Hakk’ın kendi zatına hamd etme ihtimali vardır. Böylece biz kullarına da nasıl hamd edeceğimizi de öğretmiş olur.”⁸⁴

Gazzîzâde, “yevm” kelimesini tefsîr ederken Neden “kıyamet” günü dendi? sorusuna “İnsanların âlemlerin rabbi için kalkacağı günde”⁸⁵ âyetini de delil göstererek

⁷⁶ Gazzîzâde, *Fütuhât*, II, 91b.

⁷⁷ Gazzîzâde, *Fütuhât*, II, 91b.

⁷⁸ Gazzîzâde, *Fütuhât*, II, 100a.

⁷⁹ Gazzîzâde, *Fütuhât*, II, 98b.

⁸⁰ Gazzîzâde, *Fütuhât*, II, 98b.

⁸¹ Gazzîzâde, *Fütuhât*, II, 121a.

⁸² Gazzîzâde, *Fütuhât*, II, 122a.

⁸³ Gazzîzâde, *Fütuhât*, II, 122a.

⁸⁴ Gazzîzâde, *Fütuhât*, I, 108b.

⁸⁵ Mutaffîfin, 83/6

İbn Arabi'nin, kıyamet gününe kıyamet denmesinin sebebi herkesin kabrinden kalktıkları içindir dediğini⁸⁶ açıklar.

Gazzîzâde, “İyyake na’budu”daki ibadetin anlamı “Süfyan b. Uyeyne’ye göre korku ve ümitle yapılan taat manasınada olduğunu söyler.⁸⁷ Muhammed bin Ali et-Tirmiz’inin görüşü ise, “İyyake nabudu” “ya rabbi, ibadetimiz her ne kadar dergâh-ı uluhiyetne layık değilse de lütfen kabu et,”⁸⁸ şeklinde olduğunu ifade eder. “Dahhak’ın beyânı ise, “İyyake “na’budu” sana yalvarırız veya senden korkarız,”⁸⁹ yönünde olduğunu bildirir.

Gazzîzâde, “ve iyyake nestein” deki yardımın ne anlam ifade ettiğini ve neye karşı olduğunu şu rivayetlerle açıklar: İbn Uyeyne’ye göre şeytana karşı mücadele etmede yardım talep etmektir. Sûdîyy ise “iyyake nestain” ya rabbi bizler aciz insanız emanet yükünü kaldırmaya gücümüz yoktur. Hz. Muhammed s.a. aracılığıyla bize emir buyurduğun ibadetleri layıkıyla yapmaya senden yardım talep ederiz,⁹⁰ şeklinde yorumlamıştır. Muhammed bin Ali et-Tirmizi’nin görüşü “İyyake nestain” her ne kadar yardıma ve lütuflara layık değilsek de lütuf ve kereminle yardım et,”⁹¹ şeklindedir.

Gazzîzâde, “sırat-ı müstakîm” in anlamını açıklarken, Ebu Süleyman ed-Darani’nin “artık O’na ibadet et doğru olan yol budur.”⁹², “Bana ibadet et doğru olan yol budur.”⁹³ âyetlerinden⁹⁴ yola çıkarak Allah’a kulluk etme yolu şeklinde açıkladığını söyler.⁹⁵ İmam Ebu Mansur el-Maturidi’in “sırat-ı müstakim” hakkındaki görüşünü de şu şekilde aktarmaktadır: “Sırat-ı müstakîm öyle sağlam bir yoldur ki kat’i delillerle sabittir. Onun delillerini cerh etmeye kimsenin gücü yetmez. Zira onun hücceti Kur’ân-ı azimü’ş-şandır. Aynı âyetin tefsîrinde İmam Kuşeyri’nin görüşüne de yer vermektedir. Kuşeyri’ye göre “sırat-ı müstakîm, Allah ve resulünün sözü ile açıklanan, sünnet ve farzlarla yerine

⁸⁶ Gazzîzâde, *Fütuhât*, II, 51b.

⁸⁷ Gazzîzâde, *Fütuhât*, II, 83a.

⁸⁸ Gazzîzâde, *Fütuhât*, II, 93b.

⁸⁹ Gazzîzâde, *Fütuhât*, II, 83a.

⁹⁰ Gazzîzâde, *Fütuhât*, II, 92a-92b.

⁹¹ Gazzîzâde, *Fütuhât*, II, 93b.

⁹² Ali İmran, 3/51

⁹³ Yasin, 36/61

⁹⁴ Gazzîzâde, *Fütuhât*, II, 100b.

⁹⁵ Gazzîzâde, *Fütuhât*, II, 100a.

getirilen, hanife-i semha ile süreklilik kazanan, içinde bidat ve dalalete asla yer olmayan bir yoldur.”⁹⁶

Gazzîzâde, “en’ amte aleyhim” deki kendilerine nimet verilenlerin kimler olduğunu şu görüşleri aktararak cevap verir: Sûddî’ye göre “işte onlar Allah’ın kendilerine nimet ihsan ettiği peygamberler, dosdoğru kişiler, şehitler ve salihlerle birliktedirler.”⁹⁷ Âyetindeki peygamberler ve müminlerdir.⁹⁸ Sehl b. Abdullah k.s ise Allah rasulünün a.s sunneti ile amel etmeye muvaffak olanlardır,⁹⁹ demektir. Ali b. Hasan el-Vakîdî’ye göre ise nimetin anlamı “şükür ve sabırdır.”¹⁰⁰

Gazzîzâde, “en’ amte aleyhim”deki in’amin ne anlama geldiğini açıklarken tasavvuf ehli olan zatlara özel bir vurgu yapmakta ve “şimdi de muhakkîkin görüşüne göre beyân edelim, diyerek Tasavvufun öncülere olan zatların yorumlarına yer vermektedir. O zatlardan İmam Cafer-i Sadık’a göre r.a “in’amin anlamı tevhid ilmini bilip o ilimle Cenab-ı Hakkı bilmek,”¹⁰¹ olduğunu, Ebu’l- Abbas b. Ata, “kendilerine nimet verilenler Allah’a dost olma mertebesine vasıl olan zatlardır,”¹⁰² dediğini, Ebu Osman el-Hayri’ye göre “Allah’ın in’amı, bâtil olan yolların farkında olmak nefis ve şeytanın mekr ve hilelerini bilmek,”¹⁰³ olduğunu nakletmektedir. Ayrıca İmam Kuşeyri “en’ amte aleyhim” ile kastedilen Allah erleridirler ki gittikleri yolda ikilikten eser yoktur. Daima hak ile olup mevlanın yardımını ile tevhid sırrına ulaşırlar,¹⁰⁴ yorumunu yaptığını, yine İmam Kuşeyri’nin, “enamte aleyhim” ile kastedilen şu zatlardır ki, hakikat varidatı kendilerine ikram edildiği halde şeriat sınırlarını muhafaz edip bu sınırın dışına çıkmayanlardır,”¹⁰⁵ dediğini aktarmaktadır.

⁹⁶ Gazzîzâde, *Fütuhât*, II, 118b.

⁹⁷ Nisa, 4/69

⁹⁸ Gazzîzâde, *Fütuhât*, II, 122a -122b.

⁹⁹ Gazzîzâde, *Fütuhât*, II, 123a.

¹⁰⁰ Gazzîzâde, *Fütuhât*, II, 123a.

¹⁰¹ Gazzîzâde, *Fütuhât*, II, 126a.

¹⁰² Gazzîzâde, *Fütuhât*, II, 126a .

¹⁰³ Gazzîzâde, *Fütuhât*, II, 127a.

¹⁰⁴ Gazzîzâde, *Fütuhât*, II, 128b.

¹⁰⁵ Gazzîzâde, *Fütuhât*, II, 128b.

Gazzîzâde, “Mağdub ve dallin” kelimelerini yorumlarken; Kevaşi’nin “gadab”ın anlamı rızanın hilafıdır,¹⁰⁶ dediğini, Ebu’l-Leys es-Semerkindi’nin de hadiste ifade edildiği gibi, “mağdub”tan maksat Yahudi, “dallin”den maksat da Hıristiyanlardır,¹⁰⁷ dediğini aktarır.

F. Âyeti Sahibi Belli Olmayan Rivâyetlerle Tefsîr Etmesi

Gazzîzâde, tefsîrinde bazen isim belirtmeden görüşler, açıklamalar nakletmektedir. Bilindiği gibi Gazzîzâde’nin bu eseri rivâyet ağırlıklı olduğu için âyeti tefsîr ederken, sırasıyla önce âyetle, sonra hadis, sonra sahabe sözüyle, tabiin sözüyle, isim belirterek âlimlerin sözüyle ve isim belirtmeden yorumcuların sözüyle tefsîr etmeye çalışmaktadır. Yukarıda âyet, hadis, sahabe sözü, tabiin sözü, isim vererek âlimlerin sözlerine örnekler aktardık. Bu başlık altında da Gazzîzâde’nin isim belirtmeden aktardığı görüşleri birkaç örnekle aktaralım.

“İyyake na’budu”daki ubudiyetin manası ile ilgili şu görüşleri nakleder: Bazıları demişler ki: “Terk-i dava, ihtimal-i eza hubb-u mevladır.”¹⁰⁸ “Bazıları buyurur ki: Ubudiyetin manası ehl-i ubudiyet olan zatın indinde asla dünyanın kadri yoktur.”¹⁰⁹ “İyyake nestain”nin tefsîrinde de isim belirtmeden “erbab-ı maarif buyurdular ki ya rabbi senden rica ve niyazımız seni görür gibi sana ibadet etmeye nail eyle.”¹¹⁰ “Kâle ba’du’l-müfessîrin “İyyake nabudu” yani ancak yarabbi seni tevhid ederiz, “ve İyyake nestain” ancak tevhid etmede devam ve sebati senden talep ederiz.”¹¹¹ gibi rivâyetleri aktarır.

Gazzîzâde, “İhdine’s-sırata’l-müstakim”in tefsîrinde, şu görüşlere yer vermektedir: “Bazıları buyurur ki; ya rab bizleri hidâyette sebât üzere ruhumuzu al, kâmil iman ile ruhumuzu al,”¹¹² bazı müfessîrin hidâyetimizi arttır, anlamındadır demişler¹¹³, “bazıları buyurmuştur ki, sırat-ı müstakim öyle sağlam bir yoldur ki onu inkar etmeye kimsenin

¹⁰⁶ Gazzîzâde, *Fütuhât*, II, 131a.

¹⁰⁷ Tirmizi, *Sünen-i Tirmizi, Kitabu Tefsiri’l-Kur’an*, 3128-3129.

¹⁰⁸ Gazzîzâde, *Fütuhât*, II, 85b.

¹⁰⁹ Gazzîzâde, *Fütuhât*, II, 85b.

¹¹⁰ Gazzîzâde, *Fütuhât*, II, 91b.

¹¹¹ Gazzîzâde, *Fütuhât*, II, 93a.

¹¹² Gazzîzâde, *Fütuhât*, II, 98a.

¹¹³ Gazzîzâde, *Fütuhât*, II, 98b.

gücü yetmez ve onda bid'atların izi bulunmayan yoldur,"¹¹⁴ şeklindeki yorumları nakletmektedir

En'amte aleyhim kimlerdir? sorusuna şu isimsiz görüşlerle cevap verir: "Âla rivâyetin Hz. Âdem (a.s.) ile Hatemü'l-enbiya'ya gelinceye kadar ki yüz yirmi dört bin peygamberdir."¹¹⁵ "Bazı urâfâ buyurmuşlar ki, ilahi nimetlerden biri de keşifle kaderin sırlarına vakıf olan, fakat ona bile iltifat etmeyip hakkın zikri ile meşgul olurlar."¹¹⁶ "Kîle bazı kâmiller buyurdular kendilerine nimet verilen şu zatlardır ki kendilerine kâmil iman, hidâyet ve tevfik hak nasip olmuş, edebe riâyet, murakabeye devam ederler. Hal ve davranışları şeriat dairesinde muhafazaya muvaffak olurlar."¹¹⁷ "Kîle bazı kümmel-i evliya buyurmuşlar ki, nefsin arzu ve isteklerini terk edip, kemâl-i edeb-i şerîat ve tarikatla Hakk'ın ünsiyetine muvaffak olmaktır."¹¹⁸

Gazzîzâde, "mağdub ve dallin" in tefsîrinde ise şu görüşleri nakletmektedir: "Kîle bazıları buyurmuşlar ki "mağdub" ehl-i küfrün reisleri "dallin" ise onlara uyanlardır."¹¹⁹ "Bazı ehl-i tahkik buyururlar ki "mağdub" kâfirlerin umumu "dallin" ise münafıklardır."¹²⁰

G. Âyeti Kendi Görüşü İle Tefsîr Etmesi

Gazzîzâde, besmele, istiaze ve ilk üç âyeti rivayetlerle geniş geniş tefsîr ettikten sonra şu ifadelerle özet yapmaktadır: "Hamd cenab-ı Allah'a mahsustur. Zira Allah Tealâ Rahman ve Rahim sıfatlarıyla muttasıftır. Dünya ve ahiret, zahir ve bâtın nimeti hakkındır, hak verir. Hakkın nimetine küfran olup nimeti, ihsan-ı Hakkı ekl edip aduvv-u hak olan nefis ve şeytan hizmetinde ve yolunda ve rızasında olmaktan hazer eylemek lazımdır. Zira cümle nimetleri ihsan edip hamde layık olan Allah Tealâ "maliki yevmi'd-in" dir. Dünyada ne kadar amel işlerseniz yarın ahirette o amellerin cezasını verir. Çünkü malum oldu ki hamde layık Allah Tealâ'dır. Rahmân ve Rahîm sıfatlarıyla müttasıftır ve malik-i yevm'l-haşîrdır. Bunlar malum olunca ey aciz biçâre! Cihanda gezme âvâre, derdine gel eyle çâre.

¹¹⁴ Gazzîzâde, *Fütuhât*, II, 118b.

¹¹⁵ Gazzîzâde, *Fütuhât*, II, 121a.

¹¹⁶ Gazzîzâde, *Fütuhât*, II, 128a.

¹¹⁷ Gazzîzâde, *Fütuhât*, II, 128b.

¹¹⁸ Gazzîzâde, *Fütuhât*, II, 128b.

¹¹⁹ Gazzîzâde, *Fütuhât*, II, 141b.

¹²⁰ Gazzîzâde, *Fütuhât*, II, 141b.

Rûz-i haşirde rahmet lütûf, ve ihsan ve duhul-u cinan ve rü'yet-i cemal-i Rahmân ne ile olur cenab-ı Hazret-i Mennân onu ümmü'l-Kur'ân'da Beyân edip buyurur ki, iyyake na'budu ve iyyake nestein.”¹²¹

Gazzîzâde, “iyyake nestain”nin tefsîrini şöyle özetler: İşbu zikrolan tefasirin hulasası budur ki, ya rabbi sen bize yardım et ki hukukullah ve kul hakkı olan ibadetleri yerine getirelim”¹²²

Gazzîzâde, “ihdine's-sırata'l-müstakim” için şu yorumu yapar: Ya rabbi sen bizi doğru yol olan Kur'ân tarıkında ve adabında sabit kadem edip şeriat-ı Muhammediye yolundan ayırma.”¹²³ Hasılı, “ihdine's-sırata'l-müstakim” demek dünyada din-i İslam üzere sabit olup, ahirete imanla gidip, nefis ve şeytan şerrinden emin olmasını Allah Tealâ'dan niyaz etmektir.¹²⁴

Gazzîzâde, hidâyeti talep etme konusunda şu yorumu yapar: Bu sûrede Allah kullarına ibadet ve yardım istemeyi öğrettikten sonra, hidâyeti de benden isteyin uyarısını yaptı. Zira hidâyet olmayınca ne ibadet ne de istianenin anlamı olur. Hidâyet olmazsa peygamber meclisinde de olsa yine imanı kabul etmez.¹²⁵

Gazzîzâde, “Sırata'l- müstakim” ile ilgili şu açıklamayı yapar: “İşte azizim, bu peygamber yolu olan şeriat yoludur. Nihâyeti cennet ve cemalullahtır. Bunun dışında olanlar zahmet çeker ve neticeye varamaz.”¹²⁶ “Hasıl-ı mana ya rabbi bize doğru yolu ihsan eyle. Cebrail vasıtasıyla peygamber efendimize indirdiğin Kur'ân'da Beyân olunan şeriat-ı Muhammediye yolundan bizi ayırma ve o yolda bizi iman selameti ile dünyadan ayırıp cennet ve cemaline kavuştur.”¹²⁷

Gazzîzâde, “sırata'l-lezine enamte aleyhim”in tefsîrini şöyle özetler: “Hulasa-i mana-yı şerifi, şeriat, tarikat, hakikat ve marifetin türlü ilahi feyizleri ile kendilerine nimet ikram edilen, şeriatın ahkâmı, tarikat âdâbı, hakikat sırları ve marifet nurları ile donatılan,

¹²¹ Gazzîzâde, *Fütuhât*, II, 81a.

¹²² Gazzîzâde, *Fütuhât*, II, 92b.

¹²³ Gazzîzâde, *Fütuhât*, II, 97b.

¹²⁴ Gazzîzâde, *Fütuhât*, II, 99a.

¹²⁵ Gazzîzâde, *Fütuhât*, II, 103b.

¹²⁶ Gazzîzâde, *Fütuhât*, II, 119b.

¹²⁷ Gazzîzâde, *Fütuhât*, II, 119b.

Allah'a ulaşan Allah'a ulaşmaya vesile olan arif ve kâmillerin yolunu bize ihsan eyle. Bizleri de dergâhı uluhiyetinde makbul olan havas zümresinden eyle, demek olur.”¹²⁸

Gazzîzâde, “gayri'l-mağdubi aleyhim” ifadesini şu şekilde açıklar: “Üzerlerine hak gazabı olan mağdûbân zümresinin kötü yolundan bizi muhafaza eyle¹²⁹” Yani hulkan ve dinen ve meslek olarak bizleri özlerine gadab-ı hak olan Yahudi kavminin mesleğinden ve yolundan muhafaza buyurup, kendilerine nimet verdiği müminlerin yolu ve ariflerin mesleği olan sırat-ı müstakim üzere sabit kadem eyle.¹³⁰

Gazzîzâde, “Mağdub ve dallin” kavramları ile ilgili görüşünü şöyle açıklar: “Dallin” hidâyet kemendi boynuna takılsa sırat-ı müstakime girmesi ve imana gelmesi mümkün olan gruptur. “Mağdub” ise talihsiz bir fırkadır ki kalpleri şekâvet mührü ile mühürlenmiştir. Nasihatın, delillerin ve mucizelerin onlara tesiri yoktur. Onlar özlerinde gadaba uğramış olarak yaratılmışlar¹³¹ Ayrıca “dallin” için şu yorumu yapar: “Hasılı kelim “dallin” sünnet yolunu terk edendir. Veya iman şubelerine riâyet etmeyenlerdir.”¹³²

Gazzîzâde'nin, Fâtihanın “dallin” ile bitmesi ile ilgili yorumu şöyledir: “Fâtîha sûresi “cemi-i ahkam-ı şeriatın hülasası” olduğundan bütün ilimleri okuyup okutmaktan maksat ameldir. Amelden maksad Allah rızası için işlemektir. Bunu neticesi de nefsinin dalaletten kurtarmaktır. Nefis dalaletten kurtulmadıkça ilmin de amelin¹³³ de faydası olmaz.”¹³⁴

H. İsrailiyâtle Tefsîr Etmesi

Gazzîzâde, tefsîrinde çok miktarda İsrailiyâta yer vermektedir. Hatta rivâyeti nereden aldığına dair en ufak bir ipucu vermemektedir. Bu konuyu kitabın genel özellikleri bölümünde mitolojik konulara yer vermesi başlığı altında detaylı bir şekilde işlediğimizden burada tekrar etmeyi gerek görmedik.

¹²⁸ Gazzîzâde, *Fütuhât*, II, 129b-130a.

¹²⁹ Gazzîzâde, *Fütuhât*, II, 130a.

¹³⁰ Gazzîzâde, *Fütuhât*, II, 139a.

¹³¹ Gazzîzâde, *Fütuhât*, II, 141a.

¹³² Gazzîzâde, *Fütuhât*, II, 144a.

¹³³ Gazzîzâde, *Fütuhât*, II, 149b.

¹³⁴ Gazzîzâde, *Fütuhât*, II, 150a.

II. DİRÂYET AÇISINDAN TAHLİLİ

A. Kelâm

Gazzîzâde, eserinde kelamla ilgili konulara geniş yer vermektedir. Özellikle bâtil fırkalara ve onların inançlarının yansıması olan ahlaki problemlere bolca değinmekte ve konunun çözümü ile ilgili nasihat şeklinde tavsiyelerde bulunmaktadır. Esasında, Gazzîzâde bir mutasavvıftır. Fakat onun bu özelliğinin yanında ilmi derinliği daha çok göze çarpmaktadır. Bu nedenle eserinde ağırlıklı olarak kelâm, fıkıh, tasavvuf, Kur’ân ilimlerine yer vermektedir. Gazzîzâde’nin kelâmıla ilgili işlediği konular ve ele aldığı kavramları şu şekilde sıralayabiliriz:

1. İman

a. İmanın tarifi

Gazzîzâde, imanı şu şekilde tarif eder: “İmanın aslı olan kelime-i tevhidi dil ile ikrar kalbiyle tastiktir.”¹³⁵ Gazzîzâde, imanın kalp hazinesinde bir cevhere benzediğini, onun düşmanının ve hırsızının nefis ve şeytan olduğunu söyler.¹³⁶

b. İmanın mertebeleri

Gazzîzâde, imanın mertebelerini düşükten yükseğe doğru dört mertebeye değerlendirmeye tabi tutar ve hangi mertebenin hangi sınıfa ait olduğunu açıklar.

İmanın dört mertebesi:

1-Taklidi iman: Avam tabasındaki müminler ve cahil olan ehl-i tevhid imanlarıdır.

2-İlmi iman: “Amentü”de zikredilen inanç esaslarını âyet ve hadislerle ispat edebilen ve vesvese ile sarsılmayan imandır. İlmi ile iman eden âlimlerin imanıdır.

3-Ayni iman: “ Odur ki yerde, gökte bütün eşyada Allah’ın sanatını müşahede edip yaratılan her şeyin yaratıcıya delalet ettiğini anlar ve eşyada ilahi isimlerin sırlarını görür. Bu imanla ayne’l-yakin mertebesine ulaşmış olur. Bu iman da havas imanıdır.”

¹³⁵ Gazzîzâde, *Fütihat*, II, 149a.

¹³⁶ Gazzîzâde, *Fütihat*, II, 149a.

4- Hakka'l-yakin iman: "Her şeyde tevhid nurunu müşahede ederek kalp aynasında tevhid nuru parıltıları zuhur edip cem makamına ulaşıp hakka'l-yakin imanı elde eder. Bu iman ehassu'l-havas ve mukarrebın imanıdır."¹³⁷

Gazzîzâde, bu dört çeşit imanın anlaşılması için Ka'ben'in varlığı ile ilgili duyan bilen, bilenden öğrenen ve gidip görenleri örnek veriyor ve asıl sarsılmaz iman olan tahkiki iman olduğunu söylüyor."¹³⁸

Gazzîzâde, imanın derecelerini anlatırken taklidi imana sahip olan kimse imanının değerini bilmediğini Mevlana'nın şu sözüyle açıklar: " Ey müminler! Siz bu iman ve tevhidi anadan babadan miras buldunuz. Onun için kadrini bilmezsiniz. Eğer paha ile almak lazım gelse bütün dünyayı verseniz yine buna paha olmaz." Niyâzi-i Mısri'nin de taklidi imanla ilgili, "Anadan, babadan iman-ı taklidi öğrenenlerin imanı sokak arasında cevher bulanlar gibi olup cevher olduğunu bilmezler. Boncuk zannederler. Korkarım ki yarın ahir vakitte şeytan aldatıp elinden bir içim suyla alır. Sonra imansız gider,"¹³⁹ dediğini aktarır.

c. İmanın şubeleri

Gazzîzâde, İbn Arabî'nin tavsiyelerinden nakille imanın seksen altı şubeden oluştuğunu açıklıyor:

1-Kelime-i tevhid 2-Namaz 3-Zekat 4-Oruç 5-Hac 6-Abdest 7-Boy abdesti gusul 8-Cuma günü gusul 9-Sabır 10-Şükür 11-Vera 12-Haya 13-Güven 14-Nasihat 15- Ulul-emre itaat 16-Zıkr-i hak 17-Başkasına yük olmama 18-Emanete vefa 19-Mazluma yardım 20-Zulmü terk 21-Tahkir etmeme 22-Gıybet etmeme 23-Koğuculuk yapmama 24-Tecessüs etmeme 25-İzinsiz kimsenin evine girmeme 26-Affetme, kin tutmama 27-İbret alma 28-Hak sözü dinleme 29-Kötülüğe karşı iyilik yapma 30-Hıfz-ı şera söz söylememe 31-Güzel söz söyleme 32-Hıfz-ı ferc 33-Hıfz-ı lisan 34-Tevbe etme 35-Tevekkül 36-Huşu 37-Terk-i lağıv 38-Ahde vefa 39-Bezm-i eleste sadık olma 40-Allah'tan korkmak 41-Günaha yardım etmemek 42-Takvadan

¹³⁷ Gazzîzâde, *Fütuhât*, I, 101a.

¹³⁸ Gazzîzâde, *Fütuhât*, I, 101b.

¹³⁹ Gazzîzâde, *Fütuhât*, I, 100b.

ayrılmama 43-Müminleri barıştırmak 44-Ara bozmamak 45-Emr-i bil maruf 46-Neh-yi ani'l-münker 47-İyilik sever olmak 48-Sözü özü bir olmak 49-Müminlere şefkat 50-Rıfkla muamele 51-Ana-babaya iyilik 52-İtaatkar olmak 53-Dua etmek 54-Rahmet dilemek 55-Büyüklerle hürmet etmek 56-Hududullahı aşmamak 57-Cahiliye davalarını terk etmek 58-Başkasının arkasında rencide edici söz söylememek 59-Düşmanlık beslememe 60-Yalan şahitlik etmeme 61-Müminlerin yüzüne karşı ve arkasından kötü söz söylememe 62-Dövmeden ve sövmeden uzak durmak 63-Gammazlık yapmamak 64-Cemaatle namaz kılmak 65-Selam vermek 66-Hediyeleşmek 67-Güzel ahlak 68-Ahde vefa 69-Sır söylememe 70-Boşanırsa haksızlık yapmama 71-Evlenme 72-Ehl-i beyt-i sevme 73-Eşini sevme 74-Ensar-ı sevme 75-Şeaire riâyet 76-Aldatmama 77-Baş kaldırmama 78-Cenazeye yardım 79-Cenaze namazına katılmak 80-Hastaları sorma 81-Yoldaki eziyetleri kaldırma 82-Nefsine istediğini Müslüman kardeşine de isteme, istemediğini istememe 83 Alla'a ve peygambere muhabbet 84-Nankörlük etmemek 85-Fuhuş yapıldığı yere gitmemek 86-İmanın şartlarına inanma.¹⁴⁰

d. Tevhid

Gazzîzâde, tevhidin mertebeleri ile imanın mertebelerini ayrı ayrı anlatsa da aslında aynı şeylerden bahsetmektedir. “Tevhid de dört mertebe üzeredir. Taklidi, ilmi, ayni ve hakkanidir.” Sonuç itibarıyla hepsinin inandığı şeyler aynıdır. Kısaca “âmentû” daki inanç esaslarıdır. Âvâm, hâvâs, zahir, bâtın, ehl-i hakikat cümlesinin imanı budur. Ne var ki bu imanın ikrar ve kemâlinde tefavütleri vardır.¹⁴¹

e. Allah'ın sıfatları

Gazzîzâde, Allah'ın sıfatları ile isimlerini bir saymaktadır. Bu yüzden “Allah'ın sıfatları çoktur, ancak sıfat-ı seba diğer bütün sıfatları kapsamaktadır,”¹⁴² demektedir. Ayrıca sıfatlar konusunda İmam Matûridi'nin tasnifinin dışında farklı bir tasnif yapmaktadır. Hayat sıfatını sübuti sıfat olarak değil zati sıfat olarak görmektedir: “Sıfat-ı seb'a da yedisi zati, yedisi de sübûti olmak üzere iki türlüdür. Sübûti sıfatlar; 1. İlim 2.

¹⁴⁰ Gazzîzâde, *Fütuhât*, II, 144b-147a.

¹⁴¹ Gazzîzâde, *Fütuhât*, I, 100a-100b.

¹⁴² Gazzîzâde, *Fütuhât*, I, 58a.

Semi' 3. Basar 4. İrade 5. Kudret 6. Kelam 7. Tekvin; Zati Sıfatlar 1. Hayat 2. Vücut 3. Kıdem 4. Bekâ 5. Vahdaniyet 6. Muhalefetun li'l-havadis 7. Kıyâm bi nefsihi¹⁴³

Gazzîzâde, Allah'ın isimleri ile ilgili kaynağı belli olmayan bir rivâyete dayanarak şu açıklamaları yapar: Allah'ın dört bin ism-i şerifi vardır. Bin tanesi meleklerin dilinde, bin tanesi denizdeki canlıların dilinde, bin tanesi hayvanatın dilinde, bin tanesi de insanların dilindedir. İnsanların dilinde olan üç yüzü Tevrat'ta üç yüzü Zebur'da, üç yüzü İncil'de ve yüz tanesi Kur'ân'dadır. Kur'ân'da olan isimler de doksan dokuzu açık biri gizlidir.¹⁴⁴

2. Ahiret ve Gayb Âlemi

Gazzîzâde, Kürsi, Levh, Kâlem, Şecere-i Tuba, Âb-ı Tesnim, Kasr-ı Vesile, Kevser, Arş, gibi ahiret ve gayba ait olan bu ilahi şüunatı maddi bir sınırla açıklayıp bir çerçeve içine oturtmuştur. Her biri için ilginç sayısal ifadelerle açıklamalarda bulunmuştur.¹⁴⁵

a. Kabir azabı

Gazzîzâde, kabir azabının varlığı konusunda ehl-i sünnetin çoğunluğunu kabul ettiği bir gerçek olduğunu ifade eder.¹⁴⁶ Mizan, sırat ve ebediyetle ilgili kavramlara bâtil fırkalara karşı cevap mahiyetinde açıklamalarda bulunur.¹⁴⁷

b. Şefaât

Gazzîzâde, yetmiş iki bâtil fırkayı açıkladıktan sonra yetmiş üçüncü fırka olan fırka-i naciyenin itikadının esaslarını icmalen beyân ederken şefaât konusuna imanın bir parçası olarak değinmekte ve kıyamet gününde peygamberlerin, velilerin, salihlerin ve şehitlerin şefaâtlerinin hak olduğunu ve Peygamber Efendimizin hepsine şefaât edeceğini söylemektedir.¹⁴⁸

¹⁴³ Gazzîzâde, *Fütuhât*, I, 58a.

¹⁴⁴ Gazzîzâde, *Fütuhât*, II, 22b.

¹⁴⁵ Gazzîzâde, *Fütuhât*, II, 1a-8a.

¹⁴⁶ Gazzîzâde, *Fütuhât*, I, 138b.

¹⁴⁷ Gazzîzâde, *Fütuhât*, I, 139b, 140a.

¹⁴⁸ Gazzîzâde, *Fütuhât*, I, 165a.

Kimler şefaati olur konusunda ise şu görüşü beyân etmektedir: “İhdina” çoğul olarak ifade edilmesi ve Kur’ân’daki diğer duaların çoğul olarak ifade edilmesi mü’minlerin birbirine şefaati hususunda bir ispattır.¹⁴⁹ Çünkü mü’minlerin dünyada duaların kabûlü konusunda birbirlerine şefaati olmaları, ahirette de birbirlerine şefaati olacaklarına işâret vardır. Hal böyle olunca peygamberlerin ve peygamber Efendimizin şefaati evla bi’t-tarikidir.¹⁵⁰

c. Rü’yetullah

Gazzîzâde, Ehl-i Sünnet’in kanaati olan, cennette müminlerin Allah’ı görmesi hakkı,¹⁵¹ düşüncesini aktardıktan sonra bu konuda geniş açıklama yapma ihtiyacını hissetmiyor; Süleyman Çelebi’den naklettiği iki cümle “baş gözüyle gördü rabbu’l-izzeti öyle görür ahirette ümmeti” ile özetlemeyi yeterli buluyor.¹⁵²

d. Cennet ve Cehennem’in Ebediliği

Gazzîzâde, sûfilerin genel kanaati olan Allah’tan başka sonsuza kadar bir varlığın (Cennet, Cehennem de dahil) ebedi kalmayacağı düşüncesini kabul etmeyerek Ehl-i Sünnet’in “Cennet ve Cehennem ehli ile birlikte sonsuza kadar ebedidir, fani olmazlar.”¹⁵³ düşüncesini savunuyor.

3. Halku’l-Kur’ân

Gazzîzâde, Halku’l- Kur’ân, konusunda ehl-i sünnetin kanaati olan “Allah’ın kelamı ve O’nun sıfatıdır. Allah’ın sıfatı olan mahlûk olamaz,”¹⁵⁴ düşüncesini savunur.

4. İrade ve Kader

a. Cüz’i irade

¹⁴⁹ Gazzîzâde, *Fütuhât*, II, 99b.
¹⁵⁰ Gazzîzâde, *Fütuhât*, II, 100a.
¹⁵¹ Gazzîzâde, *Fütuhât*, I, 165a.
¹⁵² Gazzîzâde, *Fütuhât*, I, 137b.
¹⁵³ Gazzîzâde, *Fütuhât*, I, 165a.
¹⁵⁴ Gazzîzâde, *Fütuhât*, I, 137b.

Gazzîzâde, irade ile ilgili şu açıklamayı yapıyor: Kul için cüz-i irade ve kesb vardır. Allah cüz-i iradeyi kulun eline vermiştir. Ancak insanın iki şeyde iradesi yoktur. Biri nübüvvet diğeri de hidâyettir. Bunların dışındaki davranışlar cüz-i iradeye bağlıdır. Kul ister Allah yaratır.¹⁵⁵ Gazzîzâde, yapma ve yaratma konusunda gerçek tesirin Allah'a ait olduğunu şu örnekle açıklar. İnsanların sahip olma konumundaki durumu satranç tahtası üzerindeki taşların sahip oldukları konumuna benzer. Zira hakiki şah, vezir, asker değildir. Ancak onları oynatan, onlara o vasıfları vermiştir. Şu kadar var ki kul hangi tarafa meylederse hak onu yaratır.¹⁵⁶

Gazzîzâde, Rahîm isminin müminlere has bir tecellisi olduğunu, bu feyzin ezeli olsa da insanın iradesine bağlı olduğunu şu şekilde açıklar: “Lakin kulun iradesini kullanması lazımdır. Eğer iradesini kullanmazsa o feyiz kuvvede kalır ortaya çıkmaz. Her insanda var olan el, ayak, göz, kulak ve diğer azalar vardır. Her insanın, okuma, yazma ve öğrenme kabiliyeti vardır. Fakat o yolda giden öğrenir. Başka sanata yönelen de onu öğrenir.”¹⁵⁷ Tembellik gösterip nasıl olsa bu yoldan nasibim yokmuş diyenin gayret gösterip kendisine verilen yeteneklerini kullanır bir kemâl ehline bağlanırsa o yolun kendisine nasıl kolaylaştığını görür. Pencereleri hep kapalı tutan bir insanın, güneşten faydalanması mümkün değildir. Fakat perdeyi kaldıran ve camını açan bir insan elbette faydalanır.”¹⁵⁸

b. Doğru yolu bulmak için insana verilen imkânlar

Gazzîzâde'ye göre insan Allah tarafından çeşitli cihazlarla donatılmış ve doğru yolu bulması için bu vesilelerin yanında kendisine peygamber ve kitaplar da gönderilmiştir.

İnsanın doğru yolu bulması için ona verilen imkânlar şunlardır:

1- Zahiri ve bätini duyu organları

2-Akli ve nakli deliller

3-Peygamberler

¹⁵⁵ Gazzîzâde, *Fütuhât*, I, 151a.

¹⁵⁶ Gazzîzâde, *Fütuhât*, II, 21a-21b.

¹⁵⁷ Gazzîzâde, *Fütuhât*, I, 18b.

¹⁵⁸ Gazzîzâde, *Fütuhât*, I, 19a.

4-Kalpteki perdenin kaldırılması, mucize keramet ve rüyalar.¹⁵⁹

c. Sûfilere göre irade

Gazzîzâde sûfilerin irade konusundaki düşüncelerini şu şekilde ifade etmektedir: Ehl-i tasavvuf iradeyi külliye hakka verirler. Fakat emir oldukları işlerde iradeyi kendilerine hasrederler. Diğer işlerde iradeyi Allah'a havâle ederler. Eğer dünya ve ahiret işlerinde iradenin faydası olmasaydı bu kadar yazılan kitaplar ve işlenen amellerin bir anlamı kalmazdı.¹⁶⁰ Gazzîzâde'ye göre sûfilerin iradeyi ret etmeleri edeptendir. Çünkü günah ve isyan konusunda kendilerini sorumlu tutuyorlar. Eğer iradeyi tamamen reddetselerdi o zaman insanın günah konusunda kendini sorumlu tutmasının bir anlamı olmazdı.¹⁶¹

5. Yetmiş Üç Fırka

Gazzîzâde, batıl fırkaların sayısının yetmiş iki tane olduğunu söylüyor. Bu sayıya ulaşmak için de bir hayli çaba sarfediyor. Yetmiş üçüncüsünün ise ehl-i tevhid ve fırka-i naciye olduğunu kaydediyor. Gazzîzâde'nin, yetmiş üç sayısına ulaşmak için sıraladığı fırkalar ve alt grupları şu şekildedir:

a. Bâtıl fırkalar

Gazzîzâde, bâtıl fırkaları altı ana grup, her grubun on iki fırkası ve birçok teferruatı ile beraber sınıflandırmaktadır. Şimdi "fırka-ı dalleden asıl mezhep altıdır,"¹⁶² dediği o sınıflandırmayı buraya aktaralım.

aa- Asıl bâtıl fırkaların birincisi Muattıladır. Bunlar da on iki fırkadır:

1.Zındıka 2-Cehmiye 3-Mahlûkiler 4-Lafziler 5-Vâkıfîler 6-Mursiler 7-Varidiler 8-Kabriler 9-Vezniler 10-Meyliler 11-Harfiler 12-Fâniler¹⁶³

Alt grupları otuz altı fırkadır:

¹⁵⁹ Gazzîzâde, *Fütuhât*, II, 97a.

¹⁶⁰ Gazzîzâde, *Fütuhât*, I, 38a.

¹⁶¹ Gazzîzâde, *Fütuhât*, I, 151b.

¹⁶² Gazzîzâde, *Fütuhât*, I, 136a.

¹⁶³ Gazzîzâde, *Fütuhât*, I, 136a-140b.

Vehmi, Mültezimi, Bostani, Münkiri, Muhdisi, Muhiti, Arşı, Kâdem i, Nazırı, İdraki, Halili, Nüzuli, Mevzui, Cuhudi, Dehri, İlmi, Faizi, Esabii, Semi, Basâri, Mi'raci, Mindadi, Vesvasi, Laşey'i, Dehali, Sâbiti, Ye'cûci, Duhani, Vahidi, Risaleti, Meşami, Cevleki, Misli, Rıbatı, Mesihî, Nefsi¹⁶⁴

ab. Asıl bâtl fırkaların ikincisi Müşebbihedir. Bunlar da on iki mezheptir:

1-Mücessime 2-Haddiler 3-Hulûli 4-Şakiler 5-Tarikiler 6-Kavliler 7-Valihiler 8-Amdi 9-Sabiiler 10-Sarikiler 11-Behimiler 12-Haşeviler¹⁶⁵

Alt grupları:

Hemami, Sıgari, Mısbahî, Seyari, Faşi, Ferdi, Tasdiki, Kirami, Mürçi, Murazi, Salihi, İmrani, Müehhiri, Zayidi, Müferişi, Murahhasi, Eseri, Mekayisi, Mütevekkili, Vasılı, Zuhuri, Sahi, Sekeri, Vakii, Sabahî, Rükuni, Cenayiri, Tesellümi, Hicami, Gusli, Mütেকallibi, Müstenidi, Mükallidi, Vukui, Nevmi, Dahki¹⁶⁶,

ac. Asıl bâtl fırkaların üçüncüsü Kaderiye ve Mu'teziledir. Bunlar da on iki mezheptir:¹⁶⁷

1- Vâsiliyye 2-Mu'tezile 3- Hüzeyliyye 4-Nazzâmiyye 5-Muammeriyye 6-Câhızıyye 7-Keyani 8-Behşemi 9-Ravendi 10-Kasiti 11-Ivedi 12-Hayyati¹⁶⁸

Alt grupları:

Şeriki, Şeytani, Minberi, Ahmedi, Mesnevi, Bakışı, Zarari, Alaki, Beşiri, Talibi¹⁶⁹

ad. Asıl bâtl fırkaların dördüncüsü Cebriyyedir. Bunlar da on iki mezheptir:

1-Muztari 2-Aczi 3-Mefruği 4-Necari 5-Fikri 6-Mennani 7-Keseli 8-Sâbiki 9-Hubbi 10-Havfi 11-Fikri 12-Haşebi¹⁷⁰

¹⁶⁴ Gazzîzâde, *Fütuhât*, I, 141a.

¹⁶⁵ Gazzîzâde, *Fütuhât*, I, 141a -146a.

¹⁶⁶ Gazzîzâde, *Fütuhât*, I, 146b.

¹⁶⁷ Not Gazzîzâde'nin burada sıraladığı Mutezile fırkalarını Şehristâni *el-Milel ve'n-Nihal* isimli eserinde şu şekilde sıralamaktadır: Vasiliyye, Hüzeyliyye, Nazzâmiyye, Hâbitiyye, Bişriyye, Muammeriyye, Muradiye, Sümâmiyye, Hişâmiyye, Câhızıyye, Hayyâtıyye ve Ka'biyye, Cübbâiyye ve Behşemiyye. (*el-Milel ve'n-Nihal*, s. 57-78).

¹⁶⁸ Gazzîzâde, *Fütuhât*, I, 146b-150b.

¹⁶⁹ Gazzîzâde, *Fütuhât*, I, 151a.

Alt grupları:

Ef'ali, Mai, Kesbi, Vasiti, Mütemmini, İlmi, Kuddami, Muhtaci, Mesbuki, Mahlûki, Mazi, Lemyezeli, Tevfiki, Nuri, Meskuti¹⁷¹

ae. Asıl bâtl fırkaların beşincisi Râfzilerdir. Bunlar da on iki fırkadır:

1-Kâmili 2- ...¹⁷² 3-Şeriki 4-Müfavvizi 5-Bâtını 6-İshaki 7-Sebbabi 8-Tenasuhi 9-Mansuri 10-Hitabi 159a 11-Hişami 12-Zeydi¹⁷³

Alt grupları:

Alevi, Emiri, Tavusi, İmami, Abbasi, Rıç'ı, Lagını, Mutarabbısı, Zirai, Hanahi, Nihaili, Kiyani, Fadılı, Muhtari, Haşebi, Minberi, Nevfeli, Gali, İsmaili, Naziki, Vakıfı, Hizbi, Şeytani, Katı, Tayyâri, Mekri, Vâridi, Sehabi, Nasıbi, Beyâni, Teberri, Süleymani, Nusayri, Muhalliki, Arifi, Te'hiri, Müeyyidi, Mugiri.¹⁷⁴

af. Asıl bâtl fırkaların altıncısı Hâricilerdir. Bunlar da on iki fırkadır:

1-Muhakkime 2-Ezrâki 3-İbâzi 4-Hamzavi 5-Halfi 6-Kıdri 7-Kenzi 8-Şemrahi 9-Ahnesi 10-Meymuni 11-Şeybani 12-Salati¹⁷⁵

Alt grupları

Haruri, Sa'lebi, Hâzimi, Halmuni, Nasıbi, Acaridi, Hafsi, Muidi, Yezidi, Kaidi, Racii, Salihi, İbrahimi, Tıfli, Cehli, Keyâni, Reyhâni, Aklami, Mahkemi, Kasıti, Hesabi, Mizani, Sıratı, Şefaati, Dâhili, Maharici, Sariki, Salati, Huruci, Münakıdi, Maksuri, Yahudi¹⁷⁶

¹⁷⁰ Gazzîzâde, *Fütuhât*, I, 151a-155b.

¹⁷¹ Gazzîzâde, *Fütuhât*, I, 156a.

¹⁷² Not. İkinci fırka yazılmamıştır. Gazzîzâde'nin kendi hattı olan 219 numaradaki eserle de karşılaştırılmıştır. 160a-160b arası sayfalarda yazılı olan bu bölümdeki birinci fırkadan sonra hemen üçüncü fırka yazılmıştır.

¹⁷³ Gazzîzâde, *Fütuhât*, I, 156a-160a.

¹⁷⁴ Gazzîzâde, *Fütuhât*, I, 160b.

¹⁷⁵ Gazzîzâde, *Fütuhât*, I, 160a-164a.

¹⁷⁶ Gazzîzâde, *Fütuhât*, I, 164a.

Müellifin bu kadar ayrıntılı tasnifi neye göre ve hangi kaynaklara dayanarak yaptığı belli olmamakla birlikte bunların sağlıklı bir tepit olmadığı da aşikârdır. Zira daha önceki dönemlerde var olan bâtil fırkalardan birçoğu günümüzde bulunmadığı gibi bu gün de o dönemde bulunmayan değişik fırkalar bulunmamaktadır.

b. Yetmiş üçüncü fırka olan Ehl-i Sünnet

Gazzîzâde yetmiş üç fırkanın bâtil olan yetmiş ikisini anlattıktan sonra yetmiş üçüncü fırkanın fırka-i naciye olan Ehl-i Sünnet ve'l-cemaat olduğunu söyler ve bu fırkanın da inancını “amentu”yü esas alarak detaylı bir biçimde açıklar. Burada Allah’ın varlığını açıkladıktan sonra, meleklerin varlığında farklı bir detaya dikkat çerker ki oda dört büyük melek olan (Cebrail, Mikail, İsrail, Azrail)’in meleklerin peygamberleri olduğunu söyler¹⁷⁷

6. Cin, Şeytan, Melek

a. Cin, şeytan ve meleklerin sayıları

Gazzîzâde, görünmeyen varlıkları şöyle açıklar: “Şeytanların erkeği ve dişisi vardır, tenasül ederler doğururlar, çoğalırlar lakin kıyamete kadar ölmezler. Cinlerin dişileri ve erkekleri vardır. Tenasül ederler, onlar için ölüm vardır. Meleklerin dişisi erkeği yoktur. Her biri bizzat Allah tarafından yaratılırlar. Onlar için ölüm de yoktur.”¹⁷⁸ Gazzîzâde, insan, cin ve meleklerin sayıları ile ilgili de şu açıklamayı yapar: “Cinler insanların dokuz katıdır. Şeytan da insan ve cinlerin toplam sayısının dokuz katıdır. Meleklerin sayısı ise insan şeytan ve cinlerin toplamının dokuz katıdır”¹⁷⁹

b. Şeytanların gizlenmesi

Gazzîzâde, daha önce insanlara görünen şeytanların “De ki hak geldi bâtil zail oldu.”¹⁸⁰ âyeti nazil olduktan sonra Peygamber Efendimiz’in doğumu hürmetine şeytanlar yerin altına hapsedildiğini, görünmez hale geldiğini,¹⁸¹ söyler.

¹⁷⁷ Gazzîzâde, *Fütuhât*, I, 164b.

¹⁷⁸ Gazzîzâde, *Fütuhât*, I, 38b.

¹⁷⁹ Gazzîzâde, *Fütuhât*, I, 133b.

¹⁸⁰ İsrâ, 17/81.

¹⁸¹ Gazzîzâde, *Fütuhât*, I, 42b.

Gazzîzâde, şeytanın özellikleri ile ilgili “Kur’ânda şeytana ait birçok kötü sıfatları zikredilir. Fakat “er-recim” kelimesi ona ait bütün kötü vasıflarının anlamlarını içermektedir. Bu nedenle şeytanın şerrinden korunmak için bütün kötülükleri ve uğursuzlukları içeren sıfatıyla Allah’a sığınılır.”¹⁸² demektedir.

c. Meleklerin kısımları

Gazzîzâde, meleklerin kısımları ile ilgili şu görüşü nakletmektedir: “Keşif ve irfan ehline göre büyük melekler iki kısım üzeredir. Bir kısmı ruhlar mertebesinde cisim makamına inerler. İnsan gibi onların zatlarına mahsus ecsam-ı latife-i nuraniye ve ruhaniyeleri vardır. Hazreti Âdem’e secde ile memur olan melaike bunlardır. Bir kısmı da mücerred ruhlar âlemine aittirler. Onlar için bir şekle girme, ruhani ve cismani bir bedene bürünme söz konusu değildir. Bunlara melaike-i müheyminun denir. Bunların Âdem’in (a.s.) yaratılmasından bile haberleri yoktur.”¹⁸³

7. Gayb Bilgisi, Kerâmet

a. Gaybı bilmek

Gazzîzâde’ye göre gaybı bilmek mutlak manada Allah’a mahsustur. Fakat Allah bildiğini bazı sevdiği kullarına bildirebilir. Peygamberlere mucize şeklinde, velilere ilhamla keramet olarak, kâmil müminlere rüya şeklinde, ariflere ferasetle bildirir.¹⁸⁴

Gazzîzâde bu konuda örnek olarak da Muhyiddin-i Arabi Hazretleri’nin gelecekle ilgili verdiği haberlerin çoğu ortaya çıktığını söyler ve İbn Arabi’nin “iza dehale’s-sinu fiş’şini...” sözü ile işaret ettiği kayıp mezarı’nın Yavuz Sultan Selim’in Şam seferiyle meselenin ortaya çıktığını hatırlatır.¹⁸⁵

b. Keramet çeşitleri

Gazzîzâde’ye göre keramet iki çeşittir. Biri kevnî keramettir ki suda yürümek, havada uçmak gibi. Bunlar olağan üstü durumlar ise de evliyaca pek makbul sayılmazlar. Zira bu kerametler ya hayvanlara ait bir özellik veya dindar olmayan insanların bile

¹⁸² Gazzîzâde, *Fütuhât*, I, 43b.

¹⁸³ Gazzîzâde, *Fütuhât*, I, 159a-159b.

¹⁸⁴ Gazzîzâde, *Fütuhât*, I, 39b.

¹⁸⁵ Gazzîzâde, *Fütuhât*, I, 40a.

istidrac şeklinde gösterebildiği beşerin ortak malıdır. Diğeri ise asıl makbul olan da budur, “Rabbani keramet dediğimiz ma’rifetullah ve zat-ı ehadiyete yakın olma, ilahi zat ve sıfatların sırlarına ulaşma ki bunlar gavailden uzak olup, bu kerametlerin karşılığı dünya ve ahirette ilahi lütuftur. Oysa kevnî kerametlerin karşılığında bir fayda olmadığı gibi bazen zararlı da olabilir.”¹⁸⁶

8. Kıyamet Alametleri

a. Deccal ve manevi Deccal

Gazzîzâde, büyük küçük kıyamet alametlerini sıraladıktan sonra Deccale özel bir vurgu yapmakta ve her peygamberin kendi ümmetini Deccal konusunda uyardığını, Deccalın şerrinden korunmaları konusunda ikazda bulduklarını ifade ettikten sonra, deccal için gerçek anlamının yanında bir de mecaz anlamının olduğunu, bu anlam da herkes için her devirde geçerli olduğunu söyler. O da şudur: Deccalı bir şahıs değil bir düşünce, bir hayat tarzı ve bir bakış açısidir. “Deccalden maksat insanda dünyevi aklın ve dünyevi arzu ve isteklerin bütün olarak ortaya çıkıp kibir ve gururla kendi aklına mağrur olması insanlık âleminde Allah rızası hilafına işler yapmasıdır. Deccal akl-i maaşa derler. Akl-ı maaş yalnızca dünya işlerini düşünüp ben bilirim, ben yaparım deyip asla ahireti, Allah’ın kuvvet ve kudretini düşünmemektir. Böyle olan kimseye şeytan ve Deccal demek hakikaten caiz olur. İnsan kendi varlığından Deccalın çıkabileceğine ihtimal vermez. Çünkü bunu ancak akl-ı mead ile fark eder ki böyle durumda olanın akl-ı meaşı zaten akl-ı meade perde olmuştur. Kendi ayıbını ve kusurunu göremez.”¹⁸⁷

b. Deccal’in çıkışı ve sağ gözünün kör olması

Kıyamet alametlerinden Deccal meselesini farklı bir bakış açısıyla değerlendiren Gazzîzâde, Deccalın bir gözünün kör olması, onun ahireti inkar etmesi ve bütün himmetini dünyaya hasretmesi, demektir. Bedenle ilgili bir körlük değildir, demekte ve şu tespitte bulunmaktadır: “Deccal asla hak tarafını görmez ve hakka meyiletmez. Gece gündüz zikri ve fikri dünyada ve onu elde etme çabasıdadır.” Yukarıda da ifade ettiği gibi

¹⁸⁶ Gazzîzâde, *Fütuhât*, II, 64b.

¹⁸⁷ Gazzîzâde, *Fütuhât*, I, 93b-94a.

Gazzîzâde'ye göre Deccallık bir karakterdir. Bir kişi ile sınırlı değildir. Dolayısıyla ona göre bu karakteri taşıyan kimselere zamanın Deccalı demek caizdir¹⁸⁸

c. Deccal'ın giremediği yerler

Gazzîzâde'nin Deccal ile ilgili farklı bir yorumu da Deccal'ın yeryüzünde dört yere giremez, demesidir. O'nun tespitine göre Deccal, Mekke, Medine, Kudüs ve Tarsus'a giremez.¹⁸⁹

Burada dikkat çeken ayrıntı Deccal'ın Tarsus'a girememesidir. Zira Mekke, Medine ve Kudüs İslam inancına göre kutsal mekânlardır. Deccal'ın girememesi makûl karşılanabilir. Ancak Tarsus'un İslam inancı açısından özel bir konumu bulunmamaktadır. Dolayısıyla Gazzîzâde'nin Tarsus'a vermiş olduğu bu önemin sebebi bilinmiyor.

d. Mehdi ve geliş tarihi

Gazzîzâde, Fâtiha sûresindeki harflerin işaretinden yola çıkarak on iki mim harfinin on iki imama ve Mehdi'nin geliş tarihine işaret ettiğini söyler. Gazzîzâde, "Her mimden on iki imam feyiz aldı. On iki mim Hz. Muhammed (s.a.s.) hulefası on iki imama işaret olur" şeklinde ifade etmekte buradan yola çıkarak son imam olan on ikinci imam Muhammed el-Mehdi'nin zuhuruna işaret çıkarmakta ve Mehdi'nin geliş tarihine şu ifadelerle vurgu yapmaktadır: "Azizim mimat Fâtiha hesabıyla on iki mim dört yüz seksen eder. Çünkü on iki imamda üç Muhammed vardır. İmam mehdi üçüncü Muhammed'dir. Üç kere dört yüz seksen, bin dört yüz kırk eder. El-ilmu indellah bin dört yüz kırkta zuhur-u Mehdi'ye işaret vaki oldu."¹⁹⁰ Aynı konu ile ilgili başka bir yerde de "İmam Muhammedü'l-Mehdi'nin zuhuru bin dört yüz kırk tarihinde olmak ihtimaldir,"¹⁹¹ demektedir.

e. Gizlenen imam

Gazzîzâde, esasî şîa kaynaklı olan şöyle bir olayı nakleder: Hz. Hamza r.a.şehit olunca elbisesini ve kılıcını Peygamber Efendimize getirdiler. Efendimiz a.s. bunları layık bir kimseye verelim buyurdu. Abdullah adlı bir zatın oğlu olan Muhammedü'l-Mehdi

¹⁸⁸ Gazzîzâde, *Fütuhât*, I, 94b.

¹⁸⁹ Gazzîzâde, *Fütuhât*, II, 35b.

¹⁹⁰ Gazzîzâde, *Fütuhât*, I, 91b.

¹⁹¹ Gazzîzâde, *Fütuhât*, II, 27b.

Efendimizin a.s huzuruna varıp bu kuluna ihsan edin deyince Efendimiz Hz. Hamza'ya ait eşyayı ve atını kendisine verdi ve elbiselerini giydirdi. Bir devenin üzerinde iki çuval kum yüklü idi. Bu zat Hz. Hamza'nın mızrağıyla deveyi ve çuvalları kaldırıp omzuna yükledi. Peygamber Efendimiz sırtını sıvazlayıp dünya durdukça yaşa buyurdu. Bu zat Hazreti Hüseyinle savaşa katıldı lakin kader-i ilahi gereği Hazreti Hızır (a.s) Onu savaşın içinden çekti götürdü. Onu bir mağaraya yerleştirdi. Ricalü'l-gayb kendilerine yiyecek götürüyorlar. Çıkma vakti yaklaşınca üç gece birbiri ardınca ay tutulur şevval ayının tekli günlerinden birinde çıkar.

Gazzîzâde, Şii kaynaklı olan bu olayın buraya kadar olan kısmını Hüsamuddin Bursavi'den alıntı yaptıktan sonra şöyle der: “Azizim bundan imamiye mezhebine zahip olanlara tabi olma. Ancak bu sır mucize-i bahire-i nebeviyedir ve İslam'a aynı şereftir. Geçmiş ümmetlerden Hızır ve İlyas, Hz. İdris ve İsa (a.s.) hayatta oldukları gibi bu ümmetten de bir zat peygamber efendimizin duasının berketiyle hayatta kalması İslam için bir şerfettir.”¹⁹²

f. Hz. İsa ve nüzûlü

Gazzîzâde, Hz. İsa ile ilgili İsa peygamber'in kendisi değil onun ruhaniyetini yaşayan ve İsevilik ruh-u manevisini şahsında temsil eden kimsedir.¹⁹³ ifadesini kullanır ve şu açıklamayı yapar: “Hz. İsa a.s. ahiret gerçeğinin mazharıdır. Zira O asla dünyaya meyletmedi. Dünyadan ve maddi hayattan sıyrıldığı için semâya çekildi. Hz. İsa (a.s.) ruhullahtır. Nefisle asla alış verişi yoktur. Onun gelişi ahiret sabahının başlangıcıdır. Bir kimse ahiret sabahıyla uyanık hale gelirse dünyanın kötülüğünü ve ahiretin nimetlerini hakkıyla idrak ederse kendisinde Allah'tan başka hiçbir şeyin meyli kalmayıp ilahi ruh büsbütün nefis ve tabiatını kaplar”¹⁹⁴

g. Ye'cûc ve Me'cûc

Gazzîzâde, Ye'cûc ve Me'cûc ile ilgili şu ilginç açıklamayı yapar: Aslı Hz. Nuh a.s. çocuklarından Yafes'in iki oğlu olan Ye'cûc ve Me'cûctur. Her birinin biner evladı oldu. Aşırı çoğalıp etrafa zarar verince İskender önlerine bir set çekti. Hala biner çocuğu

¹⁹² Gazzîzâde, *Fütuhât*, II, 31b-32a.

¹⁹³ Gazzîzâde, *Fütuhât*, I, 93a.

¹⁹⁴ Gazzîzâde, *Fütuhât*, I, 94b.

doğuncaya kadar anne-baba ölmez. Ben-i Âdemin dört katıdır. Cümlesi dinsiz mezhepsizdir. Bir fırkasının boyu piriç sapı kadardır. Bir fırkası iki karış boyu var. Bir fırkasının boyu minare kadardır. Bir kavminin dört gözü vardır. İki başında ikisi de göğsündedir. Sakalları yoktur. Bıyıkları ayaklarına dolanır. Kulakları çok büyük bir kulağını yatak diğerini yorgan yaparlar. Dört padişahları vardır. Birinin ismi Tulan, birinin ismi Ancağ, birisi Saklaka, biri de Besattır.

Dünyadadır denilen bu ilginç mahlûkatın yer olarak nerede oldukları ile ilgili bilgi bulunmamaktadır. İnsan çeşitleri konusunda da benzer görüşleri nakleden Gazzîzâde yaşadığı dönem göz önüne alındığında dönemine uygun olmayan bir bilgi hatasına düştüğü anlaşılmaktadır.

Gazzîzâde, Dabbetü'l-arz'ın çıkışı ile ilgili şu yorumu yapar: Dabbetü'l-arz üç defa çıkar. Biri Hz. Musa zamanında çıktı, biri Hz. Mehdi zamanında çıkar, biri Ye'cûc ve Me'cûctan sonra çıkar.

h. Diğer kıyamet alametleri ve çeşitleri

Gazzîzâde'ye göre kıyamet alametlerinin bir zahiri bir de bâtni anlamları vardır. Mesela ye'cûc ve me'cûcun çıkışı insandaki kötü ahlakın ve fasit fikirlerin kalbini istila etmesidir. “Hz. İsa'nın nüzûlü ise ilahi feyiz olan akl-ı meadın kalbe inmesi ve akl-ı meşâ galip gelmesidir. Hz. İsa'nın Deccal'ı öldürmesi de akl-ı meşâ'nın akl-ı mead tarafından iptal edilmesidir.”¹⁹⁵ Dabbetü'l-arz nefsi levvameye işaretler. Güneşin batıdan doğması ruhun bedenden ayrılmasından kinayedir.¹⁹⁶ Tevbe kapısının kapanması ruhun bedenden ayrılmasıdır. Kıyametin kopması kişinin ölmesidir. Kısaca kıyamet ve ahiret halleri ile ilgili her kavramın bir zahirî ve bir de bâtinî anlamı vardır. Gazzîzâde bu işaretleri açıkladıktan sonra şu uyarıda bulunur: Eğer kıyamet yakınsa ve alametleri ortaya çıkmışsa bunu geri çevirmeye ne gücümüz yeter ne de aklımız. Eğer kıyamet ve alametleri uzaksa zaten onu düşünüp vakit kaybetmeye gerek yoktur. Her insanın ölümü onun kıyametidir.¹⁹⁷

¹⁹⁵ Gazzîzâde, *Fütuhât*, I, 94a.

¹⁹⁶ Gazzîzâde, *Fütuhât*, I, 94a.

¹⁹⁷ Gazzîzâde, *Fütuhât*, I, 95a-95b-96a.

9. Sultana İtaat

a. Padişaha itaat

Gazzîzâde padişaha itaat konusunda düşüncesini şöyle dile getirir: “Hususan azizim idaresinde bulunduğumuz Osmanlı sultanlarının bütün icraatleri şeriata uygundur ve onlar din yolunda hesaba gelmez harcamalarda bulunurlar. Onların sayesinde din ve dünya işleri ayaktadır. Din âlimlerine ve meşâyihâ birçok yardımda bulunurlar. Hac için büyük harcamalar yaparlar. Onlar mü’minlerin padişahı ve rasulullah’ın vekilidirler. Her mü’minin malıyla, canıyla onlara yardım etmesi vaciptir.¹⁹⁸ “Halife-i İslam olan padişahlara itaat lazım olduğu haktır, üzerlerine huruç caiz değildir.”¹⁹⁹

b. Emr-i bi’l-maruf ve nehy-i ani’l-münker

Esas olan insanın kusurları görmemesidir. Ancak vazife icabı devlet adamları insanları kontrol etmekle görevli oldukları için ayıpları görmek zorunda kalabilirler. İşte onlar da bu görevlerini deruhte ederken nefislerini karıştırmamalıdır.²⁰⁰

Gazzîzâde’ye göre emr-i bi’l-mar’uf ve nehy-i ani’l-münkerde esas olan insanların kusurunu görmemek ve kimseyi kusurundan dolayı kınamamaktır. Çünkü “bir kimse neyi kınarsa aynı şey onun başına gelir. “Nitekim Peygamber Efendimiz a.s. kim kardeşini hangi günahından dolayı kınarsa kendisi de aynı günaha düşer. buyurmaktadır.”²⁰¹ Bu yüzden emir ve nehiy nefis hesabına değil hak namına şeriatın diliyle olması gerekir.” İçki içen bir insana hak ve şeriat namına müdahale etmek gerekir. Nefsi hesabına, kendini beğenerek ve kibirle müdahale ederse kendisi de aynı duruma düşer en azından içinde alkol bulunan ilaçlara muhtaç duruma düşebilir.²⁰² Gazzîzâde olur olmaz işlere müdahale konusunda da şu uyarıyı yapmaktadır: “Üzerine vazife olmayanı yapıp fitneyi uyandırma.”²⁰³

¹⁹⁸ Gazzîzâde, *Fütuhât*, I, 137a.

¹⁹⁹ Gazzîzâde, *Fütuhât*, I, 165a-165b.

²⁰⁰ Gazzîzâde, *Fütuhât*, I, 113a.

²⁰¹ Gazzîzâde, *Fütuhât*, I, 112b.

²⁰² Gazzîzâde, *Fütuhât*, I, 113a.

²⁰³ Gazzîzâde, *Fütuhât*, II, 59a.

Gazzîzâde, bu vazifeyi yaparken en önemli olan şeyin nefsi karıştırmamak olduğunu şu uyarılarla hatırlatır. Emr-i bil-ma'ruf ve nehy-i ani'l-münker yaparken en önemli olan şey nefsi karıştırmamaktır: Öncelikle emir ve nehiy yaparken kendi nefsinin aradan çıkar. Emir ve nehyi nefis hesabına yapma, kızma. Ancak şeriatin diliyle söyleyip Allah Tealâ şunu emir buyurdu, söyle. Zinhar kendi nefsinden söyleme ve kınama sonra sen müptela olursun. “Kim mü'min kardeşini bir günahla ayıplarsa, kendisi o günahı işlemeyen ölmez.”²⁰⁴ “Ameller niyetlere göredir.”²⁰⁵

B. Tasavvuf

Bu başlık altında, Gazzîzâde'nin tasavvufî görüşlerinden ziyade bu eserinde en fazla vurgu yaptığı ve sık sık dile getirdiği mürşid, şeriat-tarikat ilişkisi, şükür, güzel ahlak, marifetullah, tevhid ve terbiye gibi tasavvufî kavramlara yer vereceğiz. Ayrıca harf ve kelimelerden çıkardığı işari değerlendirmelerini aktaracağız.

1. Kalp ve zikir

Gazzîzâde, kalbi şu şekilde tarif eder: Kalb dedikleri şey, insanın sol memesi altında yumurta şeklinde bir et parçasıdır. Yedi kattır. Üzerinde bir zar vardır, her katın arasında perdeler, üzerinde damarlar ve çeşit çeşit çizgiler, resimler vardır. En üstte bir siyah nokta vardır. Kalbin sair katları yedi kat gök ve yerde bulunan perdelerdir. Türlü türlü çizgiler ise yerde ve gökte bulunan dağlar, taşlar ve diğer mahlûkatı ifade eder. Siyah nokta ise Levh-i Mahfuz makamındadır.²⁰⁶ Gazzîzâde, zikirle ilgili de şu açıklamayı yapar. Kalp zikr-i hak potasıdır zikr-i hak ateş-i aşk-ı feyyaz-ı mutlak ile kalpte hulasa olup ondan ruha verilir. Gerçek zikir kalpten de geçip ruha mal olan zikirdir. Kalpten saflaşmış ruha ulaşırsa artık şeytanın ona ulaşması imkânsızdır. Gazzîzâde, konu ile ilgili Ahmed Gazzî'den şu ifadeyi nakleder: Zikr-i lisan lakkakadır zikr-i kalb vesvesedir. Asıl lazım olan zikr-i ruh ve sırdır. Zikr-i sır dahi zikr-i ruhun hakikati ve hulasasıdır.²⁰⁷

²⁰⁴ Tirmizi, *Sünen-i Tirmizi, Kıyame*, 53.

²⁰⁵ Buhârî, *İman*, 41; Müslim, *İmâre*, 155.

²⁰⁶ Gazzîzâde, *Fütuhât*, II, 3a.

²⁰⁷ Gazzîzâde, *Fütuhât*, I, 60b.

2. Mürşid

a. Mürşidin gerekliliği

Gazzîzâde'nin en çok dile getirdiği konu mürşit meselesidir. Ona göre bilgi üstatsız öğrenilmediği gibi amel de mürşitsiz öğrenilmez. Mürşit olmadan zikir, fikir, teveccüh, riyaziyat ve diğer tasavvufi amellerin sağlıklı bir şekilde yapılması ve doğru sonuca varılması mümkün değildir.²⁰⁸ “Mürşit özellikle ahlakın güzelleştirilmesi konusunda en büyük şarttır. İnsan kendisinde var olan kötü ahlakı ve nefsinin zafiyetini bilemez. Ancak mürşitler o halleri bulur, terbiye eder veya o kötü hallerden men edip insanı, şeytani olan ahlaktan vazgeçirip Rahmani olan ahlaka yönlendirir.” Maddi sanatlarda üstatsız hiçbir işte izin ve icazet verilmediği gibi daha da önemli olan manevi mesleklerde üstatsız olmaz.²⁰⁹

Gazzîzâde, mürşidi sadece bir rehber, bir yol gösterici olarak görmüyor. Beden organlarının teşhisi ve tedavisi nasıl ki bir beden doktoruna ihtiyaç hissediyorsa, ruhun ve onunla ilgili duyu ve duyguların teşhisi ve tedavisi için de uzman olan bir mürşit ister.²¹⁰ Ona göre mürşid aynı zamanda bir öğretici, bir gözcü ve manevi bir hekimdir. “İlim üstadsız tahsil edilmediği gibi amel de üstadsız olmaz. Üstad-ı amel mürşid-i kâmilidir ki sana amelin tarikını ve adabını gösterir. Zira ameli riya ve süma ve eyadi-yi nefis ve şeytandan kurtarıp halisan li vechillah eyleyip semer-i a'mal olan huzur-u maallahı tahsili bir merd-i kâmilin delaletine muhtaç olduğu azheru mine'ş-şemstir.²¹¹ Ubudiyette de bir mürşidin himmetine ihtiyaç vardır. Bir mürşid gerektir ki daima bu fikir ve niyetleri senin hatırına getirip gaflet uykusu geldikçe seni uyandırsın.”²¹²

Gazzîzâde, hakikate ulaşma yolculuğunun hac yolculuğuna benzediğini bu yolda parola, “durma git ve sorma ver” olduğunu hatırlatır. Gazzîzâde, eğer insan bunu yaparsa maksadına ulaşacağını, bu kurala uymazsa yolda ya aç kalacağını ya canavarlara yem olacağını veya hırsızlar tarafından katledileceğini söyler. Bunun gibi ka'be-i hakikat olan dergâh-ı hakka ulaşmak isteyen sadık mümin de gece gündüz mürşidin arkasından gitmesi

²⁰⁸ Gazzîzâde, *Fütuhât*, I, 36b.

²⁰⁹ Gazzîzâde, *Fütuhât*, I, 37a.

²¹⁰ Gazzîzâde, *Fütuhât*, I, 125b.

²¹¹ Gazzîzâde, *Fütuhât*, II, 27b-28a.

²¹² Gazzîzâde, *Fütuhât*, II, 86a.

gerektiğini ve mürşidin kendisinden istediği mali ve bedeni ibadetleri üşenmeden yerine getirmesi gerektiğini vurgular²¹³

Gazzîzâde, sûri hac dediği mali ve bedeni hac ibadetini yerine getirmek için hac yolculuğunda bir rehber ihtiyacı olduğunu, rehber olmadan sağlıklı bir şekilde Ka'be'ye varılamayacağını, söyler. Gazzîzâde, mürşid konusunda ayrıca şu uyarılarda bulunur: Kılavuzsuz yola gidilmez. Çünkü zahir bâtin birbirinden ayrı değildir. Bir fıkıh kitabı bile öğreticisi olmadan tam anlaşılmaz.²¹⁴ Sünnet ve şeriatla amel etme konusunda bir mürşid-i kâmile teslim olup ondan terbiye görmek gerekir. Feraiz ve sünnetleri kitaplarda okuyup bilmekle bir şey elde edilmez, amel etmekle olur.²¹⁵

b. Tevhid ilminin öğrenilmesi için mürşidin gerekliliği

Gazzîzâde'ye göre tevhid inancı bilgi ile elde edilmez. Bilmek ve kabul etmek tek başına yeterli değildir. Onu destekleyen ve manevi yönden besleyen bir mürşidin himmetine ihtiyaç vardır. Bu nedenle tevhid nuru ile kalbini nurlandırmak isteyen mü'minin evvela kendini bir üstada teslim etmesi, onun nasihatının tokmaklarıyla nefsinin terbiye edip, benliğini silerek enaniyetten eser bırakmaması gerekir. Sonra üstadın iradesiyle tarikat çilesi potasına girip, nefsin isteklerini keserek ve nefse zehir gibi acı gelen isteklerinin aksini yaparak gerçekleştirebilir. Gazzîzâde'ye göre diğer bütün ilimlerde bir üstadın yardımına ihtiyaç duyulduğu gibi tevhid ilminde de bir üstadın yardımına ihtiyaç vardır. Zira tevhid ilminin berzahları çoktur ve meseleleri ekseriya söze ve kâleme gelmez ve onu kitaplar yazmaz onu arifler nefisten nefse kalpten kalbe ilka ederler.²¹⁶

Gazzîzâde'ye göre, Marifetullah mertebeleri üçtür. 1. İlme'l-yakin rütbesi. Bu mertebe ilim ve amel ile elde edilir 2. Ayne'l-yakin rütbesi. Bu mertebe ilim ve amel üzerine nefis tezkiyesi ve tebdil-i ahlak, zikir ve fikirde dikkat ve ihtimamla olur. 3. Hakke'l-yakin rütbesi. İlim, amel, tezkiye kötü huylardan arınma, zikir ve fikirde ihtimam

²¹³ Gazzîzâde, *Fütuhât*, I, 18a.

²¹⁴ Gazzîzâde, *Fütuhât*, I, 18b.

²¹⁵ Gazzîzâde, *Fütuhât*, II, 101a.

²¹⁶ Gazzîzâde, *Fütuhât*, I, 125b.

ve rıyazet yaparak hakkın ünsiyeti hasil olup hakka'l-yakin marifetullah rütbesine ulaşılır.”²¹⁷

Gazzîzâde'ye göre ma'rifetullah sırrına ulaşmak ancak ibadetle mümkün olur. Çünkü ibadetin zahir manası ma'rifettir. İbadet marifetin kisvesidir. İbadetin marifetin zahir hali olduğuna âyetlerden işaret vardır.”²¹⁸ Gazzîzâde'ye göre Hakka'l-yakin rütbesi marifetin son rütbesi zannedilse de aslında son rütbe değil hakikat rütbelerin başlangıcıdır. “İlme'l-yakin ayne'l-yakin hakka'l-yakin biri daire-i şeriat halidir, biri daire-i tarikat halidir biri daire-i hakikat halidir. Hakka'l-yakin rütbesi son rütbe zannedilse de hakka'l-yakin dairesi hakikat ilminin iptidasıdır.”²¹⁹

c. Mürşid bulamayan bir müslümanın yapması gerekenler

Gazzîzâde, mürşit bulamayan bir müslümanın asgari yapması gereken ibadetleri şöyle açıklar: İlmihal bilgisiyle başlayıp beş vakit namazı ve diğer farz ibadetler ve davranışları öğrenilmeli. Beş vakit namazı cemaatle kılmalı. Sünnetleri terk etmemeli. Evvabin, işrak, duha ve teheccüd namazlarını kılmalı. Daima abestli gezmeli. Mübarek günlerde oruç tutmalı. Malı varsa çok sadaka vermeli. İmkânı varsa hacca gitmeli. Cuma geceleri tesbih namazı kılmalı. Şaban ayının on beşinci gecesinde yüz rekat namaz kılmalı. Regaip gecesini on iki rekat Regaip namazı kılmalı. Kâdîr gecesini on iki rekat Kâdîr namazı kılmalı. Muharrem'in onuncu günü dört rekat hasma namazını kılmalı. Muharrem'in on ikinci gecesini yüz rekat namaz kılmalı. Ramazanda teravihi terk etmemeli. Nafile namazlarda cemaat bulursa cemaatle eda etmeli, sevabı ziyade olur. Caiz değildir diyen sofilerin sözüne bakma. Zira büyük âlimler buna cevaz vermişler. Boş vakitlerinde Kur'ân okumalı. Günde bir hizb Delail-i Hayrat okumalı. Zikir olarak salavat okumalı. İstiğfara devam etmeli. Günde yüz defa günahlarını anıp istiğfar etmeli. Evliya kabirlerini ziyaret edip ruhlarından yardım istemeli. Elinden geldiği kadar Müslümanlara yardım etmeli. Fakirleri yedirmeli. Yaptığı amelleri düşünmemeli. Kendi iyiliklerini görmemeli. Kimseyi incitmemeli. Haram yememeli. Yalan söylememeli. Ahde ve emanete ihanet etmemeli. Kul

²¹⁷ Gazzîzâde, *Fütuhât*, II, 87a.

²¹⁸ Gazzîzâde, *Fütuhât*, II, 87a.

²¹⁹ Gazzîzâde, *Fütuhât*, II, 97b.

hakkı yememeli. Gıybetten sakınmalı. Kendini herkesten aşağı bilip daima hak rızasını gözetmeli. Böyle yaşayan bir insan nasibinde varsa bir mürşid karşısına çıkar yoksa da akıbeti selamet olur. Gazzîzâde, esma zikiri çekme konusunda mürşidin tavsiyesi olmadan asla yapılmaması gerektiği uyarısında bulunur. Bu tarikin ricalinin zikri ve esması salavat-ı şerifedir. Onun dışındaki zikirlerde sakınca vardır.²²⁰ der.

d. Mürşidin hakkı

Gazzîzâde'ye göre en önemli hakk mürşidin hakkıdır. Daha sonra ilim öğretenin hakkıdır. Anne-baba hakkı ise üçüncü sıradadır. Çünkü mürşid müridin ruhunu ala-yı illiyine çıkarmaya vesile olur. Anne-baba ise âlem-i ervahtan süfli âleme gelmesine vesiledir. İlim öğretin ise ikinci sıradadır. Çünkü dünyanın fenasını ve ahiretin bekasını insana ilim vesilesiyle öğretir.²²¹ Gazzîzâde, Ruhani baba olan mürşitlerin rızası da anne-baba rızası gibidir. Hatta ondan daha önemlidir,²²² ifadesini kullanır.

e. Şeriat -tarikât ilişkisi

Gazzîzâde'ye göre şeriat ilim tarikât ise ameldir. Amelsiz ilim fayda etmediği gibi ilimsiz amel de fayda etmez. Şeriat olmadığı zaman tarikât fayda etmez.²²³ Şeriatsız tarikât ilhad ve zındıkadır.²²⁴ Mürşidin şeriata uyma konusunda eksiği olursa hakikatte nakıs olur belki hiç olur.”²²⁵ Bütün ulema, sulaha, erbab-ı tarikât ve eshab-ı hakikat ittifakları üzere sırat-ı mütakimden murad şeriat-ı Muhammediyedir. Tarikat, hakikat ve marifet rütbelerine şeriat yolundan varılır, şeriat yolundan dışarı çıkan tarikât, hakikat ve marifet rütbelerini bulamaz.²²⁶

Gazzîzâde, kâmil insanı da şu şekilde tarif eder: Kâmil insana öncelikle organlarla donatılmış bir kalıp gerekir. Sonra o kalıbın içinde bir kalp ve ruh olması gerekir. Ruhtan sonra sır vardır. Sır rütbe-i marifetullahtır. Kalıp olmayınca kalp olmaz. Kalp olmayınca ruh olmaz. Ruh olmayınca sır da olmaz. Kezalik şeriat olmayınca tarikât olmaz. Tarikat

²²⁰ Gazzîzâde, *Fütuhât*, I, 126a-126b.

²²¹ Gazzîzâde, *Fütuhât*, I, 120b.

²²² Gazzîzâde, *Fütuhât*, II, 50a.

²²³ Gazzîzâde, *Fütuhât*, II, 103b.

²²⁴ Gazzîzâde, *Fütuhât*, I, 36b.

²²⁵ Gazzîzâde, *Fütuhât*, II, 102b.

²²⁶ Gazzîzâde, *Fütuhât*, II, 103b.

olmayınca hakikat olmaz. Hakikat olmayınca marifet olmaz. Şeriatın Hükümü kalıp üzerinedir. Tarikat ahkamı kalp üzerinedir. Hakikat sırları ruhla olur. Ma'rifet nurları sır aynası üzerinde meydana gelir."²²⁷

3. Ahlak

a. Tarikatta esas olan güzel ahlaktır

Gazzîzâde, tarikatta esas olan keşif ve keramet elde etmek değil güzel ahlaka ulaşmak olduğunu ifade ediyor. Ona göre tarikata mensup olanların asıl vazifesi on iki esma ile sülûk edip keramet elde etmek değil; hüner olan kalberine güzel ahlak doldurmaktır. Zira salikin Allah'a olan yakınlığı ne derecedir ahlakından belli olur."²²⁸ Bir insanın Allah'a ve rasulüne olan bağlılığı ahlakı ile ölçülür."²²⁹

b. Kötü huylar

Gazzîzâde, bütün kötü huyların doksan dokuz tane olduğunu buna mukabil güzel huyların da dosan dokuz tane olduğunu söyler. Gazzîzâde, nefsi doksan dokuz başlı bir ejdere, güzel ahlakın kaynağı olan ruhu da doksan dokuz başlı bir meleğe benzetir ve bunların birbirleriyle sürekli mücadele halinde olduklarını, nefsin başlarından hangisi kesilse yerine yenisinin çıktığını onun ölümü en büyük başı olan dünya sevgisini kesmekle mümkün olabileceğini söyler. Gazzîzâde nefsin istekleri konusunda da şu tespitte bulunur: Ahd-i nübüvete mesafe uzadıkça insanların nefis ve hevâya ilişkin arzuları da artar ve bunlardan vazgeçmek dininden vazgeçmek kadar zorlaşır."²³⁰

c. Ahlak terbiyesi ve mürşid

Gazzîzâde'ye göre, insanlardan binde biri ancak ilahi cezbe ile güzel ahlaka yönelebilir. Ayrıca insan bir yere mensup olmadan bir insan-ı kâmilin terbiyesine girmeden terbiye olamayacağını ve kendini kötü davranışlardan ve şeytanın şerrinden koruyamayacağını ifade eder."²³¹ Çünkü insan kendi kusurunu göremez, kusurunu görme konusunda aydınlık kalbe ihtiyaç vardır. Eğer insan ben nefsimin kusurunu bilirim derse,

²²⁷ Gazzîzâde, *Fütuhât*, II, 87b.

²²⁸ Gazzîzâde, *Fütuhât*, I, 21a.

²²⁹ Gazzîzâde, *Fütuhât*, II, 59b.

²³⁰ Gazzîzâde, *Fütuhât*, II, 55b.

²³¹ Gazzîzâde, *Fütuhât*, I, 46a.

benim bir mürşide ihtiyacım yok demek olur ki buna benlik günahı da eklenmiş olur. Benlik günahı da en büyük günahdır.²³² Gazzîzâde, diğer işlerde olduğu gibi güzel ahlakın da bir mürşide ihtiyacı olduğunu bir insanın Allah'a ve rasulüne olan bağlılığı ahlakı ile ölçüldüğünü söyler²³³

d. Güzel ahlakın güzel sima ile alakası

Gazzîzâde, güzel ahlakla güzel sima arasında bir irtibatın olduğunu şu sözleriyle açıklıyor: Nitekim Peygamber Efendimiz de bütün peygamberlerden güzeldi ve ahlakı da hepsinin ahlakından güzeldi.²³⁴ Allah'ın doğru yola davet için gönderdiği yüz yirmi dört bin peygamber arasında çirkin yüzlü olan yoktu. Hepsi birbirinden güzeldi. Peygamber Efendimiz ise hepsinden güzeldi ve ahlak olarak da bütün güzel huyları kendisinde cem etmişti.²³⁵

Gazzîzâde'nin bu konuda öne sürdüğü görüşler tamamen subjektif ve İslam dininin insanlara eşit mesaeade yaklaşma ruhuna aykırıdır. Hangi kritere dayanarak güzelliği tespit edeceğiz? Gözümüze hoş görünmeyen insanlara karşı kötü zan mı besleyeceğiz? Veya Peygamber Efendimiz'in (a.s.) "Allah sizin şeklinize ve malınıza bakmaz. Kalbinize ve amellerinize bakar,"²³⁶ hadisini nasıl açıklayacağız?

4. Şükür

a. Azaların şükürü

Gazzîzâde'ye göre her azânın yaradılışına uygun bir şekilde istihdam edilmesi onun şükürüdür. Mesela gözün şükürü, her gördüğünden ibret almak, Kur'ân okumak, kutupları mutalaa etmek, valideynin yüzüne hürmetle bakmak, âlimlerin yüzüne bakmak ve Ka'be'ye bakmaktır.²³⁷

Gazzîzâde, azaları açıklarken kulaklara dikkat çeker ve kulakların önemini şu şekilde dile getirir: Cenab-ı hakkın kullarına ihsan eylediği azada kulaktan afdal bir uzuv

²³² Gazzîzâde, *Fütuhât*, II, 127a.

²³³ Gazzîzâde, *Fütuhât*, II, 59b.

²³⁴ Gazzîzâde, *Fütuhât*, I, 20a.

²³⁵ Gazzîzâde, *Fütuhât*, I, 20b-21a.

²³⁶ Müslim, *Birr*, 34

²³⁷ Gazzîzâde, *Fütuhât*, I, 111a.

yoktur. Diğer azalar olmasa da erkan-ı İslam işlenir; fakat kulak olmazsa insan hayvan gibi olur. Ruh çıkıncaya kadar kulak işitir amelden kesilmez.²³⁸

Sağır ve dilsiz birçok insan vardır. Böyle oldukları halde bu insanlar din ve dünya işlerinde gayet başarılıdır. Her organın elbette kendine özgü bir önemi vardır. Fakat bir organın eksikliği ile insan hayvana benzemez. Müellifimizin bu düşüncesi onun şahsi görüşüdür. İlmi bir dayanağı bulunmamaktadır.

b. Şükürün dereceleri

Gazzîzâde, İbn Arabî'den rivâyetle şükürün iki yüz derecesi olduğunu²³⁹ söyledikten sonra ehil olmayana ilmi öğretmemek de şükür çeşitlerindedir, der. Ona göre zahiri ilimleri ehil olmayana öğretmek zararlıdır. Çünkü sapık fırka mensupları çoğunlukla mayası bozuk olan insanlardır. İlmi öğrenip âyet ve hadislere şeytan ve nefsin ilhamıyla mana verirler. Arif olan üstadlar böyle mayası bozuk olanlara ilim öğretmezler. Hatta bazı cahiller var ki cehalet onlar için daha hayırlıdır. Bilgileri olsaydı hem kendilerini hem de toplumu ifsad ederlerdi.²⁴⁰

Gazzîzâde'ye göre “insanın kendi kusurunu görüp başkasının kusurunu görmemesi de bir nevi şükürdür²⁴¹ Külli şükür ise kulun aczini itiraf etmesidir. Zira “Allah’ın nimetini saymakla bitiremezsiniz.”²⁴² âyetinden de anlaşıldığı gibi Allah’ın sayısız nimetine karşı şükür ancak insanın acizliğini itiraf etmesiyle mümkün olur.²⁴³ Bu nedenle şükretmekten aciz olduğunu anlamak en büyük şükürdür.²⁴⁴ Gazzîzâde'ye göre en güzel şükür mürşidin dilinden telkin edilen zikir ve tarikat sırlarını dinleyip kabullenmektir.²⁴⁵

²³⁸ Gazzîzâde, *Fütuhât*, I, 110b.

²³⁹ Gazzîzâde, *Fütuhât*, I, 118b.

²⁴⁰ Gazzîzâde, *Fütuhât*, I, 115a.

²⁴¹ Gazzîzâde, *Fütuhât*, I, 111b.

²⁴² İbrahim, 14/34.

²⁴³ Gazzîzâde, *Fütuhât*, I, 116a.

²⁴⁴ Gazzîzâde, *Fütuhât*, I, 119a.

²⁴⁵ Gazzîzâde, *Fütuhât*, I, 110b.

5. Yaradılışın Gayesi

Gazzîzâde'ye göre yaradılıştan gaye Allah'ın celâl ve cemâl tecellilerine mazhar olmaktır. Allah'ın celâl isminin tecellisinin nihâyeti ve kemâli cehennemdir; cemâl isminin tecellisinin, nihâyeti ve kemâli cennettir. Dünyada mazhar-ı kahr ve celâl olanlara cehennem hazırlanmıştır, lütûf ve cemâle mazhar olanlara cennet ve cemâl hazırlanmıştır. Gazzîzâde, cemâl ve celâl tecellilerine nasıl mazhar olunur? Sorusuna şu cevabı verir: Cennet nurdandır ve Hz. Muhammed'in aslı da nurdur onu ve onun yolunu takip edenler nihâyet nura yani cemal tecellilerine ve cennete mazhar olurlar. Her şey aslına döner, sırrınca ateşten yaratılan şeytana uyanlar celâl ve kahr tecellilerine mazhar olup cehenneme girerler. Yani aslı ateş olan bu gürhün nihâyeti de cehennem olur.²⁴⁶ Allah'ın isimlerinde celal ve cemal mertebeleri vardır. Eğer insan Hak rızasına muvafık bir hayat tarzı yaşarsa onun duyularına cemâl isminin tecellisi hakim olur, Hak rızasına uygun olmayan bir hayat yaşarsa celâl ismi hakim olur.²⁴⁷ Bu tecelli sahibinin kalbinde olan istidadına göredir. Kalbinde olan niyet istidadı hayır ise cümle azasına cemâl yüzünden tecelli olur. İstidadı şer ise niyeti şer ise tecelli dahi celal yüzünden olur.²⁴⁸

Gazzîzâde, Allah korkusunun da insanda calali tecellilerin görünmesine sebep olduğunu şöyle açıklar: Kim Allah'tan korkarsa bütün mahlûkat ondan korkar. Bunu hikmeti şudur ki Allah Tealâ'den korkan Allah'ın celalinin sırlarını düşünür bu yüzden calali olan isimleri onda tecelli eder. Bir insana Allah'ın celal isminin sırlarına tecelli ederse Onu celalinin sırları onun aynasında gördüğü için gören herkes ondan korkar.²⁴⁹ Günahkârlar korktukları için ehlullah meclislerine gitmezler. Aslında onlar ehlullahı severler ve meclislerini arzu ederler. Fakat celalullahın sırrının korkusundan yanlarına varmağa çekinirler.²⁵⁰

6. Şeytan ve vesvese

a. Şeytanın şerri

²⁴⁶ Gazzîzâde, *Fütuhât*, I, 62a.

²⁴⁷ Gazzîzâde, *Fütuhât*, I, 128a-129b.

²⁴⁸ Gazzîzâde, *Fütuhât*, I, 130a-129b.

²⁴⁹ Gazzîzâde, *Fütuhât*, II, 83b.

²⁵⁰ Gazzîzâde, *Fütuhât*, II, 83b.

Gazzîzâde, insanın yaradılış maddeleri dediği (toprak, hava, su, ateş)'e dikkat çekerek istazenin, dört kelimesinin bu dört anasıra da işaret ettiğini anasır-ı erbaadan yaratılan beşerin vücudunu şeytanın tuzaklarından koruduğunu söyler.²⁵¹ Ayrıca şeytanın şerrinden emin olmak için helal lokmaya dikkat etmek ve beş vakit namazı kılmak gerektiğini ifade eder. Gazzîzâde, şeytanı köyün köpeklerine benzetir. Yabancı biri köye girince köpekler saldırır. Kendim uzaklaştırıyım derken diğer köpekleri de başına toplar. Akıllı olan köpeklerin sahibinden eman diler böylece onların şerrinden emin olur.²⁵² Aynen öyle de şeytanın yaratıcısına sığınıp ondan eman diledikten sonra şeytanla uğraşıp vakit kaybetmesine gerek kalmaz.²⁵³

b. Vesvese

Gazzîzâde, vesveseyi bir fırsat olarak değerlendiriyor. Vesveseye maruz kalan insanın üzülmemesi gerektiğini zira vesvese boş kalbe girmediğini söylüyor.²⁵⁴

Gazzîzâde, vesveseden kurtulmak için de şu tavsiyelerde bulunuyor:

- 1-İstaze ile Allaha sığınma.
- 2-Vesveseyi hatıra getirmeme onunla ilgilenmeme.
- 3-Cehri zikir ve kalbi zikir.

Gazzîzâde, bu tavsiyelerden sonra da şu hatırlatmada bulunuyor: Azizim bu şeytanın ne sözüne söz yetişir ne de vesvesesine akıl erer. İlahi bir beladır. Asla vesvesesinin ve getirdiği fikir ve hatırasının cevabına bakmayıp, kendi yolunu hakka doğru düzelterip zikir ve fikrin her ne ise onun edasıyla meşgul olup hakka teveccüh edip istiaze ile hafız-ı mutlak olan Allah Tealâ'ya sığınmaktan gayri çare yoktur.²⁵⁵ Gazzîzâdeye göre vesveseden tamamen kurtulmak mümkün değildir. Hatta bununla meşgul olmak zikir ve ibadeti fesat etmektir diyor. Yani vesveseden kurtulmanın yolu onu hiç hatıra getirmemektir. Ona hiç iltifat etmeyip zikir ve fikirle meşgul olmaktır. Ona göre Cehri

²⁵¹ Gazzîzâde, *Fütihat*, I, 47b.

²⁵² Gazzîzâde, *Fütihat*, I, 39b.

²⁵³ Gazzîzâde, *Fütihat*, I, 42b.

²⁵⁴ Gazzîzâde, *Fütihat*, I, 46b.

²⁵⁵ Gazzîzâde, *Fütihat*, I, 47a.

zikir bu sıkıntının en büyük ilacıdır. Zira şeytan zikir sesini duymaya tahammül edemiyor. Hulus-i kalbi ile yapılan hafî zikir de aynıdır.²⁵⁶

7. Fâtiha Hatmi (Hatm-i Latîf)

Gazzîzâde kendi ictihadı olduğunu belirttiği Fâtiha sûresinin hatmini şu şekilde açıklıyor. Allah rızası için okumaya niyet edilir. Yetmiş istiğfar getirilir. Arkasından peygamber efendimizin ruhuna bir Fâtiha okunur. Sonra peygamberlerin, evliyaların ve müminlerin ruhlarına ayrı ayrı birer Fâtiha okunur. Sonra yüz salavat-ı şerife getirilir. Sonra yüz inşirah sûresi okunur. Ardından 1001 Fâtiha-i şerife okunur. Sonra Fâtiha duasını serhalka olan içinden okuyup Fâtiha ile bitirmelidir. Sonra yüz salavat-ı şerife getirilir daha sonra el kaldırıp okunmuş olan hatm-i şerifi önce server-i âlem Efendimizin sırr-ı akdeslerine ve çiharyarı güzün, ezvac-ı tahirat, sebtin-i muhteremin ve cemi-i sahabe-i kiram, tabiine, tebe-i tabiin, eimme-i din, rıdvanullah aleyhim ecmein efendilerimizin ervah-ı şeriflerine ve cemi-i enbiya-ı ızam a.s. efendilerimizin ervah-ı kudsilerine ve cemi-i evliyullah ervahlarına ve sadat-ı cehriye ve hacegan-ı Nakşbenîye ervahlarına ve sair meşayih ve ulema ve suleha ve kaffe-i ehl-i iman ervahlarına hediye edip Halife-i İslam, vekil-i rasul (a.s) olan padişahımıza hayır dua ve vüzera ve vükelasına dahi hayır dua ve kaffe-i müminin ve ihvan-ı müslimine dua edip sair lazım olacak daavatı, dergâh-ı Hakk’a arz ederek hatm edeler.”²⁵⁷

C. Fıkıh

Gazzîzâde, tefsîrinde fıkha geniş yer vermektedir. Fıkhi görüşleri genellikle Hanefî ve Şafîî fakihlerinin görüşleri doğrultusunda açıklamaya çalışmaktadır. Kendisi Hanefî mezhebinden olduğu için Hanefî mezhebinin görüşlerini tercih etmektedir. Bazı yerlerde de kendine ait görüşünü beyân etmektedir.

Gazzîzâde’nin eserinde yer verdiği bazı Fıkhi örnekler:

²⁵⁶ Gazzîzâde, *Fütuhât*, I, 47b.

²⁵⁷ Gazzîzâde, *Fütuhât*, II, 173a-173b.

1. Bismelenin Fâtihadan Olup Olmaması

Gazzîzâde, bismelenin Fâtiha'dan olup, olmaması konusunda şu görüşlere yer vermiştir: Son dönem Hanefi âlimlerinin benimsediği görüş, bismelenin bağımsız bir âyet olması ve sûreler arasına fasıla²⁵⁸ olarak nazil olması şeklindedir. Kendi benimsediği görüş de budur. İmam Ebu Hanife'ye göre Besmele ne Fâtiha sûresinden ne de başka bir sûreden bir âyettir, teberrüken fasıla için yazılmıştır. Bundan dolayı namazlarda cehri okunmaz. İmam Şafii'ye göre ise Fâtiha'dan bir âyettir ve namazlarda cehri okunur.²⁵⁹

2. Nafile Namazların Cemaatle Kılınabilmesi

Gazzîzâde, nafile namazların cemaatle kılınabileceğini açıkladıktan sonra, “bulursa cemaatle eda etmeli, sevabı ziyade olur. Caiz değildir diyen sûfilerin sözüne bakma. Zira büyük âlimler buna cevaz vermişler,²⁶⁰ demektedir.

3. Zararın Tazmini

Gazzîzâde, hayvanları irade sahibi olarak kabul ediyor. Bu görüşüne delil olarak da şöyle fihhi hükümü naklediyor. “Bir kimse başkasına ait kıymetli bir kuşunu kafesinden salıverse veya damındaki hayvanlarını serbest bırakarak kaybetmelerine sebep olsa sorumlu tutulmaz. Fakat başkasına ait bir kaptaki yağın veya tulumundaki sütü ve benzerini dökse sorumlu tutulur. Hayvanları bırakmakla sorumluluk gerekmiyor, çünkü hayvan ziruh olduğu için ihtiyar ve iradesi vardır. Başkası müdahale etmeden de kendileri kaçabilirlerdi. Yağ ve benzeri şeylerde sorumlu tutulur. Çünkü cansız oldukları için irade ve ihtiyarları yoktur. Anacak dökenin ihtiyar ve iradesi ile telef olduğundan tazminat lazım olur.²⁶¹

4. Hüsuf ve Küsuf Namazları

Gazzîzâde, Ay ve Güneşin tutulması sırasında kılınan namazın Hanefi mezhebinin dışındaki diğer üç mezhebe göre her rekatta ikişer rüku olduğunun görüşünü açıkladıktan sonra Hz. Ebu Bekir'in (r.a) rivâyet ettiği hadiste iki rukudan bahsedilmediği için ve

²⁵⁸ Gazzîzâde, *Fütuhât*, I, 8a-b.

²⁵⁹ Gazzîzâde, *Fütuhât*, I, 8b.

²⁶⁰ Gazzîzâde, *Fütuhât*, I, 126a.

²⁶¹ Gazzîzâde, *Fütuhât*, I, 151a-151b.

Buhârî bu konuda ilk hadis olarak bunu zikrettiği için ²⁶² Hanefî mezhebi imamlarının kanaati de bir ruku yönünde olmuştur. Gazzîzâde, Ebu Hanîfe'nin görüşünün buna dayandığını ifade eder. Ayrıca Ebu Hanîfe'ye göre Hüsuf ve Kûsuf namazlarında, kıraatin sessiz, İmameyne göre ise cehren okunması şeklinde olduğunu söyler.²⁶³ Gazzîzâde, Buhârîde geçen bir hadise²⁶⁴ dayanarak bu namazın cemaatle kılınabileğini ifade eder.²⁶⁵

5. Yatsı Namazı Vakti

Gazzîzâde, yatsı namazı vaktiyle ilgili şu görüşlere yer veriyor: İmam Ebu Hanîfe'ye göre yatsı vakti ufuktaki kızılık kaybolduktan sonra, ufuktaki beyazlığın da kaybolup havanın karardığı zamandır. İmameyne göre kızılığın kaybolması yatsının vaktidir. Müellif imam-ı a'zamı haklı bulsa da mazeret durumlarında ve maslahata binaen imameynin görüşü ile de amel edilebilir şeklinde görüş beyân ediyor.²⁶⁶

6. Teşrik Tekbirleri

Gazzîzâde, teşrik tekbirleri ile ilgili şu bilgilere yer veriyor: Teşrik tekbirleri vaciptir. "Sayılı günlerde Allah'ı anın"²⁶⁷ âyeti de bunu teyit etmektedir. Tefsîrciler sayılı günlerden maksadın eyyam-ı teşrik olduğunu görüşündeler. Bu yüzden teşrik tekbirleri vaciptir. Bazı görüşlere göre (Şafîî mezhebi) sünnettir dense de vacip olma yönü daha güçlüdür. Bir insan teşrik günlerinde bir vakit namazını kazaya bıraksa aynı günlerde kazasını kıldığında tekbir getirmesi vaciptir. Ancak teşrik günleri geçtikten sonra kazasını kılrsa tekbir getirmesi uygun değildir.²⁶⁸

7. Kurban Kesmenin Hükmü

a. Kurban kesmekle mükellef olanlar

Gazzîzâde, konuyla ilgili yer verdiği bilgiler şöyledir: Temel ihtiyaçlarını karşıladıktan sonra zekat verecek kadar bir miktar paraya sahip olan kimseye kurban

²⁶² Buhârî, *Kûsûf*, 1.

²⁶³ Gazzîzâde, *Fütuhât*, I, 172a-172b.

²⁶⁴ Buhârî, *Kûsûf*, 3

²⁶⁵ Gazzîzâde, *Fütuhât*, I, 172a.

²⁶⁶ Gazzîzâde, *Fütuhât*, II, 23a-23b.

²⁶⁷ Bakara, 2/203.

²⁶⁸ Gazzîzâde, *Fütuhât*, II, 74b.

kesmek vaciptir. Zengin olan bir kimsenin üzerine vacip olsa da eşine ve çocuklarına vacip değildir. Fakat zengin olan kimsenin, eşi ve çocukları için ayrıca kesmesi müstehabtır. Fakir olanlara vacip değildir. Ancak kendini zorlayıp kurbanını satın aldıktan sonra kesmesi vacip olur.²⁶⁹

b. Evliya ruhlarına kurban kesmenin hükmü

Gazzîzâde'ye göre, bir insanın vefat eden annesi, babası, akraba ve sevdikleri için kurban kesmesi caizdir. Aynı şekilde evliya ruhlarına hediye etmesi de caizdir. Bu sayede onların ruhları hoşnut olup, ruh dili ile kendileri için kurban kesene hayır duası eder ve muratlarına nail olmalarına vesile olurlar.²⁷⁰

c. Kurban kesemeyen bir mü'minin iki rekat namazı

Gazzîzâde, kurban kesemeyen bir insanın kurban sevabına nail olması için iki rekat namaz kılması o sevaba hatta fazlasına sahip olmasına yeterlidir, demektedir. Gazzîzâde, bu namazın kılınış şeklini de şu şekilde anlatıyor: İki rekat namaz, her rekatte Fâtihadan sonra beş Kevser sûresini okuyup namazı tamamladıktan sonra secdeye varıp “allahumme a'tini sevabe'l-kur'bani” diye dua eder. Bunu yapan bir insan Hz. Âdem'den şimdiye kadar kesilen kurbanların sevabı ona verilir. Arapça bilmiyorsa Türkçe olarak “Allah'ım bana kurban sevabını ver” diye dua etse yine o sevaba nail olur.²⁷¹

Kaynaklarda bir dayanağı bulunmayan bu kanaatin, fakir insanlara bir teselli gibi görünse de kurbanın değerini düşürdüğü için tasvip edilmesi mümkün değildir.

8. Özür Sahibinin Fâtiha'yı Okuyabilmesi

Gazzîzâde, bununla ilgili şöyle bir bilgi aktarmaktadır: Özür sahibi bir kimse mezarlıkta dua niyetiyle besmelesiz Fâtiha okuması caizdir demişler.²⁷²

²⁶⁹ Gazzîzâde, *Fütuhât*, II, 76a-b.

²⁷⁰ Gazzîzâde, *Fütuhât*, II, 77b.

²⁷¹ Gazzîzâde, *Fütuhât*, II, 77b-78a.

²⁷² Gazzîzâde, *Fütuhât*, I, 83b.

9.Yemin

Gazzîzâde, Bir kimse Peygamber Efendimizin minberi ile Ravzası arasında namaz kılsa, sonra ben cennet bahçesinde namaz kıldım diye yemin etse yemininde günaha girmemiş olacağını ifade ediyor.²⁷³

10. Peygamber Efendimiz ile İlgili Olumsuz Yorum Yapanların Fıkhi Hükümü

Gazzîzâde, “sebb” sözcüğüyle ifade ettiği Peygamber Efendimizle ilgili olumsuz ve yakışıksız yorumların cezasının hadd cezası olduğunu, mezhepler bu konuda ittifak halinde olduklarını, yalnız bu cezanın küfür cezası olarak mı yoksa had cezası olarak mı uygulanır konusunda ihtilafa düştüklerini açıklıyor.²⁷⁴

11. Salavatın Fıkhi Hükümü

Gazzîzâde salavat getirmenin hükmü ile ilgili şu görüşlere yer vermektedir: “Muhakkak ki Allah ve melekleri Peygambere salat ederler.”²⁷⁵ Bu âyetin sarahatıyla vacip olduğu açık. Fakat ne kadar ve hangi durumlarda vacip olduğu konusunda ihtilaf vardır. Bazıları Peygamber Efendimizin a.s. isminin zikredildiği zaman söyleyen ve duyan herkese salavat getirmek vacip olur. Bazılarına göre de bir mecliste rasulullahın a.s. ismi çok defa zikredilse bir defa salavat getirmek yeterlidir.²⁷⁶

12. Gazzîzâde’nin Sünnete Bakışı ve Âlimlerin Sünneti

a. Sünnetin kaynağı

Gazzîzâde, sünnete uymanın önemini vurguladıktan sonra; sünnet kavramına daha geniş bir anlam yükleyerek sünnetin sadece peygamberle sınırlı olmadığını âlimlerin ve müridlerin ortaya koydukları güzel davranışlar da bir nevi sünnet olduğunu ifade etmektedir. Gazzîzâde, örnek olarak şunları anlatmaktadır: “Bu cümleden adil olan hulefa-i İslam, arif billah olan din âlimleri, peygamberin sünnetinden iktibasla ve ictihadlarıyla ortaya koydukları yenilikler ile Hz. Mevlana’nın (k.s.) semâsı, halvetiyenin devrânı ve

²⁷³ Gazzîzâde, *Fütuhât*, II, 42b.

²⁷⁴ Gazzîzâde, *Fütuhât*, II, 133a,133b.

²⁷⁵ Ahzab, 33/56.

²⁷⁶ Gazzîzâde, *Fütuhât*, II, 161a-161b.

diğer tarikât erbabının halleri gibi ortaya koydukları ritüeller de sünnet sayılır. Gazzîzâde ayrıca, hadislerin de âyetler gibi muhkem ve müteşabihleri olduğunu, her âlimin her hadisi anlamadığını, bu nedenle anlaşılmayan bazı hadisler daha sonra gelen âlimler tarafından keşfedilip yeni sünnetler ortaya çıkabildiğini²⁷⁷ söylüyor.

b. Sünnet in önemi

Gazzîzâde, sünnetin önemine şu ifadelerle vurgu yapmaktadır: “Sünnet-i şerif üzere bir saat amel işlemek yirmi dört saat nevafile ve bidatten efdaldır. Mesela her namaz akabinde otuz üç sübhanelleah otuz üç elhamdu lillah otuz üç Allahu ekber demek nafiye yüz bin tesbihten evladır.”²⁷⁸ Gazzîzâde, “ibadetin ruhunun Allah Tealâ ‘nın farzı olduğunu kalbi de peygamberin sünneti olduğunu, bir vücudun ruhu ve kalbi olmadıkça sair azaları işe yaramadığını,”²⁷⁹ ifade ediyor.

c. Sünneti terk etmenin ferde ve topluma zararı

Gazzîzâde, sünnetin öneminden bahsettikten sonra sünneti terk etmenin fert ve toplum için ne kadar zarar verdiğini şu ifadelerle dile getirmektedir: “Ümmet-i Muhammed (a.s.) sünnete ittiba ederlerse Allah gökten rahmetini indirir, yerden de bereketini çıkarır ve onları düşman şerlerinden emin kılar. Sünneti terk ederlerse rahmetinden bereketinden mahrum olup düşmanlarına mağlup olurlar.” Gazzîzâde, çekilen bütün sıkıntıların sünneti hakkıyla ihya etmemekten kaynaklandığını da şu sözleriyle ifade etmektedir: “Azizim bu cümle çekilen zahmetler ve meşakkatler gerek enfüste gerek afakta sünnet-i rasul aleyhisselam’a ittiba eylememekten olur.”²⁸⁰

D. Sarf-Nahiv

1. “El-hamdu lillahi”nin İ’rabı

Gazzîzâde, “el-hamdu lillahi” deki harf-i tarif için şu açıklamayı yapar: Ya cins içindir, yani hamd Allah’a mahsustur veya istiğrak içindir ki bu durumda anlamı, her hamd

²⁷⁷ Gazzîzâde, *Fütuhât*, I, 135a.

²⁷⁸ Gazzîzâde, *Fütuhât*, II, 142b.

²⁷⁹ Gazzîzâde, *Fütuhât*, II, 143a.

²⁸⁰ Gazzîzâde, *Fütuhât*, II, 90a.

edenin hamdi Allah'a mahsustur.²⁸¹ "El-hamdu lillahi" i'rabı Ya haber cümlesidir. Bu durumda Allah, insanlara hamde layık olanın o olduğunu haber veriyor. Ya da bir emir fiilinin mefulüdür. Yani el-hamdu li'l-llahi deyin.²⁸² Bu taktirde "elhamdu lillah" den önce muzmar bir emir fiili vardır. Bu vecihle izmar-ı kavlı ayat-ı Kur'âniyede çoktur." "O zaman ki İbrahim beytin duvarlarını yükseltiyordu."²⁸³ Burada da "kâle" muzmardır. Bu görüşü "Yalnız sana ibadet eder ve yalnız senden yardım isteriz"²⁸⁴ "De ki evlat edinmeyen Allah'a hamd olsun..."²⁸⁵ âyetleri de desteklemektedir.²⁸⁶

2. Allah Kelimesi (Lafza-i Celâl)

Gazzîzâde, dedesi Ahmed-i Gazzî'nin Kâdî üzerine olan haşiyesinde, Allah lafzı ile ilgili şöyle bir değerlendirmede bulunduğunu aktarıyor. "Allah'ın zatında ve sıfatlarında insanların akılları hayrete düştüğü gibi Allah'ın zat-ı paki'ne delalet eden ism-i şerifinde de hayrete düşüp kimi isim dedi kimi sıfat dedi kimi türemiş dedi kimi türememiş dedi kimi özel isim dedi kimi özel isim değildir dedi kimi Arapça dedi kimi Süryanicedir dedi. Buna benzer birçok farklı görüş ortaya atıldı. Kelimenin kökeni için de değişik görüşler ortaya atıldı. Evet insan kendi mahiyetini bile bilmezken Ezeli Cebbar olan O zatı nasıl idrak etsin."²⁸⁷

3. "Rabb" Kelimesinin i'rabı

Gazzîzâde, "“rabbi” in i'rabı ile ilgili şu görüşlere yer vermektedir: "Rabb" kelimesi Lafza-i Celâlenin sıfatıdır" bazıları mansub okumuşlar. Bu durumda medhiyet üzere mansubdur. Cümlenin takdiri "nehmedullahe rabbe'l-âlemin" olur.²⁸⁸ "Tefsîr-i Kevaşi sahibi buyurmuşlar ki kıraatte amme-i kurra kesr-i "ba" iledir. Zira rab Lafza-i Celaleye naat olur." Zeyd b.Ali fetha ile kıraat edip medihtir, demişlerdir. Şakik b. Seleme

²⁸¹ Gazzîzâde, *Fütuhât*, I, 106b-106a

²⁸² Gazzîzâde, *Fütuhât*, I, 106b.

²⁸³ Bakara, 2/127.

²⁸⁴ Fatıha, 1/5.

²⁸⁵ İsrâ, 17/111.

²⁸⁶ Gazzîzâde, *Fütuhât*, I, 109a.

²⁸⁷ Gazzîzâde, *Fütuhât*, I, 14a.

²⁸⁸ Gazzîzâde, *Fütuhât*, I, 121b.

damma ile kıraat edip mübteda-i mahzofun haberidir,” demiştir. “Ba’nın fethi, kesri ve zammı ile üç vecihle kıraat vardır. Lakin kıraat-ı meşhure kesr-i ba ile olmuştur.”²⁸⁹

4. “Rahmân ve Rahîm”in İ’rabı

Gazzîzâde, Rahman ve Rahim’in i’rabı ile ilgili şu bilgilere yer vermektedir: “Rahmân ve Rahîm Lafza-i Celâleye sıfat-ı ba’de sıfat olmaları yönüyle mecrur olmuşlar. Çünkü “elhamdu lillahi”deki Lafza-i Celâl lamlı mecrurdur. Rahmân ve Rahîm sıfat olunca elbet sıfat mevsufun i’rabıyla muarrab olur. Yahut medh üzere mansuplardır. Yahut müpteda-i mahzufe haber olmak cihetiyle merfulardır”²⁹⁰

5. “İyyake”nin İ’rabı

Gazzîzâde, “İyyake”nin i’rabı ile ilgili şu görüşlere yer vermektedir: “İyyake”nin aslı “uyake” idi “eveye ileyhi” ve “evahe ileyhi.” Anlamı, yalnız sana ibadet eder ve yalnız senden yardım isteriz.”²⁹¹ “Kâf” lafzan mansub ve mukaddemedir. Tek harfle telaffuz mümkün olmadığından o harfin telaffuzuna yardımcı olması için “iyya” getirildi. Ya da “kâf” yalnız başına gelse kaf-ı teşbihe benzer “iyya” ile teşbih kâf’na benzemesi müşkili giderilip hitap kâfi olduğu anlaşıldı.”²⁹²

6. “Sırata’l-lezine en’amte allehim” İ’rabı

Gazzîzâde, “Sırata’l-lezine en’amte allehim”in i’rabı ile ilgili şu görüşlere yer vermektedir: “Sırata’l-lezine en’amte allehim” “ihdine’s-sırata’l-müstakime”deki “sırat” a bedülü’l-küllü mine’l-küll”dür.²⁹³ Tefsîr-i Kevaşi sahibi “sırata’l-lezine” için sırat-ı evvelin tefsîridir.”²⁹⁴ der. Beydavi’ye göre ise “ve inneke le tehdi ila sıratın müstakîm. Sıratı’l-lahi’l-lezi”²⁹⁵ gibi bedelü’l-külldür” irapları da birdir.”²⁹⁶

²⁸⁹ Gazzîzâde, *Fütuhât*, I, 122a.

²⁹⁰ Gazzîzâde, *Fütuhât*, II, 12b.

²⁹¹ Gazzîzâde, *Fütuhât*, II, 82b.

²⁹² Gazzîzâde, *Fütuhât*, II, 82b.

²⁹³ Gazzîzâde, *Fütuhât*, II, 120b.

²⁹⁴ Gazzîzâde, *Fütuhât*, II, 120b.

²⁹⁵ Şûrâ, 42/52,53.

²⁹⁶ Gazzîzâde, *Fütuhât*, II, 12ba.

7. “Gayr”in İ’rabı

Gazzîzâde, “gayri” ‘nin İ’rabı ile ilgili şu görüşlere yer vermektedir: “Gayri kelimesi üç vecihle, cer, nasb ve damme ile okunmuştur. Her birinin bir manası vardır. “Gayr” kelimesi mugayere manasına gelir, la manasına gelir, illa manasına gelir. Bu âyet-i celilede vücuh-u selasenin istimali caizdir. “la” manasına geldiğine “femeni’ d-turra gayra bagin ve la adin”²⁹⁷ âyeti delalet eder. “İlla” mansına geldiğine “Fe ma vecedna fiha gayra beytin mine’ l-müslimin”²⁹⁸ âyeti delalet eder. İbn kesirden Halil b. Ahmed mansub kıratı rivâyet eder²⁹⁹. Mansub olduğu vecih üzere ya istisna olur ya hal olur. İstisna olursa ya münkati olur ya muttasıl olur. Muttasıl ve hakiki olduğu tefsîr-i ibn Abbas’tan r.a anlaşılmalıdır.”³⁰⁰

8. “Vele’ d-dallin” in İ’rabı

Gazzîzâde, “vele’ d-dallin”deki “la” hakkında “la sıla-i müekkededir.” “La’nın ziyade olması “sırata’ l-lezine” ye atif olmaması içindir,”³⁰¹ görüşünü aktarır.

III. KUR’ÂN İLİMLERİ AÇISINDAN DEĞERLENDİRİLMESİ

A. Nasih Mensuh

Gazzîzâde, Kur’ân’da neshin varlığını inkâr edenlere karşı ehl-i sünnetin “Biz herhangi bir âyetin hükmünü yürürlükten kaldırır veya onu unturursak, yerine daha hayırlısını veya mislini getiririz.”³⁰² âyetini delil gösterdiklerini ve bir âyetin hükmü uygulamadan önce veya uygulandıktan sonra başka bir âyetle nesh edilebileceğini söylemektedir. Gazzîzâde’ye göre Hz. İbrahim’in (a.s.) çocuğunu kurban etmekten vazgeçirilmesi ilahi hükmün uygulanmadan nesh edilmesine bir örnektir. Önce Hz. İbrahim’e çocuğunu kurban emri vahiyle bildirildi. Daha sonra bu hüküm vahiyle nesh

²⁹⁷ Bakara, 2/173

²⁹⁸ Zariyat, 51/36

²⁹⁹ İbn Kesir, *Tefsiru’ l-Kur’ani’ l-Azim*, Daru İhyai’ l-Kütübi’ l-Arabiyye, Mısır, ts., I, 28.

³⁰⁰ Gazzîzâde, *Fütuhât*, II, 130a-130b.

³⁰¹ Gazzîzâde, *Fütuhât*, II, 139a.

³⁰² Bakara, 2/106.

edildi. Miraçta elli vakit namazın beşe indirilmesi de hükmün uygulanmadan nesh edilmesine örnektir.³⁰³

Gazzîzâde, Kur'ân'da mensuh olan âyetlerin üç kısım olduğunu söylüyor ve onları şöyle sıralıyor: “1. Hükmü mensuh tilaveti baki olanlar³⁰⁴ 2. Tilaveti mensuh hükmü baki olanlar 3. Hem hükmü hem de tilaveti mensuh olan âyetlerdir.”³⁰⁵

B. Sebeb-i Nüzul

Gazzîzâde, eserinde sebeb-i nüzul ile ilgili fazla bilgiye yer vermemekle beraber Fâtiha sûresinin nüzul sbebini açıklayıcı rivâyetleri ve görüşleri mukayese yaparak aktarmaktadır.

1. Fâtiha'nın İlk İnen Sûre Olması

Fâtiha sûresinin Fâtiha ismi ile isimlendirilmesinin sebebi Kur'ân-ı Kerim'in bu sûre ile başlamasından kaynaklanmaktadır. Gazzîzâde, Cevahiru't-Tefsîr sahibi Hüseyin Vaiz'den Peygamber Efendimiz'e (a.s.) vahiy gelmeden altı ay önce Cebrail gelip ona peygamber olduğunu, kelime-i şahadet getirmesini istediğini ve ona Fâtiha sûresinin tamamını öğrettiğini rivâyet eder.³⁰⁶

2. Fâtiha Sûresinin İki Defa Nazil Olması

Gazzîzâde'nin bu konudaki görüşü Fâtiha sûresinin iki defa nazil olması yönündedir. Gazzîzâde, Fâtiha'nın önce "Mekke'de nazil olduğuna daha sonra Medine'de faziletiyle alakalı ikinci kez nazil olduğuna vurgu yapmaktadır. Hz. Ali, Übey b.Kab, Mukatil, Katade, Dahhak ve Ebu'l-Aliye rivâyetleri bu görüşü desteklediğini söylemektedir. Zira Hicr sûresindeki “sana yedi tekrarlananı verdik.”³⁰⁷ âyeti Fâtiha sûresinden bahseder ki Hicr sûresi zaten Mekke'de nazil olmuştu. Ayrıca Peygamber Efendimiz (a.s.) Medine'ye hicret etmeden evvel Mekke'de on üç sene namaz kılmıştır.³⁰⁸

³⁰³ Gazzîzâde, *Fütuhât*, II, 79b.

³⁰⁴ Not: Gazzîzâde, “Sizin dininiz size, benim dinim bana” (Kafirun, 109/6) ayetini de hükmü mensuh tilaveti baki olan ayetler arasında saymaktadır.

³⁰⁵ Gazzîzâde, *Fütuhât*, I, 149b-150a.

³⁰⁶ Gazzîzâde, *Fütuhât*, I, 49a.

³⁰⁷ Hicr, 15/87.

³⁰⁸ Gazzîzâde, *Fütuhât*, I, 84a.

C. Kıraat

1. Bismelenin Kıraati

Gazzîzâde, bismelenin kıraati ile ilgili “altı sûrenin evvelinde olan besmele-i şerifeyi vasl sünnet-i kıraattendir. Beşi evvelinde “elhamdu lillah” olanlardır altıncısı “ikra’ ” sûresidir” demektedir. Gazzîzâde, ayrıca istiazenin kıraati ile ilgili, “Kıraatin bir adabı da istiazeyi besmeleye vasl etmemektir. İstiazeyi kat’edip sonra besmeleyi okumaktır”³⁰⁹ görüşünü bildirmektedir.

2. Berae Sûresinin Evvelinde Bismelenin Olmayışı

Gazzîzâde, bismelenin Berae sûresinin başında olmayışı ile ilgili şu görüşleri nakleder: Bir görüşe göre Enfal sûresinin devamıdır.³¹⁰ İkinci bir görüşe göre bu sûre içeriği itibarıyla münafıklardan bahsettiği için münafıklar zümresine besmele layık olmadığı için Cenab-ı Hak besmeleyi oradan alıp Hz. Süleyman’a inanan karıncalara ihsan etti. “innehu min Süleymane ve innhu bismillahirrahmanirrahim”³¹¹ Üçüncü görüş besmele emandır berae sûresi ise savaşmayı emrediyor. Dolayısıyla bismelenin yazılması üsluba aykırı olurdu.³¹²

3. “el-Hamdu lillahi” Kıraati

Gazzîzâde, “el-Hamdu lillahi”nin kıraati ile ilgili şu görüşü belirtmektedir: Bazı kurra, “dal”ın kesri ve Lafza-i Celâl’in vaslı ile “El-hamdillahi” tek kelime şeklinde okumuş olsalar da meşhur kıraat, “elhamdu lillahi” şeklindedir.³¹³

4. “Rabb” ‘in Kıraati

Gaziizade, “rabb” ‘in kıraati ile ilgili şu görüşlere yer vermektedir: “Tefsîr-i kevaşi sahibi buyurmuşlar ki kıraatte amme-i kurra kesr-i ba iledir. Zira rab Lafza-i Celal’e naat olur.” Zeyd b. Ali fetha ile kıraat edip medihtir, demişlerdir. Şakik b. Seleme dama ile

³⁰⁹ Gazzîzâde, *Fütuhât*, I, 21b.

³¹⁰ Gazzîzâde, *Fütuhât*, I, 21b.

³¹¹ Neml, 27/30.

³¹² Gazzîzâde, *Fütuhât*, I, 22a.

³¹³ Gazzîzâde, *Fütuhât*, I, 106b.

kıraat edip mübteda-i mahzufun haberidir demiştir. Üç vecihle kıraat vardır ba'nın fethi, kesri ve zammı ile. Lakin kıraat-ı meşhure kesr-i ba ile olmuştur.”³¹⁴

5. “İyyake”nin Kıraati

Gazzîzâde, “ıyyake” ‘nin Kıraati ile ilgili şu görüşleri nakleder: “Kıraat-i amme üzere “ıyyake” hemzenin kesri ve ya’nın teşdidi iledir.” “Fazl Rukaşı kıraati, hemzenin fethi ve ya’nın teşdidiyle “eyyake”dir.” “Ubeyd b.Amr kıraat-i üzere hemze’nin meddi ve ya’nın tahfifi ile “ayake” dir.” “Amr b. Kaid kıraati ise hemzenin kesresi ve ya’nın tahfifi ile “iyake” şeklindedir.” “Hemze”yi “he” ye dönüştürerek “heyyake” “ya” müşedded olarak okuyan da vardır.”³¹⁵

6. “Gayri’l-magdubi aleyhim” in Kıraati

Gazzîzâde, “gayri” ‘nin kıraati ile ilgili “gayr” kelimesinin üç vecihle nasb, cer ve ve damme ile okunduğunu”³¹⁶ açıklar.

7. “Amin” Kıraati

“Âmin”de üç kıraat vardır: âmin, âmmin ve emin. Birincisi elifi’n meddi mim’in kasrı ile ikincisi elif’in meddi mim’in teşdid-i ile üçüncüsü hemze’nin fethi ve mim’in kesri ile”³¹⁷

D. Huruf-ı Mukattaa

1. Huruf-ı Mukataanın Kur’ân’da Bulunmasının Hikmeti

Gazzîzâde, Huruf-ı mukataa’nın Kur’ân’da bulunmasının hikmeti ile ilgili kanaatini şöyle açıklıyor: Huruf-ı mukataa emir ve nehiy açısından bilgi vermese de itikikadi açıdan mümin ile münafığı tefrik eder. Ayrıca arif olanlar anlar ki avam için lafızlarla uzun uzun anlatılan bir mesele Efendimiz aleyhi’s-selam’a hece harfleri ile anlatıldı. Zira külli akıl

³¹⁴ Gazzîzâde, *Fütuhât*, I, 122a.

³¹⁵ Gazzîzâde, *Fütuhât*, II, 82a-82b.

³¹⁶ Gazzîzâde, *Fütuhât*, II, 130a-130b.

³¹⁷ Gazzîzâde, *Fütuhât*, II, 150a.

olan sultanü'l-enbiya'nın anladığını beşer akli anlamaktan acizdir.³¹⁸ Bakara sûresinde anlatılan ahkam, kıssa ve hikayelerin tamamı başındaki elif lam mim harflerinde saklıdır. Bunu anlamak ancak peygamberlik nuru ile mümkündür.³¹⁹

2. Huruf-ı Mukattaa Bir Sırdır.

Gazzîzâde'ye göre bu harfler bir sırdır ki ancak ona peygamberlik nuru ile ulaşılır. Allah ile peygamberi arasında bir sırdır. Hiç kimse o sırta vakıf olamamıştır. Te'vil edenler dış görünüşünden bahsetmişler hakikatini yine keşfedememişlerdir.³²⁰ Huruf-u mukattanın anlamını bilmek peygamberlere mahsustur. Sûre başlarında bulunan bu harfler ilahi sarayın mahrem kısımlarıdır. Ona peygamberler hariç kimse giremez. Onlar da edepten insanlara söylemezler. Zira görülmesi namahrem olan şeyin vasfı da namahremdir."³²¹

Gazzîzâde, sahabe ve tabiinin de aralarında bulunduğu büyük çoğunluğa göre bu harflerin Kur'ân'ın müteşabihatından olduğunu ve anlamlarının bilinemeyeceğini söylemektedir.³²²

3. İlm-i Huruf Şerefli Bir İlimdir

Gazzîzâde, harflerle ilgili ilmin şerefli bir ilim olduğunu bu ilmin, Hz. Âdem ve Hz. İdris'e (a.s) öğretildiğini, ayrıca Hz. Muhammed (a.s.)a da evvel ve ahir ilmi öğretildiği gibi bu ilmin de ona öğretildiği Kuran'daki sûre başlarındaki mukatta' harflerden anlaşıldığını, sûre başlarındaki mukatta harflerin aynı zamanda bu ilmin şerefine de işaret ettiğini ifade etmektedir.³²³

4. Hurufilik Dalalettir.

Gazzîzâde, harflerle ilgili yaptığı değerlendirmelerin Hurufilikle alakası olmadığını Hurufiliğin dalalet mesleği olduğunu ifade ediyor.³²⁴ Çünkü Hurufilikte mananın bütününe ve maksadına dikkat edilmediğini, sayılarla ve çıkarımlarla alakasız anlamlar bularak

³¹⁸ Gazzîzâde, *Fütuhât*, I, 103b-104a.

³¹⁹ Gazzîzâde, *Fütuhât*, I, 104a.

³²⁰ Gazzîzâde, *Fütuhât*, I, 102b.

³²¹ Gazzîzâde, *Fütuhât*, I, 103a.

³²² Gazzîzâde, *Fütuhât*, I, 103a, 103b.

³²³ Gazzîzâde, *Fütuhât*, I, 102b.

³²⁴ Gazzîzâde, *Fütuhât*, I, 102a.

nasların ruhuna aykırı davrandıklarını söylüyor. Gazzîzâde, kendi yaptığı değerlendirmeler ise kelimelerin elbisesi ve süsü olan harfleri farklı bir perspektifle anlatmaktan ibaret olduğunu söylüyor. Harflerin kelimeleri, kelimelerin de cümleleri, cümlelerin âyetleri, âyetlerin ise sûreleri, sûreler de Kur'ân-ı Kerimi oluşturduğunu biliyoruz. Dolayısıyla harfler Kur'ân-ı Kerimin süslü elbiseleridirler.³²⁵ Sevgiliyi anlatmaya başlamadan önce üzerindeki elbiseyi anlatmak sevgilinin güzelliğine güzellik katar.³²⁶

³²⁵ Gazzîzâde, *Fütuhat*, I, 102b.

³²⁶ Gazzîzâde, *Fütuhat*, I, 102b.

SONUÇ

Gazzîzâde Abdülatîf Efendi, Miladi XVIII. Yüzyılın sonu ile XIX. asrın ilk çeyreğinde Bursa'da yaşamıştır. Bu dönem Osmanlı devletinde yeniliklerin ve ıslahatların son hızıyla devam ettiği bir dönemdir.

Gazzîzâde, bu dönemde bir yandan devletin birliği ve bekası için çaba gösterirken diğer yandan ıslahatların ve Avrupa'ya özentinin halkta meydana getirdiği yozlaşmaları tamir etmeye çalışmaktadır. Bursa'da yaşadığı 57 yıllık ömründe, vaktinin çoğunu ilim tahsiline, eser yazmaya ve tasavvuf terbiyesine adayan Gazzîzâde'nin tespit edebildiğimiz eserlerinin sayısı kayıp eserleriyle birlikte 71'dir. Eselerinin çoğunluğu tasavvuf terbiyesi ve ahlakla ilgili olsa da müellifimiz, tefsîr, hadis, fıkıh, tarih, biyografi gibi konularda da eserler yazmıştır.

Gazzîzâde'nin fikirlerinin ve şahsiyetinin oluşmasında büyük ölçüde dedesi Mustafa Nesib'in etkisi olsa da dönemin Bursa ve İstanbul'da yaşamış tarikat önderlerinden de etkilenmiştir. Tasavvufî düşünce olarak da açıktan ifade etmese de "vahdet-i vücüd" eğiliminde olduğu izahlarından ve İbn Arabî'ye olan hayranlığından anlaşılmaktadır.

Gazzîzâde, Fâtiha sûresi tefsîrinde, dönemin siyasi, sosyal ve ahlaki problemlerine genişçe yer vermiş ve bunların ıslahı için çare olarak bir mürşidin terbiyesinde, dini ve tasavvufî bir hayatın yaşanmasından başka çözüm yolunun bulunmadığını vurgulamıştır. Eserinin ana rengi tasavvuftur. Ancak ehl-i sünnetin itikadının doğruluğunu savunma ve bâtil fırkalara cevap mahiyetinde kelama genişçe yer vermiştir. Bu baptan olarak bâtil fırka dediği 72 fırkayı tek tek ele alır ve onların nerede hataya düştüklerini açıkladıktan sonra, ehl-i sünnetin onlara karşı cevabını yazar. Ayrıca 73. fırka dediği ehl-i sünnetin de itikadını ele alır ve iman esaslarını açıklar. Bu açıklamanın sonunda kendisinin de bu esaslara inandığını, okuyuculardan bu konuda imanına şahitlik etmelerini talepte bulunur. Allah'ın sıfatlarını açıklarken "hayat" sıfatını zati sıfat olarak değerlendirdiği için yedisi zati, yedisi de sübûti olarak kabul eder. Kabir azabı, şefaet, rü'yetullah, gibi meselelere de cevap

mahiyetinde değinir. Mahşerdeki hesaba elli mevkıf dediği meseleleri İbn Arabi'den nakiller yaparak genişçe yer verir.

Tasavvufi-işâri metodun ağırlıklı olduğu bu eserde müellif rivâyetlere çok miktarda yer vermiştir. Âyetleri tefsîr ederken daha çok Dirâyet tefsîrinin önemli isimlerinden biri olan Beydâvî'nin açıklamalarıyla değerlendikten sonra âyet ve hadislerle konuya genişlik kazandırmaktadır. Daha sonraki âlimlerden de çeşitli alıntılar yapmakta ve ehl-i tasavvuf büyüklerinin görüşlerine geniş yer vermektedir. Kelimelerin ve harflerin sayısına göre de değerlendirmede bulunan müellifimiz, harflerin işareti ve cifir hesabına göre ne anlam ifade ettiğini ayrıca belirtmektedir. Çoğunlukla meseleleri anasır-ı erbaaya göre dörtlü tasnife tabi tutmakta; her konuyu dört ve dördün katları şeklinde ele almaktadır. Son olarak da bütün bilgileri bir hulasa şeklinde sunduktan sonra kendi değerlendirmesine de yer vermektedir.

Çalışmamızın konusu olan bu eserde dikkatimizi çeken özellikleri şöyle sıralayabiliriz.

1. Âyetleri tefsîr ederken kısa açıklamalarla yetinilmiş; buna karşılık tefsîr dışındaki detay konulara fazla yer verildiği için eserin tefsîr yönüne gölge düşürmüştür.

2. Tekrarlara sıkça rastlanılmaktadır. Bir konu bazen birkaç defa karşımıza çıkabilmektedir.

3. İsrailiyata ve doğruluğu günümüz bilimsel gerçeğine ters düşen konulara yer verilmiştir.

4. Müellif ehl-i tasavvuf olduğu halde âyetlerin zahir manasına vurgu yapmakta, esas mananın zahir mana olduğunu, işari ve bâtın manaların tali olduğunu sıkça vurgulamaktadır.

5. Müellif hangi eserlerden faydalandığını eserin mukaddimesinde açıkladığı halde daha çok sahibi belli olmayan rivâyet ve görüşlere yer verdiği için eserde belirsiz rivâyetler ve görüşler derlemesi havası hakim olmuştur.

Eserde geçen konuları şöyle sıralayabiliriz.

1. Vücûdun tecelli ve mertebeleri, marifetullah, tevhid mertebeleri ve iman mertebeleri dörtlü tasnife tabi tutularak değerlendirilmesi.

2. İnsan, melek şeytan, kalp, ruh, sır.

3. Ubûdiyet, ibadet, muamelat.

4. İman, İslam, nübüvvet, kaza-kader, hayır-şer, inkar- dalalet.
5. Miraç ve peygamber kıssaları.
6. O günün sosyal ve siyasi olayları gibi konulara yer vermiştir.

BİBLİYOGRAFYA

- Acluni, İsmail b. Muhammed (1162/1749), *Keşfü'l-Hafa*, Müessesetu'r-Risale, Beyrut-1405/1984 (I-II).
- Ahmed b. Hanbel (241/855), *el-Müsned*, I-VI, Müessesetu'l-Kurtuba, Mısır, ts.
- Ata, Mehmet Mahfuz, "Kevaşi", *DİA*, XXV, 341, Ankara-2002.
- Atlansoy, Kadir, *Bursa Şairleri, (Bursa Vefeyâtnamelerinde Adı Geçen Şairlerin Biyografyası)*, Asa Kitabevi, Bursa-1998.
- Bağdatlı İsmail Paşa (1920), *Hediyetü'l-Ârifin Esmâü'l-Müellifin ve Âsaru'l-Musannifin*, Maarif Basımevi, İstanbul-1955 (I-II).
- Beyhaki, Ebûbekr Ahmed b. el-Hüseyn (458/1066), *Şuabu'l-İman*, Darü'l-Kütübi'l-İlmiye, Beyrut-1410 (I-VIII).
- Bilmen, Ömer Nasuhi (1971), *Büyük Tefsîr Tarihi, I-II*, BilmenYayınevi, İstanbul-1974.
- Buhârî, Muhammed b. İsmail (256/870), *el-Camiu's-sahîh*, Daru't-Tıbaati'l-Amira, Mısır-1315 (I-VIII).
- Bursalı, Mehmed Tahir (1925), *Meşayih-i Osmaniye'den Sekiz Zatın Teracim-i Ahvali*, İstanbul-1318.
- Bursevî, İsmail Hakkı (1137/1728), *Ruhu'l-Beyân*, Eser Kitapevi, İstanbul-1970 (I-X).
- , *Kitâbü's-Silsile*, Haydar Paşa Hastanesi Matbaası, İstanbul-1291.
- Çetin, Abdurrahman, *Örneklerle Peygamberimiz*, İstanbul-2011, 5. baskı.
- Darimi, Ebu Muhammed Abdullah b. Abdurrahman es-Semerkindi (255/869), *es-Sünen*, Darü'l-Kütübi'l-Arabi, Beyrut-1407 (I-II).
- Demirci, Muhsin, *Konulu Tefsîre Giriş*, Ensar Yayınları, İstanbul-2006.
- Deylemi, Ebu Şucâ Şîreveyh b. Şehridar (509/1115), *el-Firdevs bi Me'suri'l-Hitâb*, Daru'l-Kütübi'l-İlmiye, Beyrut-1986 (I-V).

- Doğan, Lütfi “Büyük Hâdimî”, *Diyanet Gazetesi*, Ankara, Aralık, 1971.
- Erol, Salih, *Pehlivan İbrahim Paşa Vakayinamesi (Baba Paşa Tarihi)*, AÜSBE (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Eskişehir-2007.
- Eryılmaz, Bilal, *Tanzimat ve Yönetimde Modernleşme*, İşaret Yayınları, İstanbul-1992.
- Fahredden, Mehmed, *Gülzâr-ı İrfân*, Millet Kütüphanesi, Ali Emiri Bölümü, nr. 1098.
- Fayda, Mustafa, “İbn Kemâl’in Hayatı ve Eserleri”, *Şeyhülislâm İbn Kemâl Sempozyumu*, Ankara-1989.
- İbn Abidîn, Muhammed Emin b. Ömer (1252/1836), *Reddü’l-Muhtar ale’-d-Dürri’l-Muhtar*, Darü’t-Turasi’l-Arabi, Beyrut-ts (I-V).
- İbn Kesir, Ebu’l-Fida (774/1372), *Tefsîru’l-Kur’âni’l-Azim*, Daru İhyai’l-Kütübi’l-Arabiyye, Mısır, ts.
- İslam Âlimleri Ansiklopedisi, VII, 325, Türkiye Gazetesi Yayınları, İstanbul-1985.
- Gazzâlî, Ebû Hamid Muhammed (505/1111), *İhyâu Ulûmi’d-Dîn*, I-IV, Darü’l-Ma’rife, Beyrut ts.
- Gazzîzâde Abdülatîf (1247/1832), *Adab-ı Biat-ı Nisvan*, BEYBEK Orhan Bölümü, nr. 622/5.
- , *Adab-ı Esma-i İsna Aşere*, BEYBEK Orhan Bölümü, nr. 622/3.
- , *Dürretü’l-Beyza fî Şerefi Mevlidi’l-Mustafa*, BEYBEK Orhan Bölümü, nr. 1240.
- , *Fütuhatu Kenzi’l-Kur’ân*, BEYBEK Orhan Bölümü nr. 220,221.
- , *Mecmua*, BEYBEK Orhan Bölümü nr. 5997.
- , *Menâkıb-ı Ahmed Gazzî* BEYBEK Orhan Bölümü nr. 1042.
- , *Menasikü’l-Hacc*, BEYBEK Orhan Bölümü, nr. 499.
- , *Mergûbü’s-Salikin*, Süleymaniye Kütüphanesi Hacı Mahmud Bölümü 2518.
- , *Ravzatü’l-Müflihun*, BEYBEK Orhan Bölümü nr.1041.
- , *Risale-i Andelib-i Uşşak*, BEYBEK Orhan Bölümü, nr. 706/1.
- , *Risale-i Aktab*, BEYBEK Orhan Bölümü, nr. 361/2.

- , *Risale fi Beyâni 's-Semâi*, BEYBEK Orhan Bölümü, nr. 711.
- , *Risaletü'l-Eshadis ve'l-Ahbar fi Hakki'l- Gaza*, BEYBEK Orhan Bölümü, nr. 689/4.
- , *Risale-i Ruhü'l-Kuds*, BEYBEK Orhan Bölümü, nr. 703.
- , *Risaletü'l-Vâkıât*, BEYBEK Orhan Bölümü, nr. 354.
- , *Risaletü'z-Zeyniye fi Mesleki'l-Aliye*, BEYBEK Orhan Bölümü, nr. 704/1.
- , *Tafsil-i Ahval-i Atvar-i Esmâ-i İsmâ Aşer*, BEYBEK Orhan Bölümü, nr. 624/4.
- , *Temhidü'l-Mukaddimat*, BEYBEK Orhan Bölümü, nr. 702.
- , *Vakıa fi't-Tasavvuf*, BEYBEK Orhan Bölümü nr. 705.
- Gündüz, İrfan, *Osmanlılarda Devlet Tekke Münasebetleri*, Seha Neşriyat, İstanbul-1989.
- Hatîb el-Bağdadi, Ebû Bekir Ahmed b. Ali (463/1071), *el-Câmi li-ahlâki 'r-râvi ve âdâbi 's-sâmi*, Beyrut-1996 (I-II).
- Hoca Sadettin (1008/1599), *Tacü't-Tevarih*, (haz. İsmet Parmaksız), Kültür ve Turizm Bakanlığı. Yayınları, Ankara-1979 (I-V).
- Kara, Mustafa, *Bursa'da Tarikatlar ve Tekkeler*, Sır Yayıncılık, İstanbul-2001, 2.baskı.
- Karaismailoğlu, Adnan, "Hüseyin Vaiz-i Kâşifi", *DİA*, XIX, 16-18, İstanbul-1999.
- Karaköse, Şaban, *Gazzîzâde Abdüllatîf Nakşbend Yolunun Esasları Mergûbü's-Salikin*, İnsan Yayınları, İstanbul-2004.
- Kâtip Çelebi, Hacı Halife Mustafa b. Abdullah (1067/1657), *Keşfü'z-zunûn*, Darü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut-1992 (I-II).
- Kehhâle, Ömer Rıda, *Mu'cemü'l-müellifîn*, Beyrut-ts (I-XV).
- Kılıç, M. Erol, "İbnü'l-Arabi", *DİA*, XX, 493-516, İstanbul-1999.
- Küçük, Hasan, *Osmanlı Devletini Tarih Sahnesine Çıkaran Kuvvetlerden Biri Tarikatlar*, İstanbul-1976.
- Ma'rife, Muhammed Hadi, *et-Tefsir ve'l-Müfessirun fi Sevbihî'l-Kaşib*, Camiatu'r-Rızaviyye, 1997 (I-II).

- Muslu, Ramazan, “Ebû Saîd Muhammed Hâdimî ve Nakşbenîlik Risâlesinin Tahlili”, *Sakarya Üniv. İlahiyat Fak Degisi*, sy., 4, 2001.
- Münavi, Muhammed Abdurrauf (1031/1621), *Fezû’l-Kadir*, Darü’l-Ma’rife, Beyrut-1972 (I-VI).
- Müslim, Ebu’l-Hüseyn b.el-Haccac (261/874), *el-Camiu’s-Sahih*, *el-Camiu’s-Sahih*, Daru İhyai’t-Turasi’l-Arabi, Beyrut-ts (I-V).
- Namlı, Ali, “İsmâil Hakkı Bursevî”, DİA, XXIII, 102-106, İstanbul-2001.
- Namlı, Ali, *İsmâil Hakkı Bursevî (Hayatı, Eserleri, Tarikat Anlayışı)*, İnsan Yayınları İstanbul-2001.
- Necmüddin-i Kübra (618/1121), *Tasavvufi Hayat*, (haz. Mustafa Kara), Dergâh Yayınları, İstanbul-1996.
- Nursi, Bediüzzaman Said (1960), *Lemalar*, Zehra Yayıncılık, İstanbul-2004.
- Okumuş, Ömer, “Cami, Abdurrahman”, DİA, VII, 94-99, İstanbul-1993.
- Osmanzade, Hüseyin Vassaf (1348//1929), *Sefîne-i Evliya*, (çev. Dr. Mehmet Akkuş, Dr. Ali Yılmaz), Kitabevi Yayınları, İstanbul-2006.
- Özcan, Nuri, “İzzeddin Efendi, Eşrefzade”, DİA, XXIII, 554-555, İstanbul-2001.
- Öztürk, Yaşar Nuri, *Kutsal Gönüllü Veli Kuşadalı İbrahim Halveti Hayatı, Düşünceleri, Mektupları*, Fatih Yayınevi, İstanbul-1982.
- Saraç, M. A. Yekta, *Şeyhülislâm Kemâl Paşazâde, Hayatı, şahsiyeti, Eserleri ve Bazı Şiirleri*, İstanbul-1995.
- Suyuti, Celaleddin Abdurrahmân b. Ebû Bekr (911/1505), *ed-Dürrü’l-Mensûr*, Darü’l-Fikr, Beyrut-1993 (I-VIII).
- , *el-Fethu’l-Kebir*, Beyrut: Darü’l-Kitabi’l-Arabi, ts (I-III).
- Şehristâni, Ebu’l-Feth Tâcuddin Hucetü’l-Hakk Muhammed b. Abdülkerim (548/1153), *el-Milel ve’n-Nihal*, (çev. Mustafa Öz), Litera Yayıncılık, İstanbul-2008.
- Şemseddin, Mehmed (1936), *Yâdigâr-ı Şemsî (Bursa Dergâhları*, , (haz. Mustafa Kara, Kadir Atlansoy), Uludağ Yayınları, Bursa-1997 (I-II).
- Şemseddin Sâmi, *Kâmûsü’l-a’lâm*, Mihran Matbaası, İstanbul-1306 (I-VI).

- Taberi, Muhammed b. Cerir (310/922), *Camii'l-Beyân an Te'vili'l-Kur'ân*, (Tahkik: Abdullah b. Abdülmusin et-Türki) Daru Hicr ys, ts (I-XXVI).
- Taşköprîzâde, Ahmed b. Mustafa (968/1561), *eş-Şekâiku'n-Nu'mâniye*, İstanbul-ts.
- Tekeli, Hamdi, *Gazzîzâde Abdüllatîf'in Hayatı, Eserleri ve Vâkıâtı*, UÜSBE (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Bursa-2000.
- Tirmizi, Ebu İsa Muhammed b. İsa (297/909), *el-Camii's-Sahih*, Daru İhyai't-Turasi'l-Arabi, Beyrut-ts (I-V).
- Turan, Şerafettin, "Kemâlpaşazâde", DİA, XXV, 238, Ankara-2002.
- Türer, Osman, "Gazzîzâde Abdüllatîf Efendi", DİA, XIII, 540, İstanbul-1996.
- Türk Ansiklopedisi, "İsmail Hakkı Bursalı", XX, 307, MEB Basımevi, Ankara-1972.
- Uludağ, Süleyman, "Kaşani Abdurrezzak", DİA, XXV, 5-6, Ankara-2002.
- Yayla, Mustafa, "Hadimi, Ebu Said", DİA, XV, 24-26, İstanbul-1997.
- Yazıcı, İshak, "Semerkandi, Ebü'l-Leys", DİA., XXXVI, 473-475, İstanbul-2009.
- Yemani, Hadi Muhammed bin Ali (Tercüme eden Gazzîzâde Abüllatîf), *Tercüme-i Zahire*, BEYBEK Orhan Bölümü, nr. 828.
- Yücer, Mahmut, *XIX Asırda Anadolu'da Tasavvuf*, MÜSBE, (Yayınlanmamış Doktora tezi), İstanbul-2001
- Zehebi, Muhammed b. Hüseyin, *et-Tefir ve'l-Müfessirun*, Darü'l-Kütübi'l-Hadise, 1976 (I-II).
- Ziriklî, Hayruddin, *el-A'lâm: Kâmûsü Terâcim*, Beyrut-1984 (I-XII).

ÖZGEÇMİŞ

Adı, Soyadı	Ramazan	ÖNAL	
Doğum Yeri ve Yılı	Muş	1972	
Bildiği Yabancı Diller	İngilizce	Arapça	
ve Düzeyi	D	B	
Eğitim Durumu	Başlama - Bitirme Yılı	Kurum Adı	
Lise	1990	1993	Bursa İmam Hatip Lisesi
Lisans	1995	1999	Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
Yüksek Lisans	2011		
Doktora			
Çalıştığı Kurum (lar)	Başlama - Ayrılma Yılı	Çalışılan Kurumun Adı	
1.	1999	2005	Malkara H. H. Tek. Lise ve E.M.L. ve Malkara Anadolu Lisesi
2.	2005	2009	Gürsu Yüzüncü Yıl İ.Ö.O. ve Mudanya Çayönü İ.Ö.O.
3.	2009	2013	Bursa Tarım Meslek Lisesi ve Mehmet Aker İ.Ö.O.
Üye Olduğu Bilimsel ve Mesleki Kuruluşlar			
Katıldığı Proje ve Toplantılar			
Yayımlar:	Sözsüz İletişim (Feraset), Arapça'dan çeviri, Bilge Yayınları 2003		
Diğer:			
İletişim (e-posta):	ramazanonal@hotmail.com		
	Tarih	16/06/2013	
	İmza	Ramazan ÖNAL	
	Adı Soyadı		